

ลักษณะเด่นของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นายศักดิ์ชัย ตระกูลเลิศงาม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CHULALONGKORN UNIVERSITY

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)
เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2557

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CHARACTERISTICS OF THE EULOGIES OF KING RAMA V

Mr. Sakchai Trakuloelsngam

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in Thai
Department of Thai
Faculty of Arts
Chulalongkorn University
Academic Year 2014
Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

ลักษณะเด่นของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โดย

นายศักดิ์ชัย ตระกูลเลิศงาม

สาขาวิชา

ภาษาไทย

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

ศาสตราจารย์ ดร. ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบริหารธุรกิจ

.....คณบดีคณะอักษรศาสตร์

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ

(อาจารย์ ดร. น้ำผึ้ง ปัทมกลางกุล)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(ศาสตราจารย์ ดร. ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต)

.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ธาณินทร์ จัตูหะศรี)

.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร. เสาวณิต วิงวอน)

ศักดิ์ชัย ตระกูลเลิศงาม : ลักษณะเด่นของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (CHARACTERISTICS OF THE EULOGIES OF KING RAMA V) อ.ที่ปริกษาวิทยานิพนธ์หลัก: ศ. ดร. ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต, 292 หน้า.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนวน 24 เรื่อง เพื่อเปรียบเทียบภาพของพระองค์ที่กวีนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นขณะดำรงพระชนม์ชีพและประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว

ผลการวิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่มนำเสนอภาพที่เหมือนและแตกต่างกัน ภาพที่เหมือนกันมี 2 ภาพ ได้แก่ ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาผู้เอื้อพระราชหฤทัยใส่ราษฎร และภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย ส่วนภาพที่แตกต่างกันนั้น กลุ่มแรกนำเสนอภาพที่เป็นลักษณะเด่น 3 ภาพ ได้แก่ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชสมัยใหม่ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ กลุ่มหลังนำเสนอภาพที่เป็นลักษณะเด่น 2 ภาพ ได้แก่ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร และภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก

ความแตกต่างของภาพดังกล่าวเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กวีกลุ่มแรกเป็นพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่อยู่ร่วมสมัยซึ่งได้รับพระเมตตาและรับรู้เรื่องของพระองค์โดยตรง ส่วนกวีกลุ่มหลังเป็นราษฎรที่เกิดสมัยหลังซึ่งรับรู้เรื่องของพระองค์จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ นอกจากนี้ ความแตกต่างของภาพยังเกิดจากมุมมองของกวีในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน 3 ประการ ได้แก่ แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ที่เปลี่ยนจากเดิมเชื่อว่าพระมหากษัตริย์คือผู้มีบุญเป็นพระมหากษัตริย์คือมนุษยผู้ทรงคุณงามความดี แนวคิดเรื่องการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่เน้นเรื่องสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค และการศึกษาทางประวัติศาสตร์ของกวีสมัยหลังที่ทำให้เห็นว่าพระองค์ทรงใกล้ชิดกับราษฎรและทรงเป็นผู้รักษาเอกราชของชาติ

นอกจากนำเสนอภาพแล้ว กวียังใช้รูปแบบคำประพันธ์ที่มีการผสมผสานขนบเดิมกับความคิดริเริ่มของกวี ได้แก่ การนำร่ายมาประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้งเรื่อง การนำโคลงห่อกาพย์มาประพันธ์ร่วมกับคำฉันท์ และการประพันธ์เป็นร้อยแก้วที่บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร่าย นอกจากนี้ กวียังประพันธ์ให้มีความงามทางวรรณศิลป์ โดยใช้กลวิธีการใช้ภาษา ได้แก่ กลวิธีการเล่นเสียง กลวิธีการเล่นคำและกลุ่มคำ กลวิธีการสื่อความ และใช้กลวิธีการประพันธ์ ได้แก่ การใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์ และการเลือกใช้ผู้เล่าเรื่องอีกด้วย

ภาควิชา ภาษาไทย

ลายมือชื่อนิสิต

สาขาวิชา ภาษาไทย

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก

ปีการศึกษา 2557

5480180122 : MAJOR THAI

KEYWORDS: EULOGIES OF KING RAMA V/ IMAGE

SAKCHAI TRAKULOELSNAM: CHARACTERISTICS OF THE EULOGIES OF KING RAMA V. ADVISOR:
PROF. CHOLADA RUENGRUGLIKIT, Ph.D., 292 pp.

This thesis aims at studying 24 Eulogies of King Rama V in order to compare the image of King Rama V variously illustrated by poets. They are divided into 2 groups, i.e., the eulogies in the period of King Rama's reign and those after the passing away of the King Rama V.

Upon examining, it is found that 2 such groupings significantly exhibit both similar images and dissimilar images of King Rama V. With regard to the similar ones, there are 2 images to be displayed, that is to say, the image of development king who was conscientious of his subject and the image of the king who was initially the founder of democratic regime. In respect of different images, on the one hand, poets illustrate 3 characteristics of King Rama V's images contained in the eulogies, i.e., the image of the Chakravartin King in the modern era, the image of the king who was benevolent towards the member of the royal family and the image of the first king of Siam who paid a visit foreign countries, on the other hand, poets illustrate 2 characteristics of King Rama V's images, i.e., the image of the down-to-earth and beloved king of the subject and the image of the king who could preserve his country's independence threaten by Western expansionism.

Differences of such image reflect the relationship between poets and King Rama V. Poets in the first grouping consist of member of royal family and nobility who lived in the reign of King Rama V and directly perceived the events in the reign. While poets in the other grouping consist of the commoner who was born after the King Rama V's death and perceived the events through historical information. Moreover, differences of the image also derive from 3 different poet's viewpoints in distinct social context: the concept of the king changing from the belief that the king who has the power of merit into the belief that the king is a human being who is virtuous, the concept of politics and government in the democratic regime focusing on rights and liberties, and historical studies by the post King Rama V's reign poets manifest that the King was close to his subject and played a crucial role for preserving the country's independence.

Apart from exhibiting the image, poets also employ the mixture of traditional varying type of poetry with the initiative of poets themselves namely using "Rai", to compose the whole episode of the Eulogies, using "Klong Hor Khab", mixture of quatrain with verse, to compose with "Kham Chan", composing a prose that has a rhyme similar to "Rai". In addition, poets manifest the art created language by employing varying literary techniques ,i.e., vowel and consonant rhyme, reduplicated words, figure of speech, allusion and employing writing techniques namely rhetorical question and also employing selection of narrator.

Department: Thai

Student's Signature

Field of Study: Thai

Advisor's Signature

Academic Year: 2014

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยความเมตตาของศาสตราจารย์ ดร. ชลดา เรืองรักษลิขิต อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ครูผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ด้านวรรณคดี คอยอบรม ชี้แนะ และเป็นแบบอย่างให้ผู้วิจัยเกิดความวิริยะในการสร้างงานวิชาการ ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณครูด้วยความซาบซึ้ง

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณอาจารย์ ดร. น้ำผึ้ง ปัทมะกลางกุล ประธานสอบวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ดร. เสาวณิต วิงวอน กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ธาณิรัตน์ จัตุหะศรี กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ที่เสียสละเวลาอันมีค่าตรวจแก้ไขและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ ทำให้วิทยานิพนธ์นี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และขอขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประมินทร์ จารูวร ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อาทิตย์ ชีรวณิชกุล และคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยทุกท่าน ขอขอบพระคุณความเมตตาของอาจารย์สุภัค มหาราการที่เปิดโอกาสให้ผู้วิจัยได้เผยแพร่ผลงาน และขอขอบพระคุณพระครูวินัยธรรมานพ ปาละพันธ์ที่ให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์เรื่องเทศน์มหาชาติ

ผู้วิจัยยังระลึกถึงพระคุณของรองศาสตราจารย์บาหยัน อิมสำราญ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชุมสาย สุวรรณชมภู รองศาสตราจารย์จุไรรัตน์ ลักษณะศิริ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อุบล เทศทอง และคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรที่เพาะบ่มให้ศิษย์รักและหลงใหลในเสน่ห์อันไม่รู้จบสิ้นของวรรณคดีไทย

ท้ายสุด ขอกราบขอบพระคุณคุณแม่วิไล และคุณพ่อบุญเกษม ตระกูลเลิศงามที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้ผู้วิจัยได้เลือกก้าวเดินบนเส้นทางการศึกษาวรรณคดีไทยที่ชื่นชอบ ขอขอบคุณ อาจารย์วสันต์ รัตนโกคาที่คอยเติมเต็มกำลังใจและให้ความช่วยเหลือเสมอมา ขอขอบคุณ คุณวรัญภรณ์ คุณเวช คุณพฤติชา นาคะผิว คุณปิยรัตน์ แซ่อึ้ง และกัลยาณมิตรทุกคนที่ร่วมแลกเปลี่ยนความรู้ และฟันฝ่าอุปสรรคจนประสบความสำเร็จ

คุณูปการของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมเกล้าฯ ถวายเป็นอักษรมาลัยสักการะ พระปิยมหาราช พระผู้พัฒนาสยามให้ทันสมัยและพระผู้พระราชทานกำเนิดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นที่มาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฅ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	4
1.3 สมมติฐานของการวิจัย.....	4
1.4 ขอบเขตของการวิจัย.....	4
1.5 นิยามศัพท์เฉพาะ.....	7
1.6 ข้อตกลงเบื้องต้น.....	7
1.7 วิธีดำเนินการวิจัย.....	8
1.8 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	8
1.9 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	8
บทที่ 2 พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	18
2.1 พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	18
2.2 พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	23
2.2.1 พระราชกรณียกิจภายในประเทศ.....	24
2.2.2 พระราชกรณียกิจต่างประเทศ.....	49
บทที่ 3 การจำแนกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	55
3.1 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต.....	56

3.1.1	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จ ประพาสยุโรปครั้งแรก.....	56
3.1.2	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรป ครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต.....	82
3.2	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว.....	109
3.2.1	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี.....	109
3.2.2	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมา หรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง.....	124
บทที่ 4	ภาพและปัจจัยที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ	138
4.1	ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ	138
4.1.1	ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต	138
4.1.1.1	ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดี เฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จ ประพาสยุโรปครั้งแรก	138
4.1.1.1.1	ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาประเทศ	138
4.1.1.1.2	ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่	144
4.1.1.1.3	ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย.....	151
4.1.1.1.4	ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์	152
4.1.1.1.5	ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่ขุนนางและข้าราชการ บริพาร	153
4.1.1.1.6	ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูตเวทิตา.....	154
4.1.1.1.7	ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาและมีพระราชจริยาวัตร เคร่งครัดระหว่างทรงพระผนวช.....	157

4.1.1.2 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรวชนคดี เฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก จนถึงเสด็จสวรรคต	159
4.1.1.2.1 ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาส ต่างประเทศ.....	159
4.1.1.2.2 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของ ชาติตะวันตก	161
4.1.1.2.3 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาประเทศให้ทัดเทียม ชาติตะวันตก	164
4.1.1.2.4 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่	168
4.1.1.2.5 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่ นานาประเทศ.....	170
4.1.1.2.6 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์	171
4.1.2 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรวชนคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว	175
4.1.2.1 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรวชนคดี เฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี.....	175
4.1.2.1.1 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร	175
4.1.2.1.2 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร	177
4.1.2.1.3 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน	181
4.1.2.2 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรวชนคดี เฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมา หรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง	183
4.1.2.2.1 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและเป็นที่ยอมรับของราษฎร	183
4.1.2.2.2 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่ม ในสยามประเทศ.....	186

4.1.2.2.3 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย.....	189
4.1.2.2.4 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคาม ของชาติตะวันตก.....	191
4.1.2.2.5 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม	193
4.1.2.2.6 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์.....	196
4.1.2.2.7 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแบบอย่างแก่เยาวชน.....	197
4.2.1 ความสัมพันธ์ของกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	203
4.2.1.1 กวีที่อยู่ร่วมสมัย	203
4.2.1.2 กวีสมัยหลัง	207
4.2.2 บริบททางสังคมที่มีผลต่อมุมมองของกวี	209
4.2.2.1 แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์.....	210
4.2.2.2 แนวคิดเรื่องการเมืองการปกครอง.....	213
4.2.2.3 การศึกษาประวัติศาสตร์.....	217
บทที่ 5 กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว.....	222
5.1 กลวิธีการใช้ภาษา	222
5.1.1 กลวิธีการเล่นเสียง	223
5.1.1.1 การเล่นเสียงสัมผัสสระ.....	223
5.1.1.2 การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ	224
5.1.1.3 การเล่นเสียงวรรณยุกต์ต่างระดับ	226
5.1.2 กลวิธีการเล่นคำและกลุ่มคำ	227
5.1.2.1 การเล่นคำและกลุ่มคำที่เป็นกลบท.....	227
5.1.2.2 การเล่นคำและกลุ่มคำที่ไม่เป็นกลบท	232
5.1.3 กลวิธีการสื่อความ	234

5.1.3.1 การใช้ภาพพจน์.....	234
5.1.3.2 การอ้างอิง.....	248
5.2 กลวิธีการประพันธ์.....	253
5.2.1 การใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์.....	253
5.2.2 การเลือกใช้ผู้เล่าเรื่อง.....	255
บทที่ 6 สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	260
6.1 สรุปผลการวิจัย.....	260
6.2 อภิปรายผล.....	270
6.3 ข้อเสนอแนะ.....	272
รายการอ้างอิง.....	273
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	292

สารบัญตาราง

ตาราง 1	ตารางแสดงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่ เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก.....	80
ตาราง 2	ตารางแสดงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจาก เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต	106
ตาราง 3	ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้น ครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต.....	109
ตาราง 4	ตารางแสดงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจาก เสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี.....	123
ตาราง 5	ตารางแสดงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจาก เสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง.....	133
ตาราง 6	ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจาก เสด็จสวรรคตแล้ว.....	134
ตาราง 7	ตารางเปรียบเทียบลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกันของเนื้อหาในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 กลุ่ม	137
ตาราง 8	ตารางเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดี เฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต.....	174
ตาราง 9	ตารางเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดี เฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว.....	201
ตาราง 10	ตารางแสดงภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นลักษณะเด่นที่พบ ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่ม.....	202
ตาราง 11	ตารางเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีแต่ละกลุ่ม นำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ.....	209

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาของปัญหา

สถาบันพระมหากษัตริย์อยู่คู่กับสังคมไทยมาเป็นเวลานาน ประเทศไทยมีพระมหากษัตริย์ปกครองตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พระมหากษัตริย์ทรงปกครองประชาชนและบ้านเมืองให้มั่นคงเป็นปึกแผ่นและปลอดภัยจากการถูกรุกราน รวมทั้งทรงดูแลประชาชนให้อยู่ดีมีสุข พระมหากษัตริย์จึงมีความสำคัญยิ่งต่อบ้านเมืองและราษฎรทั้งในยามสงบและยามมีศึกสงคราม ดังคำประพันธ์ว่า

นิกรใดไร้ราช	นำหมู่
เหมือนขาดธงไชยชู	จิตกล้า
ขุนนักรบรีปู้	พลฮึก หาญฮือ
ไร้อำนาจจ้าว	แห้วแท้ใดปาน

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2461: 19)

โคลงพระราชนิพนธ์ข้างต้นสื่อความว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำที่มีความสำคัญต่อบ้านเมืองและราษฎร หากไม่มีพระมหากษัตริย์เป็นที่พึ่ง บรรดาแม่ทัพขุนศึกก็จะขาดกำลังใจและความกล้าในการต่อสู้เพื่อปกป้องบ้านเมือง เพราะขาดศูนย์รวมจิตใจ

ความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์และความจงรักภักดีที่ราษฎรมีต่อพระองค์ส่งผลให้เกิดการสร้างสรรคัวรรณคดีกลุ่มหนึ่งที่เรียกว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติหรือวรรณคดียอพระเกียรติ ดังที่เสาวณิต วิงวอนกล่าวว่า

เมื่อคนไทยเห็นความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์
จึงแสดงออกด้วยการพรรณนาพระเกียรติคุณ ผู้ประพันธ์อาจเกิด
แรงบันดาลใจจากพระปรีชาสามารถทางการปกครอง
การรบ จากความร่วมมือเป็นสุขแห่งบ้านเมืองซึ่งมีพระมหากษัตริย์
เป็นผู้คุ้มครองรักษา หรือเนื่องจากผู้ประพันธ์เป็นผู้ใกล้ชิด
เบื้องพระยุคลบาท จึงประพันธ์ถวายเพื่อเทิดพระบารมีงานเขียน
เช่นนี้ได้ชื่อว่าวรรณคดียอพระเกียรติ

(เสาวณิต วิงวอน, 2530: 7)

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเป็นวรรณคดีประเภทหนึ่งที่มีการประพันธ์ทุกยุคทุกสมัย ในสมัยสุโขทัย กวีสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์ในจารึกหลายหลัก ในสมัยอยุธยา กวีประพันธ์วรรณคดีเรื่อง**ยวนพ่ายโคลงตัน**เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า ทรงมีสถานภาพสูงส่ง เพราะพระองค์ทรงถือกำเนิดจากเทพเจ้าทั้ง 11 องค์ ได้แก่ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม และเทพดาประจำทิศหรือโลกบาลอีก 8 องค์ ทั้งยังมีพระปรีชาสามารถในการศึกสงคราม ในสมัยธนบุรีมี**โคลงเฉลิมพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี** ของนายสวน มหาตเล็ก ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติหลายเรื่อง เช่น **โคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก** ของพระขำนิโวหารซึ่งประพันธ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 **โคลงปราบดาภิเษกเฉลิมพระเกียรติพระพุทธเลิศหล้านภาลัย** พระราชินีพันซ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 2 **กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** ของนายมี ซึ่งประพันธ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 และ**โคลงของพระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ)** ซึ่งประพันธ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 การสร้างสรรค์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติยังคงปรากฏให้เห็นอย่างต่อเนื่องสืบมาจนถึงปัจจุบัน ดังที่ยุพร แสงทักษิณกล่าวว่า

*ตราบไต่ที่ประเทศไทยยังคงมีการปกครองในระบอบที่มี
พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข ตราบนั้นสายธารแห่งวรรณคดี
ยอพระเกียรติจะไม่มีวันหยุดรินไหลหรือแห้งเหือดไป เพราะ
พระมหากษัตริย์ไทยทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นชาติไทย
โดยแท้จริง*

(ยุพร แสงทักษิณ, 2537: 196)

ในบรรดาพระมหากษัตริย์ของไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ยาวนานกว่าพระมหากษัตริย์องค์อื่นๆที่มีมาก่อน ทั้งยังทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจหลากหลาย ทรงปฏิรูประบอบประเทศทั้งด้านการปกครอง การศึกษา การทหาร การคลัง การศาล และการสาธารณสุขไปหมด นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดให้เลิกทาสทำให้ราษฎรมีสิทธิเสรีภาพ (สถาบันพระปกเกล้า, 2552: 8) ส่งผลให้สยาม¹ มีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศในรัชสมัยของพระองค์

¹ ประเทศสยามเปลี่ยนชื่อเป็นไทยในสมัยจอมพลป. พิบูลสงครามเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2482 ตามประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ว่าด้วยรัฐธรรมนูญใช้ชื่อประเทศ, ประชาชน และสัญชาติ (ราชกิจจานุเบกษา, 2482: 810) ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงใช้ชื่อประเทศสยามแทนชื่อประเทศไทย

ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงเป็นที่เคารพรักและเทิดทูนของชาวสยาม ราษฎรพร้อมใจกันถวาย พระราชสมัญญานามว่า “สมเด็จพระปิยมหาราช”² ซึ่งหมายความว่า พระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่รักยิ่ง ของราษฎร นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงได้รับการยกย่องจากต่างประเทศ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ของสยามพระองค์แรกที่ทรงได้รับการทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์จาก มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด และมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยชั้นนำของโลก อีกทั้ง คณะกรรมการมรดกความทรงจำแห่งโลก (Memory of the World) ขององค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโก (UNESCO) ยังได้ถวายพระเกียรติยศ โดยให้เอกสาร แสดงการปฏิรูประบบราชการแผ่นดินในรัชสมัยของพระองค์เป็นมรดกความทรงจำแห่งโลกอีกด้วย (ทรงสรรค์ นิลกำแหง, 2553: 89)

ความจงรักภักดีและความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณและพระเมตตาคุณของพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้กวีประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระองค์ขึ้น หลายเรื่อง ซึ่งพบว่ามีจำนวนมากกว่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นในอดีต นอกจากนี้แม้แต่กวีสมัยหลังก็ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระองค์ด้วย สอดคล้องกับที่ยุพร แสงทักษิณ (2537: 99) กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรง ครองราชย์ยาวนานถึง 42 ปี มีพระราชกรณียกิจอันทรงคุณอนันต์ที่มีต่อประเทศชาติ จึงไม่มีใคร สามารถพรรณนาได้ถ้วนทั่ว ด้วยเหตุนี้ จึงมีวรรณคดีที่ประพันธ์ขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระองค์เนื่อง ในโอกาสต่างๆ เป็นจำนวนมาก

อนึ่ง จากการสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยพบว่ายังไม่มีเอกสารและงานวิจัยใด ที่มุ่งเน้นศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีทั้งที่ประพันธ์ ขึ้นขณะดำรงพระชนม์ชีพและประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว

ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประพันธ์ขึ้นทั้ง 2 ช่วงนี้ว่ามีเรื่องใดบ้าง ใครเป็นผู้ประพันธ์ มีรูปแบบอย่างไร และมีกลวิธี ทางวรรณศิลป์อย่างไร วรรณคดีเหล่านี้เฉลิมพระเกียรติพระองค์เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2546: 268) ทรงอธิบายว่าพระราชสมัญญานาม “ปิยมหาราช” ทรงได้แบบอย่างมาจากพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียและพระเจ้าดิสผู้ครองอนุราชบุรีแห่งลังกา ที่ราษฎรถวายพระนามพิเศษว่า “ปิยะทัสสี” และ “เทวานัมปิยะติส” ซึ่งแปลว่า “อันเป็นที่รักใคร่ของเทพยดา”

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษารูปแบบ เนื้อหา และกลวิธีทางวรรณศิลป์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. วิเคราะห์และเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นขณะดำรงพระชนม์ชีพและในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว

1.3 สมมติฐานของการวิจัย

ลักษณะเด่นของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แตกต่างกันในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นขณะพระองค์ดำรงพระชนม์ชีพและในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว ความแตกต่างดังกล่าวนี้มีปัจจัยมาจากความสัมพันธ์ของกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมุมมองของคนในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน

1.4 ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยศึกษาจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งที่ตีพิมพ์และยังไม่ได้ตีพิมพ์ จำนวน 24 เรื่อง จำแนกออกเป็น 2 กลุ่มตามช่วงระยะเวลาที่ประพันธ์ ดังนี้

1) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นขณะดำรงพระชนม์ชีพ จำนวน 15 เรื่อง ได้แก่

- 1.1) โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณหงส์³
- 1.2) ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางยุค
- 1.3) โคลงของพระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ)
- 1.4) ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร
- 1.5) กลอนสุภาพสรรเสริญพระเกียรติ ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์

³ รายชื่อวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในข้อ 1.1)- 1.12) แสดงให้เห็นว่าเดิมวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเหล่านี้ไม่มีการตั้งชื่อเรื่อง ผู้รวบรวมเป็นผู้ที่ตั้งชื่อเรียกให้แก่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเหล่านี้ ซึ่งผู้วิจัยจะเรียกชื่อตามผู้รวบรวม และสะกดคำตามที่ผู้รวบรวมเขียนไว้ในชื่อเรื่องแต่ละเรื่อง

- 1.6) คาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส⁴
- 1.7) คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ
- 1.8) ร่ายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร
- 1.9) ฉันท์และกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม
- 1.10) แห่เทศน์มหาชาติ ของพระกว้าง วัดประยุรวงศ์
- 1.11) ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
- 1.12) ลิลิตเฉลิมพระเกียรติ ของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์
- 1.13) พระธรรมเทศนาเรื่องพระรัฐประศาสน์ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
- 1.14) เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์
- 1.15) พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเรื่องหังสชาติก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

2) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว จำนวน 9 เรื่อง ได้แก่

- 2.1) รำขึงคลาภิเศกคำฉันท์⁵ ของหลวงธรรมาภิมณฑ์⁶ (ถึก จิตรกรถึก)
- 2.2) ลิลิตคำหลวง พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
- 2.3) แห่เทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์
- 2.4) แห่เทศน์มหาพน กล่าวเรื่องถวายบังคมพระบรมศพ ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์

⁴ คาถาในข้อ 1.6) และ 1.7) เป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์เป็นร้อยแก้วซึ่งแปลขยายความมาจากคาถาบาลี

⁵ รายชื่อวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในข้อ 2.1)- 2.5) แสดงให้เห็นว่าเดิมวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเหล่านี้ไม่มีการตั้งชื่อเรื่อง ผู้รวบรวมเป็นผู้ที่ตั้งชื่อเรียกให้แก่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเหล่านี้ ซึ่งผู้วิจัยจะเรียกชื่อตามผู้รวบรวม และสะกดคำตามที่ผู้รวบรวมเขียนไว้ในชื่อเรื่องแต่ละเรื่อง

⁶ แม้กวีจะประพันธ์ขึ้นเพื่อสดุดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรกาสที่ทรงครองราชสมบัติครบ 40 ปี เมื่อ พ.ศ. 2451 แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2472: คำนำ) ทรงกล่าวว่าเรื่องนี้ข้าพเจ้าคิดรูปเรื่องให้หลวงธรรมาภิมณฑ์แต่ง เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว ผู้วิจัยจึงจัดให้วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว (วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ยังไม่ได้ตีพิมพ์ ผู้วิจัยศึกษาจากต้นฉบับสมุดฝรั่ง ซึ่งเก็บรักษาอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ)

- 2.5) แหล่งเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องงารพระบรมศพและงารพระเมรุ ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์
- 2.6) กลอนสุภาพประกวดเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมแก่ความต้องการของชาติไทย ในยุคที่พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ของอุทัย รักษ์กุล
- 2.7) พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคำกลอน ของมงคล ฐปกระจำง
- 2.8) ราชสดุดีสมาเด็จพระปิยมหาราช ของสุภร ผลชีวิน
- 2.9) เบญจมาราชาสดุดี ของพระธรรมกิตติโสภณ (สมุท รัชฎาวรรณ)

นอกจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติขนาดยาวข้างต้นแล้ว ผู้วิจัยจะใช้บทราชสดุดีที่ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ที่มีผู้รวบรวมไว้ในหนังสือคำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาใช้เป็นข้อมูลเสริม เพื่อช่วยให้วิเคราะห์ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบทที่ 4 ได้ชัดมากยิ่งขึ้น บทราชสดุดีที่ผู้วิจัยนำมาใช้มี 9 เรื่อง ได้แก่

- 1) กลอนสุภาพของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์⁷ ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ไทย เมื่อวันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2453
- 2) โคลงและฉันทของ “เอกชน”⁸ ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประตู่ใหม่ เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2453
- 3) โคลงของนายชิน รายละเอียด ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประตู่ใหม่ เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2453
- 4) ฉันทของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประตู่ใหม่ เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2453
- 5) โคลงกระทุ้ได้รับรางวัลในการประกวดสำนวน ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์ ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประตู่ใหม่ เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2453

⁷ รายชื่อวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในข้อ 1) -8) แสดงให้เห็นว่าเดิมวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเหล่านี้ไม่มีการตั้งชื่อเรื่อง ผู้รวบรวมเป็นผู้ที่ตั้งชื่อเรื่องให้แก่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเหล่านี้ ซึ่งผู้วิจัยจะเรียกชื่อตามผู้รวบรวม และสะกดคำตามที่ผู้รวบรวมเขียนไว้ในชื่อเรื่องแต่ละเรื่อง

⁸ เอกชน เป็นนามปากกาของชิต บุรทัต

6) บทดอกสร้อยใต้รางวัลในการประกวดสำนวน ไม่ปรากฏนามผู้ประพันธ์ ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประตู่ใหม่ เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2453

7) กลอนสุภาพของขุนสารัตถ์ธรรดารง (วอน) ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประตู่ใหม่ เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2453

8) กลอนกาพย์กล่าวเรื่องสวรรคต ของเอกชน ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประตู่ใหม่ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2454

9) ฉันทของ “เอกชน” ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประตู่ใหม่ เมื่อวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2454

1.5 นิยามศัพท์เฉพาะ

1. **วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ** ใช้ตามคำนิยามของเสาวณิต วิงวอน (2530: 7) ว่าหมายถึงงานประพันธ์ที่มุ่งพรรณนาพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์ ซึ่งผู้ประพันธ์เกิดแรงบันดาลใจจากพระปรีชาสามารถทางการปกครอง ด้านการรบ จากความร่มเย็นเป็นสุขแห่งบ้านเมืองซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้คุ้มครองรักษา หรือเนื่องจากผู้ประพันธ์เป็นผู้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท จึงประพันธ์วรรณคดีประเภทนี้ขึ้นถวายเพื่อเทิดพระบารมี

2. **วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ผู้วิจัยหมายถึงงานประพันธ์ขนาดยาวที่มีเนื้อหามุ่งสดุดีพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงพระองค์เดียว ซึ่งมีทั้งที่ประพันธ์เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง โดยอาจประพันธ์ขึ้นขณะที่พระองค์ดำรงพระชนม์ชีพหรือประพันธ์ขึ้นหลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว

ในวิทยานิพนธ์นี้ ตั้งแต่บทที่ 2 เป็นต้นไปจะใช้คำว่า “วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ” เพื่อแทนคำว่า วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. **ภาพ** ในที่นี้ใช้ตรงกับ “ภาพลักษณ์” ตรงกับคำศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “Image” ซึ่ง **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ-ไทย**ให้ความหมายไว้ว่า หมายถึง ลักษณะหรือท่าทีของบุคคลหรือขององค์กรที่ปรากฏแก่ตาหรือความรู้สึคนึกคิดของสาธารณชน เช่น ภาพลักษณ์ของนักการเมือง ภาพลักษณ์ขององค์การสหประชาชาติ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2545: 430)

1.6 ข้อตกลงเบื้องต้น

1. การอ้างอิงตัวบทวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในหนังสือ **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ผู้วิจัยจะอ้างอิงโดยระบุชื่อวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนั้นแทน ตัวอย่างเช่น (โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 10)

2. การทำตัวหนา หรือขีดเส้นใต้ที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นการกระทำของผู้วิจัยที่ต้องการเน้นหรือให้ความสำคัญกับข้อความบางตอน การเน้นดังกล่าวไม่ปรากฏในต้นฉบับ

3. การคัดลอกตัวอย่างจากหนังสือและวรรณคดี ผู้วิจัยจะรักษาอักขรวิธีตามต้นฉบับและใช้ตัวเอน เพื่อให้แตกต่างจากข้อความส่วนอื่น

1.7 วิธีดำเนินการวิจัย

1. รวบรวมวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ศึกษาค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
3. วิเคราะห์ข้อมูลตามจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้
4. เรียบเรียงและนำเสนอในรูปแบบวิทยานิพนธ์

1.8 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เข้าใจรูปแบบ เนื้อหา และกลวิธีทางวรรณศิลป์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ทำให้เข้าใจลักษณะเด่นของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. เป็นแนวทางในการศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติซึ่งประพันธ์ขึ้นต่างยุคสมัยต่อไป

1.9 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการสำรวจเอกสารและงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัยนี้ ผู้วิจัยจำแนกเอกสารและงานวิจัยออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1.9.1 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ไทย (ไม่รวมพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้เน้นศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์เฉพาะช่วงสมัยคือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยอยุธยา วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยปัจจุบัน (รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช) เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้ ได้แก่

วิทยานิพนธ์

1) กาญจนา ธรรมเมธี. **วิเคราะห์วรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย วิทยาลัย วิชาการศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519. วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษาวรรณคดี เฉลิมพระเกียรติสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 4) จำนวน 7 เรื่อง เพื่อวิเคราะห์ ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในสมัยนี้ ทั้งด้านรูปแบบ แนวการเขียน ประดิษฐ์ การ คุณลักษณะและคำศัพท์ที่กวีนำมาสรรเสริญพระมหากษัตริย์ และสุนทรียภาพ ตลอดจนคุณค่าทาง ประวัติศาสตร์ ผลการศึกษาพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงยึดขนบ การประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่มีมาแต่เดิม อย่างไรก็ตามวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยนี้มี ประดิษฐ์การที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างในด้านการเลือกนำฉันทลักษณ์ประเภทกลอนเพลงยาวมาใช้ โดยนายมิได้นำกลอนเพลงยาวมาประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยนี้มีคุณค่าในฐานะวรรณคดีบันทึกเหตุการณ์และเรื่องราวทาง ประวัติศาสตร์ที่สำคัญ

2) ธงชัย ดิษโส. **การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมร้อยกรองเฉลิมพระเกียรติพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547. วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่เป็นร้อยกรองขนาดยาว จำนวน 19 เรื่อง เพื่อวิเคราะห์ รูปแบบ เนื้อหา และศิลปะการใช้ภาษา ตลอดจนลักษณะที่สืบทอดจากขนบและลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไป ผลการศึกษาพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยนี้มีองค์ประกอบที่สอดคล้องกับจุดประสงค์หลักใน การเฉลิมพระเกียรติ โดยยังคงสืบทอดขนบการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่มีมาแต่เดิมอย่าง เคร่งครัด อย่างไรก็ตาม วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยนี้ มีการปรับเปลี่ยนด้านรูปแบบ เนื้อหา และ ศิลปะการใช้ภาษาบ้างเล็กน้อยตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เนื่องจากคุณลักษณะของผู้แต่งที่มี ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และอาจได้รับแรงบันดาลใจจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงปรับเปลี่ยน สิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ ทำให้ภาพของพระมหากษัตริย์ที่สะท้อนผ่านวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ สมัยนี้มีใช้ลักษณะของพระมหากษัตริย์ตามอุดมคติ หากแต่เป็นภาพของผู้เป็นที่พึ่งของประชาชน

3) ปราโมทย์ สกุรักษ์ความสุข. **ความเปรียบเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในวรรณคดี ยอพระเกียรติสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2554. วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษา กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จำนวน

14 เรื่อง เพื่อวิเคราะห์ทฤษฎี แนวคิด และลักษณะการใช้ความเปรียบ ผลการศึกษาพบว่าทฤษฎีความเปรียบด้วยทฤษฎีหลากหลาย เช่น ทฤษฎีการใช้ความเปรียบแบบอุปมา อุปลักษณ์ อติพจน์ และการอ้างถึง ความเปรียบเหล่านี้มีแนวคิดที่เปลี่ยนแปลงไปตามความเชื่อและศาสนาซึ่งแตกต่างกันตามยุคสมัย ลักษณะการใช้ความเปรียบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมีทั้งลักษณะที่ดำเนินตามขนบและลักษณะที่พัฒนาขึ้นใหม่ตามสภาพและบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ความเปรียบมีความสำคัญเป็นอย่างมากต่อการสร้างสรรค์วรรณคดีประเภทนี้ เพราะส่งเสริมภาพพระมหากษัตริย์ให้ชัดเจน แสดงภาพเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่นอกเหนือจากการบันทึกตามระเบียบแบบแผน ตลอดจนมีบทบาทในการกล่อมเกล่าประชาชนให้ตระหนักและสำนึกในพระมหากษัตริย์คุณของพระมหากษัตริย์

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ไทย พบว่างานวิจัยกลุ่มนี้เป็นวิทยานิพนธ์ที่เน้นศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์เฉพาะช่วงสมัย ทั้งด้านรูปแบบ เนื้อหา ตลอดจนทฤษฎีทางวรรณศิลป์ในการประพันธ์ ผู้วิจัยสามารถใช้งานวิจัยดังกล่าวข้างต้นเป็นความรู้พื้นฐานที่ช่วยทำให้เข้าใจลักษณะการสร้างสรรค้วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติได้ดียิ่งขึ้น

1.9.2 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ไทย (รวมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้ส่วนใหญ่มุ่งศึกษาภาพรวมหรือวิวัฒนาการของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ไทย ซึ่งรวมทั้งวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้แบ่งออกได้เป็น

วิทยานิพนธ์

1) จตุพร มีสกุล. การศึกษา “วรรณคดีไศกาลัย” ในสมัยรัตนโกสินทร์ในฐานะวรรณคดีเฉพาะประเภท. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2556. วิทยานิพนธ์นี้ศึกษาวรรณคดีไศกาลัยในสมัยรัตนโกสินทร์ด้านประวัติความเป็นมาและพัฒนาการ ตลอดจนลักษณะเฉพาะและความสำคัญของวรรณคดีประเภทนี้ ผลการศึกษาพบว่าวรรณคดีไศกาลัยเป็นวรรณคดีประเภทใหม่ซึ่งเริ่มมีขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อเฉลิมพระเกียรติในวาระพิเศษ คือ เมื่อพระมหากษัตริย์สวรรคตหรือพระบรมวงศานุวงศ์สิ้นพระชนม์ ลักษณะเนื้อหาของวรรณคดีไศกาลัยประกอบสร้างจากลักษณะเด่นและขนบวรรณศิลป์ของวรรณคดีไทย 3 ประเภท ได้แก่ ขนบของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ คือ การยกย่องสรรเสริญ

พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจอันเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง
 ขนบของวรรณคดีนิราศ คือ การคร่ำครวญความเศร้าโศกเสียใจที่ต้องพลัดพรากจากผู้เป็นที่รัก และ
 ขนบของวรรณคดีบันทึกซึ่งเป็นการบันทึกเหตุการณ์สำคัญและพระราชพิธีต่างๆ ขนบวรรณคดีทั้ง
 3 ประเภทมีการผสมผสานกันในเรื่องอย่างกลมกลืน โดยมีกรอบความคิดสำคัญ คือ การเฉลิมพระเกียรติ
 พระมหากษัตริย์ วรรณคดีโคลงกลอนที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6-รัชกาลที่ 7 บางเรื่องมีเนื้อหา
 สะท้อนให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชภารกิจในการพัฒนาประเทศ
 ให้เจริญรุ่งเรือง

2) เสาวณิต วิงวอน. **การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมยอพระเกียรติ**. วิทยานิพนธ์
 ปริญญาตรีบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
 วิทยานิพนธ์นี้ศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ 41 เรื่อง ผลการศึกษาพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ
 มีองค์ประกอบ 3 ส่วน คือ ประณามพจน์ เนื้อเรื่อง และสรุป ภาษาที่ใช้ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมี
 ลักษณะที่เรียกว่าภาษาประดิษฐ์ ส่งผลให้วรรณคดีประเภทนี้มีความสูงส่ง งดงามทางวรรณศิลป์ และ
 ประทับใจผู้อ่าน วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมีวิวัฒนาการ ทั้งด้านเนื้อหาและด้านแนวคิดเกี่ยวกับ
 พระมหากษัตริย์ซึ่งสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางสังคม วรรณคดีประเภทนี้มีคุณค่าทั้งทางวรรณคดี
 ประวัติศาสตร์ และสังคม ในส่วนที่วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกับ
 ประวัติศาสตร์นั้นพบว่ามีความสัมพันธ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำมา
 ประพันธ์ ได้แก่ เหตุการณ์ทางศาสนา เหตุการณ์ด้านการปกครอง เหตุการณ์เกี่ยวกับการทะนุบำรุง
 บ้านเมือง เหตุการณ์เกี่ยวกับต่างประเทศ อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ที่กวีทุกคนไม่ได้กล่าวคือกรณี
 พิพาทกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112 และการเสียดินแดนหลายครั้งในรัชกาลนี้

ตำรา

ยุพร แสงทักษิณ, เรียบเรียง. **วรรณคดียอพระเกียรติ**. กรุงเทพมหานคร: องค์การคำ
 ศุรสภา, 2537. ตำราเล่มนี้ศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติของไทย โดยเลือกศึกษาจากวรรณคดี
 เฉลิมพระเกียรติในแต่ละยุคสมัย ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลปัจจุบัน จำนวน
 57 เรื่อง เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นพัฒนาการ ตลอดจนคุณค่าของวรรณคดีประเภทนี้ในด้านต่างๆ ทั้งด้าน
 พระบุคลิกภาพของพระมหากษัตริย์ ด้านประวัติศาสตร์และพงศาวดาร และด้านวรรณศิลป์ ในส่วนที่
 วิเคราะห์พระบุคลิกภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพบว่าพระองค์ทรงมี
 บุคลิกภาพภายนอกโดดเด่น มีพระอุปนิสัยอ่อนโยน มีพระปรีชาญาณในการทรงเลือกใช้คน และ
 มีพระทัยเมตตากรุณาแก่พระบรมวงศานุวงศ์และเหล่าพสกนิกร

บทความ

ประคอง นิมมานเหมินท์. ภาพพระมหากษัตริย์ไทยจากวรรณคดีของพระเกียรติ. *ภาษาและวรรณคดีไทย* 16 (ธันวาคม 2542): 1-24. บทความนี้ศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ไทยจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ได้แก่ ภาพของพระมหากษัตริย์ 5 พระองค์ คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ผลการศึกษาพบว่า วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสะท้อนให้เห็นภาพของพระมหากษัตริย์ในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือ ทรงเป็นผู้มีบุญญาบารมี ทรงศรัทธาค้ำจุนพระพุทธศาสนา และทรงเมตตาต่อคนทั้งปวง อย่างไรก็ตาม วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติต่างสมัยอาจสะท้อนภาพของพระมหากษัตริย์ที่แตกต่างกันไปบ้างตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วรรณคดีเฉลิมพระเกียรตินำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคล้ายกับภาพของพระมหากษัตริย์องค์ก่อนๆ คือ ภาพพระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระบรมเดชานุภาพ ทรงประกอบด้วยพระบุญญาบารมี และทรงอุปถัมภ์ค้ำจุนพระพุทธศาสนา

เห็นได้ว่าเอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้ มีทั้งวิทยานิพนธ์ ตำรา และบทความซึ่งมุ่งศึกษา วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในแต่ละยุคสมัย เพื่อศึกษาวิวัฒนาการของวรรณคดีประเภทนี้ ตลอดจนศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ที่นำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ โดยเลือกใช้วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบางเรื่องเป็นกลุ่มข้อมูลในการศึกษา แต่ยังไม่มีการวิจัยใดที่เน้นศึกษาเฉพาะวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างอย่างลุ่มลึก อนึ่ง เอกสารและงานวิจัยดังกล่าวจะเป็นความรู้พื้นฐานที่ช่วยให้ผู้วิจัยนำไปใช้วิเคราะห์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไป

1.9.3 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีไทยและวรรณกรรมไทย

เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้มุ่งศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ที่สะท้อนให้เห็นจากวรรณคดีไทยประเภทต่างๆ เช่น วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ วรรณคดีประกอบพิธีกรรม รวมทั้งในวรรณกรรมไทย เช่น นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ และบทละคร เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้จำแนกได้เป็น

1.9.3.1 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ไทยในภาพรวม

เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้มุ่งศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ไทยในภาพรวม โดยมีได้มุ่งศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งโดยเฉพาะ เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้แบ่งออกได้เป็น

วิทยานิพนธ์

1) ปัทมา ทีฆประเสริฐกุล. **ภาพลักษณ์พระมหากษัตริย์ไทยในวรรณคดีสมัยอยุธยา.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547. วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษาวิเคราะห์ภาพของพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยอยุธยา 13 เรื่อง จากวรรณคดี 4 ประเภท คือวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ วรรณคดีพิธีกรรมและประเพณี วรรณคดีคำสอน และวรรณคดีนิทาน เพื่อเปรียบเทียบภาพของพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีต่างประเภทและเปรียบเทียบภาพของพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีสมัยอยุธยากับคติความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ผลการศึกษาพบว่าวรรณคดีสมัยอยุธยาแต่ละประเภทนำเสนอภาพของพระมหากษัตริย์แตกต่างกันตามจุดมุ่งหมายและลักษณะของวรรณคดีประเภทนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับคติความเชื่อทางศาสนา พบว่าวรรณคดีสมัยอยุธยานำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ตามอุดมคติ ซึ่งมีทั้งลักษณะความทรงอำนาจและน่าเกรงขามสอดคล้องกับคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ และมีลักษณะความเป็นธรรมราชาตามคติทางพระพุทธศาสนา สำหรับภาพธรรมราชานั้น วรรณคดีสมัยอยุธยาแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ผู้มีบุญมาก พระองค์ทรงมีหน้าที่ในการทะนุบำรุงและปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ส่งผลให้พระองค์มีบุญญาธิการมากยิ่งขึ้นไปอีก

บทความ

1) ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. **คติเรื่องพุทธราชาในวรรณคดีไทย. ใน วรรณกรรม-ศิลปะ สดุดี**, หน้า 57-75. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2538. (จัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนาทางวิชาการ “ยอยศธรรมิกราช” ในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชสมบัติครบ 50 ปี 6-7 กรกฎาคม 2538). บทความนี้ศึกษาแนวคิดเรื่องการยกย่องพระมหากษัตริย์ว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีและจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตตามคติทางพระพุทธศาสนา ผลการศึกษาพบว่าแนวคิดดังกล่าวปรากฏให้เห็นในสังคมไทยจากการขนานพระนามพระมหากษัตริย์ว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้าหรือสืบเชื้อสายมาจากพระพุทธเจ้า การสร้างพระบรมรูปหรือพระพุทธรูปแทนองค์พระมหากษัตริย์ ตลอดจนสะท้อนให้เห็นจากพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ที่ทรงได้รับแบบอย่างมาจากจริยาแห่งพระโพธิสัตว์ แนวคิดดังกล่าวปรากฏให้เห็นในวรรณคดีไทย และส่งผลให้มีการปรับเปลี่ยนวรรณคดีนิทานจรรๆ วงศ์ๆ ให้เป็นชาดก และการปรับเปลี่ยนนิทานชาดกให้เป็นนิทานจรรๆ วงศ์ๆ ด้วย

2) เสาวณิต วิงวอน. เทวราชาและธรรมราชาในวรรณกรรมยอพระเกียรติ. ใน **วรรณกรรม-ศิลปะคดี**, หน้า 57-75. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2538. (จัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนาทางวิชาการ “ยอยศธรรมิกราช” ในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชสมบัติครบ 50 ปี 6-7 กรกฎาคม 2538). บทความนี้ศึกษาแนวคิดเรื่องการยกย่องพระมหากษัตริย์ให้เป็นสมมติเทพ และการยกย่องพระมหากษัตริย์ว่าเป็นผู้ทรงธรรมในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ เพื่อเสนอให้เห็นว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในระยะแรกมีแนวคิดเรื่องเทวราชา ต่อมาในสมัยหลัง กวีแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็น “มนุษย์” ที่ทรงคุณความดี อย่างไรก็ตาม วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทุกเรื่องต่างเสนอให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ประพடுத்தธรรม ทั้งทศพิธราชธรรม จักรพรรดิวัตรราชสังคหัตถุ พรหมวิหาร และกุศลธรรม ตอนท้ายผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่า แม้สังคมเปลี่ยนแปลงไป แต่แนวคิดเรื่อง “ธรรมราชา” ก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง ซึ่งให้เห็นว่าธรรมะนั้นเป็นสัจจะ และเป็นอำนาจในการปกครองอย่างแท้จริง

3) นิตยา แก้วคัลณา. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับสถานภาพของกษัตริย์ในวรรณกรรมไทย. **วารสารธรรมศาสตร์** 25, 1 (มกราคม-เมษายน 2542): 127-135. บทความนี้ศึกษาภาพสะท้อนสถานภาพของพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีไทย โดยเลือกศึกษาจากวรรณคดีไทยหลายประเภทที่ประพันธ์ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3) ได้แก่ วรรณคดีบทละคร วรรณคดีพิธีกรรม วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ วรรณคดีนิราศ รวมทั้งวรรณคดีศาสนา ผลการศึกษาวรรณคดีสมัยสุโขทัยสะท้อนสถานภาพของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้สั่งสอน ต่อมาวรรณคดีสมัยอยุธยาสะท้อนสถานภาพพระมหากษัตริย์ว่าทรงเป็นสมมติเทพ อันเป็นการสร้างภาพให้ผู้ปกครองมีความศักดิ์สิทธิ์เข้มแข็ง สถานภาพของพระมหากษัตริย์สะท้อนให้เห็นอย่างเด่นชัดในวรรณคดีพิธีกรรมและวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ อย่างไรก็ตาม สถานภาพของพระมหากษัตริย์ในฐานะสมมติเทพเริ่มปรากฏให้เห็นน้อยลงในวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนปลาย เนื่องจากวรรณคดีส่วนใหญ่เป็นวรรณคดีศาสนาและวรรณคดีนิราศ วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสะท้อนสถานภาพของพระมหากษัตริย์อย่างเด่นชัดอีกครั้ง ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดีบทละครหรือวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ในสมัยนี้ล้วนสะท้อนให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทพ พระองค์ทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มีพระบุญญาบารมี และทรงเป็นนักรบ

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ไทยในภาพรวม ทั้งประเภทวิทยานิพนธ์และบทความ พบว่าเอกสารและงานวิจัยส่วนใหญ่เน้นศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์จากวรรณคดีไทยประเภทต่างๆ ที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์

ตอนต้น เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งที่ช่วยทำให้ผู้วิจัยเข้าใจภาพของพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีประเภทต่างๆ รวมทั้งวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่ายังไม่มีเอกสารและงานวิจัยใดมุ่งวิเคราะห์ภาพของพระมหากษัตริย์องค์เดียวกันในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นต่างยุคสมัยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นทั้ง 2 ช่วง คือประพันธ์ขึ้นขณะดำรงพระชนม์ชีพและประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงเห็นว่าเป็นประเด็นที่น่าศึกษาต่อไป

1.9.3.2 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์ใด พระองค์หนึ่งโดยเฉพาะ

เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้มุ่งศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียวจากวรรณคดีไทยและวรรณกรรมไทยประเภทต่างๆ ตลอดจนข้อมูลทางคติชนวิทยา เอกสารและงานวิจัยกลุ่มนี้ ได้แก่

วิทยานิพนธ์

1) บุญสมหญิง พลเมืองดี. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง: ประวัติศาสตร์กับมุมมองทางคติชนวิทยา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์, สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2551. วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษาภาพของสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 5 หรือสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โดยศึกษาจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องคำฉันท์สรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปราสาททอง พระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ตลอดจนเรื่องเล่าจากคนในท้องถิ่น ผลการศึกษาพบว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเน้นความสำคัญของพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่มีบทบาทในด้านคติชนคดี ทรงปฏิบัติพระองค์ในบทบาทที่โดดเด่น 3 ประการ ได้แก่ บทบาทในฐานะโพธิสัตว์ราชา บทบาทในฐานะเทวราชา และบทบาทในฐานะวีรบุรุษทางวัฒนธรรม

2) มารศรี สอทิพย์. เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช: กลวิธีการเล่าเรื่องกับการสร้างภาพลักษณ์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551. วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษาเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในวรรณกรรมร้อยแก้วและร้อยกรอง โดยจำแนกออกเป็น 5 ประเภท ได้แก่ พระราชพงศาวดาร ความเรียง นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ หนังสือการ์ตูน และ

บทละครและบทภาพยนตร์ เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างกลวิธีการเล่าเรื่องกับการสร้างภาพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในวรรณกรรมประเภทต่างๆ ที่สัมพันธ์กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมไทย ผลการศึกษาพบว่าเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแต่ละประเภทใช้กลวิธีการเล่าเรื่องแตกต่างกันไปตามจุดประสงค์และชนบทการประพันธ์ เรื่องเล่าเหล่านี้นำเสนอภาพหลักของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คือ ภาพพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ในด้านบุญบารมีและเป็นผู้มีพระเมตตา ส่วนการนำเสนอภาพเสริมนั้น เรื่องเล่าแต่ละประเภทนำเสนอภาพของพระองค์แตกต่างกันไปตามบริบททางสังคมที่สัมพันธ์กับการเมือง และบริบททางวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับคติความเชื่อทางศาสนาและวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์

3) วรุณญา อัจฉริยบตี. **สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติและนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ไทย**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2554. วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษาเรื่องเล่าของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติจำนวน 6 เรื่องและในนวนิยายอิงประวัติศาสตร์จำนวน 5 เรื่อง เพื่อวิเคราะห์ภาพ กลวิธีการนำเสนอ และปัจจัยที่ส่งผลต่อการนำเสนอเรื่องเล่าและภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ผลการศึกษาพบว่าเรื่องเล่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนำเสนอภาพของพระองค์ 2 ภาพซึ่งมีความขัดแย้งกัน ได้แก่ ภาพวีรบุรุษผู้กอบกู้ชาติไทย และภาพพระมหากษัตริย์ผู้ล้มเหลว ปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการนำเสนอเรื่องเล่าและภาพ คือ แนวคิดเรื่องชาติไทย แนวคิดเรื่องพระมหากษัตริย์ และแนวคิดเรื่องวีรบุรุษ แนวคิดเหล่านี้ส่งผลให้เรื่องเล่าและภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่กวีนำเสนอสอดคล้องกับประวัติศาสตร์กระแสหลัก

4) วันชนะ ทองคำเภา. **ภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในวรรณกรรมไทย**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550. วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ศึกษาวรรณกรรมไทยที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2057) จนถึงรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. 2121) จำนวน 15 เรื่อง เพื่อศึกษาภาพและกลวิธีการสร้างภาพพระมหาธรรมราชา ผลการศึกษาพบว่าภาพพระมหาธรรมราชาในวรรณกรรมจำแนกออกได้เป็น 3 สถานภาพ สถานภาพแรก คือ ขุนพิเรนทรเทพ ปรากฏภาพผู้ปราบยุคเข็ญ และภาพนักรักนักรบ สถานภาพที่สอง คือ พระมหาธรรมราชา ปรากฏภาพผู้ต่อสู้เพื่อชาติ ภาพผู้เผด็จชาติตน และภาพผู้พ่ายแพ้ และ สถานภาพที่สาม คือ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ปรากฏภาพพระราชบิดาของวีรบุรุษ-วีรสตรี และภาพวีรกษัตริย์ ภาพของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่นำเสนอในวรรณกรรมไทยเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย เนื่องจากปัจจัย 2 ประการ

ได้แก่ พลังทางวรรณศิลป์ คือกลวิธีการเล่าเรื่อง และพลังทางปัญญา คือความคิดในแต่ละยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม

จากการศึกษาวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง พบว่าวิทยานิพนธ์เหล่านี้มุ่งศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี 4 พระองค์ ได้แก่ ภาพของสมเด็จพระมหาธรรมราชา ภาพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ภาพของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง และภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช วิทยานิพนธ์เหล่านี้จะเป็นข้อมูลที่ช่วยให้ผู้วิจัยเห็นความสัมพันธ์ของภาพและปัจจัยที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีไทยและวรรณกรรมไทย

จากการสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยพบว่ายังไม่มีเอกสารและงานวิจัยใดที่มุ่งเน้นศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเรื่องเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นทั้ง 2 ช่วง คือ ขณะดำรงพระชนม์ชีพ และหลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว เพื่อศึกษารูปแบบ เนื้อหา กลวิธีทางวรรณศิลป์ ตลอดจนเปรียบเทียบภาพของพระองค์ที่กวีนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 ช่วงว่ามีลักษณะเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไรบ้าง

บทที่ 2

พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวเรื่องพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อเป็นความรู้พื้นฐาน ก่อนวิเคราะห์ลักษณะเด่นของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในบทต่อไป โดยเสนอตามลำดับหัวข้อ ดังนี้

2.1 พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสลำดับที่ 4 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี) เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันอังคารที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2396 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระนามาภิไธย, 2545: 47)

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถ่อมพระองค์ จึงมิได้ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสให้มีพระยศอย่างใด จนกระทั่งพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีเข้าชื่อกันกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทุกวันนี้เจ้าฟ้าก็ไม่มีเหมือนแต่ก่อน ขอให้สถาปนาพระราชโอรสให้เป็นเจ้าฟ้า จะได้สมเกียรติอย่างแต่โบราณมา สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงทราบดังนั้นแล้ว จึงพระราชทานพระนามพระราชโอรสว่า “เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์” (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2505: 356)

ขณะทรงพระเยาว์ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ทรงศึกษาในสำนักของพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรี (พระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา) ซึ่งเป็นขัตติยราชনীที่ทรงรอบรู้ทั้งอักษรสมัยและโบราณ ราชประเพณี และทรงศึกษาศิลปวิทยาต่างๆ จากผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญ กล่าวคือ ทรงศึกษาภาษามคธจากพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ทรงศึกษาการยิงปืนไฟจากพระยาอภัยศรเพลิง (ศรี) ทรงศึกษามวยปล้ำและกระบี่กระบองจากหลวงมลายโธธานุโยค (รุ่ง) ทรงศึกษาอักษรกรรมจากหม่อมเจ้าสิงหนาทในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากุญชร กรมพระพิพิตกะเศวต และทรงศึกษาคชกรรมจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ส่วนวิชาการปกครอง ราชประเพณี และโบราณคดี ทรงศึกษาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 49-50) นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงศึกษาภาษาอังกฤษจากนางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna H. Leonowens) นายจันด์เลอร์ หรือหม่อจันดเล (John H. Chandler) และนายแพตเตอร์สัน (Francis George Patterson) ต่อมา

เมื่อพระองค์มีพระราชกิจมากขึ้น จึงทรงศึกษาภาษาอังกฤษด้วยพระองค์เอง จนทรงเชี่ยวชาญแตกฉาน (ยุพธ แสงทักษิณ, 2546: 16) ซึ่งทำให้ทรงได้ใช้ความรู้ภาษาอังกฤษเมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรป

เมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2404 ขณะมีพระชนมายุ 9 พรรษา พระองค์ทรงได้รับการเฉลิมพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพมทามกุฎ บุรุษยรัตนราชวิวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร” และทรงได้รับทรงกรมเป็น “กรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 51-52)

หลังจากสมเด็จพระบรมราชชนนีเสด็จสวรรคตเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2404 สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าละม่อม (สมเด็จพระเจ้าบรมมหายิกาเธอ กรมพระยาสุดาร์ตนาธิราชประยูร) เป็นผู้อภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ฯ (สมบัติ ปลายน้อย, 2553: 40)

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ฯ ทรงเข้าพระราชพิธีโสกันต์ตามโบราณราชประเพณีเมื่อ พ.ศ. 2408 สมเด็จพระบรมชนกนาถมีรับสั่งให้จัดพระราชพิธีโสกันต์ ตั้งเขาไกรลาสและกระบวนแห่เต็มอย่างตำราโสกันต์เจ้าฟ้า เป็นการทำพระราชพิธีโสกันต์ใหญ่ครั้งที่ 4 ในสมัยรัตนโกสินทร์¹ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 54-55) และต่อมาทรงพระผนวชเป็นสามเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อ พ.ศ. 2409 แล้วเสด็จไปประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร ขณะทรงพระผนวชอยู่นั้น ทรงรับโอวาทตลอดจนทรงเล่าเรียนพระธรรมวินัยในสำนัก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรั้งษิสริยพันธุ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ทรงฝึกหัดเทศน์มหาชาติกัณฑ์สักกบรรพซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่จากหลวงราชาภิรมย์ (ชู) อีกด้วย (สมบัติ ปลายน้อย, 2553: 70) และทรงเทศน์มหาชาติกัณฑ์สักกบรรพดังกล่าวถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระประยูรญาติ ณ พระที่นั่งทรงธรรมชั้นในในปีเดียวกัน เหมือนเมื่อครั้งที่สมเด็จพระบรมชนกนาถขณะทรงพระผนวชเป็นสามเณรได้ทรงเทศน์ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ทรงเทศน์ได้ไพเราะเป็นที่ทรงชื่นชมของสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นอย่างมาก (พลาตศิษฐ์ สิทธิธัญกิจ, 2546: 77-78)

¹ ครั้งที่ 1 ทำเมื่อโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีในสมัยรัชกาลที่ 1 ครั้งที่ 2 ทำเมื่อโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในสมัยรัชกาลที่ 2 และครั้งที่ 3 ทำเมื่อโสกันต์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในสมัยรัชกาลที่ 2 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 54-55)

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ฯ ทรงพระผนวชเป็นสามเณรนาน 6 เดือน จึงลาสิกขาแล้วเสด็จมาประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบ เพื่อให้สะดวกแก่การเสด็จขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงฝึกหัดราชการอย่างกวดขันมากขึ้น คือ นอกจากสมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้เข้าเฝ้าและโดยเสด็จตามปรกติแล้ว ในเวลากลางคืนหากทรงพระราชวินิจฉัยข้อราชการ ก็มีรับสั่งให้หาเพื่อให้ทรงฟังพระบรมราโชวาท และพระบรมราชาธิบายข้อราชการ ตลอดจนประเพณีต่างๆ อยู่เสมอ บางครั้งต้องเฝ้าอยู่จนถึงเที่ยงคืนบ้าง บางครั้งก็ตึกกว่านั้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 59-60)

ปีต่อมา สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ฯ ทรงได้รับทรงกรมเป็น “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิตประชานาถ” ทรงกำกับราชการกรมมหาดเล็ก และกรมทหารบกวังหน้า ต่อมาทรงกำกับดูแลกรมล้อมพระราชวัง และกรมพระคลังมหาสมบัติเพิ่มอีก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 63) นอกจากนี้ ยังทรงได้รับการเปลี่ยนพระนามท้ายพระปรมาภิไธยจาก “สิริวัฒนราชกุมาร” เป็น “สิริวัฒนราชวโรรส” อีกด้วย (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 85)

หลังจากสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิตประชานาถเสด็จกลับจากโดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2411 ที่เกาะจัน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์แล้ว ก็ทรงพระประชวรด้วยพระโรคไข้ป่าและพระยอด ครั้นถึงวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต เที่ยงคืนวันนั้นบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี และพระสงฆ์ราชาคณะได้เห็นชอบพร้อมกันกราบบังคมทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิตประชานาถเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 5 แห่งราชจักรีวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 30-36)

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิตประชานาถทรงเข้าพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรกเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2411 แต่เนื่องจากขณะนั้นพระองค์มีพระชนมายุเพียง 16 ชันษา สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จึงรับหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ เป็นผู้สำเร็จราชการในราชสำนัก และมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดาร์ตนาทราชประยูร ทรงช่วยบัญชาการฝ่ายใน (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 17-18) พระองค์มีพระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏครั้งนั้นว่า “พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2507: 49)

เมื่อมีพระชนมายุครบ 20 พรรษา พระองค์ทรงพระผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จไปประทับ ณ วัดพระพุทธรัดต้นสถานมนทிரารามในพระบรมมหาราชวัง โดยทรงนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่เข้าไปอยู่ด้วยจำนวน 5 รูป เพื่อให้ครบคณะสงฆ์เป็นเวลา 15 วัน (สมบัติพลายน้อย, 2553: 128)

หลังจากทรงลาพระผนวช พระองค์มีรับสั่งให้จัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2416 (วัฒนธรรมวิ, 2552: 27) ในโอกาสนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ ทูลเกล้าฯ ถวายพระนามาภิไธยใหม่ว่า “พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (สมบัติพลายน้อย, 2553: 85)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระมเหสีและพระราชเทวีที่มีบทบาทด้านการปกครองหรือพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับพระเกียรติยศของพระองค์ ได้แก่

1) สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระนามเดิมพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม (สมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา) พระองค์เป็นพระอัครมเหสีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2440 ในครั้งนั้นพระองค์ได้รับการเฉลิมพระนามาภิไธยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ (ราชกิจจานุเบกษา, 2440: 14) นับเป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถพระองค์แรกของสยาม พระองค์ยังทรงเป็นสมเด็จพระราชชนนีของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร และเป็นผู้โปรดให้สร้างโรงเรียนสตรีอีกหลายแห่ง เช่น โรงเรียนเสาวภา และโรงเรียนราชินี (มานิชญ์ มูลทรัพย์, 2555: 55-56)

2) สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า พระนามเดิมพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม พระองค์เป็นพระอัครมเหสีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระราชชนนีของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร พระองค์แรกของสยาม ทั้งยังทรงเป็นเจ้านายฝ่ายในรุ่นแรกที่ได้โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรก คือ เมื่อครั้งเสด็จประพาสแหลมมลายู พ.ศ. 2431 (ศรีสวรินทิราอนุสรณีย์ น้อมรำลึกถึงสมเด็จพระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า, 2549: 115)

3) สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระอัครราชเทวี พระนามเดิมพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุทมาลมารศรี เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่

เจ้าคุณจอมมารดาสำลี พระองค์เป็นพระอัครมเหสีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็น “ไปรวเอตลีเกรตารี” (private secretary) หรือราชเลขานุการีนีส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พลาตัสย สิริธธิธัญกิจ, 2549: 95 และ 100) นอกจากนี้ ยังทรงเป็นผู้ที่ได้รับพระราชทานโคลงและฉันทพระราชนิพนธ์จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่ทรงโหม่นสพระราชหฤทัยเนื่องจากเหตุการณ์วิกฤต ร.ศ. 112 และทรงนิพนธ์โคลงทูลเกล้าฯ ถวายตอบ เพื่อทูลขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงรักษาอาการพระประชวรให้หายโดยเร็ว (หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, 2523: 63)

4) พระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา พระนามเดิมหม่อมเจ้าสาย ลดาวัลย์ พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทรภักดีและเจ้าจอมมารดาจีน พระองค์เป็นพระอัครชายาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านภาจรจารัสศรี ภัทรวดีราชธิดาสิ้นพระชนม์ พระองค์ได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งโรงเรียนเด็ก เนื่องจาก “ทรงพระดำริว่าบุตรธิดาผู้มีบรรดาศักดิ์มีทรัพย์ ยังได้ความเวทนาในเวลาป่วยไข้แสนสาหัสถึงเพียงนี้ ทารกที่เป็นผู้เกิดแต่บิดามารดาอันขัดสนจะได้ความลำบากยิ่งไปกว่านี้สักเพียงไร เป็นที่น่าสงสาร” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2572ข: 1-5)

ในปลายรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรด้วยโรคพระวัณโรค และเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต สิริพระชนมายุได้ 58 พรรษา เสด็จอยู่ในสิริราชสมบัติรวม 42 ปี (อุตม เขยกิจวงศ์, 2553: 46)

หลังจากสร่งน้ำพระบรมศพแล้ว ได้เชิญพระโกศขึ้นพระยานมาศ เคลื่อนขบวนจากพระราชวังดุสิตไปสู่พระมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาวันที่ 16 มีนาคม พ.ศ. 2454 มีการเชิญขบวนพระศพจากพระบรมมหาราชวังไปยังพระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวงเพื่อถวายพระเพลิง (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 318-321)

ตลอดระยะเวลา 42 ปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่างๆ อันเป็นประโยชน์นอกนันทแก่ประเทศชาติ ด้วยเหตุนี้ ราษฎรจึงพร้อมใจกันบริจาคเงินเพื่อจัดสร้างพระบรมรูปทรงม้า และน้อมเกล้าฯ ถวายในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก เนื่องจากเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงครองราชย์ยาวนานกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในอดีต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์

แห่งนี้เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 (วัฒนัระวี, 2552: 341) ราษฎรยังพร้อมใจกันทูลเกล้าฯ ถวายพระราชสมัญญานามว่า “พระปิยมหาราช” ดังปรากฏคำจารึกที่ฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า

... พระองค์คือบุพการีของราษฎร เพราะเหตุเหล่านี้ แผ่นดิน
ของพระองค์ จึงยังยืนด้วยความสถาพรรุ่งเรืองงาม มหาชน
ชาวสยามถึงความสุขเกษมล่วงล้ำอดีตสมัยที่ได้ปรากฏมา
พระองค์จึงเป็นปิยมหาราชที่รักของมหาชนทั่วไป

(เอนก นาวิกมูล, 2535: 87)

ต่อมารัฐบาลในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กำหนดให้ วันที่ 23 ตุลาคมซึ่งเป็นวันคล้ายวันเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น “วันปิยมหาราช”² เพื่อรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ที่มีต่อพสกนิกรและประเทศชาติ

เมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2546 ซึ่งเป็นวันมหามงคลสมัยครบ 150 ปีแห่งวันพระราชสมภพ องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโก (UNESCO) ได้ประกาศยกย่องพระเกียรติคุณให้พระองค์ทรงเป็นบุคคลสำคัญของโลก สาขาการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ การพัฒนาสังคม และการสื่อสาร (อรวรรณ ทรัพย์พลอย, 2546: 47)

2.2 พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยม ตะวันตกที่มีต่อประเทศต่างๆ ในภูมิภาคเอเชีย ซึ่งมักอ้างความชอบธรรมในการเข้ายึดครองดินแดน บริเวณนี้ว่าเป็นการทำให้บ้านเมืองเจริญก้าวหน้า อันถือเป็น “ภาระของคนผิวขาว”³ (โกวิท วงศ์สุรวัฒน์,

² รัฐบาลกำหนดให้วันปิยมหาราชเป็นวันหยุดราชการ ต่อมาวันปิยมหาราชถูกยกเลิกให้เป็นวันหยุดราชการเมื่อ พ.ศ. 2480 จนกระทั่งรัฐบาลกลับมาประกาศให้วันปิยมหาราชกลับมาเป็นวันหยุดราชการอีกครั้ง เมื่อวันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2488 แต่ต่อมารัฐบาลประกาศยกเลิกวันปิยมหาราชเป็นวันหยุดราชการเมื่อวันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ. 2497 และมีการเปลี่ยนแปลงให้วันปิยมหาราชเป็นวันหยุดราชการอีกครั้งหนึ่งเมื่อวันที่ 11 พฤษภาคม พ.ศ. 2500 (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2500: 165-168) หลังจากนั้นเป็นต้นมาวันปิยมหาราชเป็นวันหยุดราชการเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

³ “ภาระของคนผิวขาว” มีที่มาจากบทกวีอันเลื่องชื่อของรูดยาร์ด คิปลิง (Rudyard Kipling) ที่มีชื่อว่า The White Man's Burden (1899) ซึ่งหมายถึงภารกิจที่จะต้องนำเอาอารยธรรมความเจริญอันสูงส่งของตะวันตก ไปให้แก่อินเดีย (อัญชลี ภู่มะกา, 2553: 51)

2547: 34) ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่างๆ เพื่อปฏิรูปสยามประเทศให้ทันสมัย ซึ่งจำแนกได้เป็นพระราชกรณียกิจภายในประเทศ และพระราชกรณียกิจต่างประเทศ

2.2.1 พระราชกรณียกิจภายในประเทศ

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงพัฒนาสยามในด้านต่างๆ พระราชกรณียกิจภายในประเทศที่พระองค์ทรงปฏิบัตินั้นจำแนกได้เป็น

2.2.1.1 ด้านการปกครอง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าการปกครองขณะนั้นไม่เหมาะสมกับยุคสมัย เพราะสถานการณ์ของบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป เช่น ประชากรเพิ่มขึ้น มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง รวมทั้งมหาอำนาจตะวันตก ก็พยายามขยายอิทธิพลเข้ามาในลักษณะคุกคามเอกราชและอธิปไตยของชาติ (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2550: 6) พระองค์จึงทรงปรับปรุงประเทศด้านการปกครอง ดังนี้

1) การปฏิรูประบบราชการ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความจำเป็นในการปฏิรูประบบราชการให้ทันสมัย จึงทรงปฏิรูประบบราชการทั้งส่วนกลางและส่วนหัวเมือง ดังนี้

1.1) การปกครองส่วนกลาง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าระบบราชการแบบจารีตที่ใช้มาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีข้อบกพร่อง 2 ประการ คือ ขอบเขตอำนาจหน้าที่และการปฏิบัติงานของหน่วยราชการมีความซับซ้อนก้าวร้าวกัน และรายได้ของหน่วยราชการไม่เสมอภาคกันและไม่สมดุลงบงานในความรับผิดชอบ (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2550: 6-9) ดังในพระบรมราชาธิบายเรื่องการแก้ไขการปกครองแผ่นดินตอนหนึ่งว่า

เสนาบดี 6 ตำแหน่งนี้ เมื่อตกลมาถึงภายหลังตามการที่เปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ บางกรมก็มีงานเหลือล้นจนทำไม่ไหว บางกรมก็ไม่มีอะไรจะทำ บางกรมก็มีผลประโยชน์มากเหลือล้นจนเกินไป บางกรมก็ไม่มีผลประโยชน์อันใดพอแก่การที่ต้องทำ เพราะการที่ไม่สม่าเสมอทั้งกระบวนการและผลประโยชน์ เช่นนี้ ราชการจึงได้ค้างสะสมด้วยการมากเหลือแรงที่จะทำ และไม่มีผลประโยชน์พอที่จะมีน้ำใจทำ ...

(สมบัติ พลายน้อย, 2553: 211)

ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงโปรดให้ตั้งกรมใหม่ขึ้นอีก 6 กรม และโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะกรมขึ้นเป็นกระทรวงเมื่อ พ.ศ. 2435 รวมเป็น 12 กระทรวง ได้แก่ กระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย กระทรวงนครบาล กระทรวงวัง กระทรวงเกษตรพานิชการ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงต่างประเทศ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงยุติธรรม กระทรวงธรรมการ กระทรวงโยธาธิการ และกระทรวงมูรธาธิการ ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ยุบเหลือ 10 กระทรวง โดยทรงให้ยุบกระทรวงโยธาธิการและกระทรวงมูรธาธิการ (อุดม เขยกีวงศ์, 2553: 37)

กระทรวงที่ทรงจัดตั้งขึ้นนี้มีโครงสร้างและรูปแบบตรงกับความหมายขององค์การในรูปแบบใหม่ที่จำกัดขอบเขตของการทำงานตามอำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบ เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ขององค์การอย่างดีที่สุดและมีประสิทธิภาพมากที่สุด (ปิยนาค บุณนาค, 2535: 19-40 และ 118-155) และเหมาะสมกับสถานการณ์ในขณะนั้นที่สยามกำลังต้องการผู้มีความรู้ความสามารถและประสบการณ์เฉพาะด้านในสาขาต่างๆ มาช่วยในการปฏิรูป เพราะพระองค์ทรงว่าจ้างชาวต่างชาติเป็นที่ปรึกษา ทำให้การปฏิรูปประสบผลสำเร็จรวดเร็วทันความต้องการ (ปิยนาค บุณนาค และคณะ, 2550: 32-33) พระองค์ยังทรงวางหลักการปฏิบัติงานทั้งในส่วนของพระองค์เอง และข้าราชการ ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่เรื่องต่างๆ แม้เป็นเรื่องเพียงเล็กน้อย ทรงตรงต่อเวลา ทรงเรียนรู้เหตุการณ์ต่างๆ และทรงรับทราบข้อมูลข่าวสารอยู่เสมอ นอกจากนี้ ยังทรงวางแนวทางไว้ให้ข้าราชการทุกยุคทุกสมัยควรยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ เพื่อประโยชน์สุขของประชาชนและบ้านเมือง (ปิยนาค บุณนาค และคณะ, 2550: 41-47)

1.2) การปกครองส่วนหัวเมืองและท้องถิ่น

ระบบราชการแบบจารีตกำหนดให้กรมมหาดไทย กรมกลาโหม และกรมคลังดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวเมืองฝ่ายใต้ และหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกตามลำดับ โดยต่างก็มีหน้าที่และความรับผิดชอบในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ราษฎร การจัดการเรื่องภาษีอากร การศึกษา การศาสนา ฯลฯ ทำให้ขาดเอกภาพในการปกครองบังคับบัญชาหัวเมือง นอกจากนี้ การปกครองในรูปแบบเมืองประเทศราชที่ให้อิสระในการปกครองตนเองก็ส่งผลต่อความมั่นคงของชาติ เพราะเป็นช่องทางให้ประเทศอื่นโดยเฉพาะมหาอำนาจตะวันตกยุยงปลุกปั่นราษฎรในท้องถิ่นนั้นๆ ให้แตกความสามัคคี แล้วหาทางเข้ายึดครองดินแดนนั้นๆ ได้โดยง่าย (ปิยนาค บุณนาค และคณะ, 2550: 9)

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปรับปรุงการปกครอง เพื่อดึงอำนาจบริหารเข้าสู่ส่วนกลาง พระองค์ทรงจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลแทนการปกครองระบบกินเมืองที่ใช้มาแต่เดิม ทรงใช้รัฐประศาสนนโยบายอย่างสุขุมคัมภีรภาพ เช่น

ทรงสถาปนายศศักดิ์ให้เจ้าเมือง แต่ห้ามติดต่อกับต่างประเทศ และโปรดเกล้าฯ ให้ส่งผลประโยชน์เป็นรายได้แผ่นดิน แล้วพระราชทานเงินเดือนแทน ทั้งยังส่งข้าหลวงจากส่วนกลางไปกำกับราชการอีกทอดหนึ่ง (ทองต๋อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 2552: 14) และโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 เพื่อจัดระเบียบการปกครองใหม่ โดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็นเมือง อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน (อุดม เขยกิจวงศ์, 2553: 298 และ 301) การที่ทรงจัดระเบียบการบริหารราชการแผ่นดินส่วนหัวเมืองเช่นนี้ ทำให้รัฐบาลกลางมีอำนาจควบคุมเมืองต่างๆ ภายในราชอาณาจักรได้อย่างเด็ดขาด เป็นการสร้างรัฐ-ชาติ (Nation-State) (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 89) เพื่อต่อต้านภัยจากลัทธิล่าอาณานิคม ทั้งยังเป็นรากฐานสำคัญของรูปแบบการปกครองส่วนภูมิภาคที่ใช้มาจนถึงปัจจุบันนี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงให้สิทธิแก่ราษฎรเลือกผู้ปกครองของตน คือ ให้เลือกผู้ใหญ่บ้าน แล้วให้ผู้ใหญ่บ้านรวมกันเลือกกำนันอีกชั้นหนึ่ง โดยเริ่มที่บางปะอินเมื่อ พ.ศ. 2435 นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงจัดตั้งสุขาภิบาลเพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการบริหารท้องถิ่นของตนเอง เพื่อรักษาความสะอาดของท้องถิ่นและถนน เริ่มด้วยการจัดตั้งสุขาภิบาลกรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. 2440 (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2550: 56)

พระองค์ยังเสด็จตรวจราชการและทอดพระเนตรความเป็นไปของบ้านเมือง รวมทั้งความเป็นอยู่ของราษฎรในท้องถิ่นต่างๆ อยู่เสมอ มีทั้งที่เสด็จพระราชดำเนินอย่างเปิดเผยเป็นทางการ และเสด็จพระราชดำเนินเป็นการส่วนพระองค์ โดยทรงปลอมพระองค์เป็นสามัญชนที่เรียกว่า “เสด็จประพาสต้น” (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 99)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดการเสด็จประพาสต้นเพื่อดูแลทุกข์สุขของราษฎรมาก ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2519: 5) ทรงกล่าวว่า “ใครเคยตามเสด็จประพาสไปเวทมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดีว่า ถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี” การที่พระองค์ทรงเยี่ยมเยียนราษฎรอย่างสามัญชน ทำให้พระองค์ทรงทราบทุกข์สุขและความเป็นอยู่ของราษฎร ดังเมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จประพาสนครเขื่อนขันธ์ (ปัจจุบันคือตำบลพระประแดง) ทรงเห็นว่าสภาพพื้นที่บริเวณเมืองเฉอะแฉะด้วยโคลนตม จึงมีรับสั่งในที่ประชุมเสนาบดีว่าสกปรกเหมือนตลาดทำเงิน จนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ปรึกษากับเจ้าพระยาพิไชยสุนทรจัดตั้งสุขาภิบาลขึ้นที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาครเพื่อดูแลความสะอาด (เมธีพัชร์ จงวโรทัย, 2549: 33) โดยให้กำนันและผู้ใหญ่บ้านรวมกันเป็นคณะกรรมการบริหาร และเริ่มใช้วิธีเลือกตั้งให้ราษฎรผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในท้องถิ่นนั้นๆ เข้าบริหารงาน เป็นการฝึกฝนให้ราษฎรได้เรียนรู้การปกครองตนเอง (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2550: 73-74)

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูประบบราชการทั้งในส่วนกลางและส่วนหัวเมือง ทั้งยังเสด็จประพาสต้นเพื่อตรวจราชการด้วยพระองค์เอง ทำให้ทรงเห็นสภาพบ้านเมืองและความเป็นอยู่ของราษฎร ตลอดจนการทำงานของขุนนางในท้องที่ ซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ออกไปทำงานต่างพระเนตรพระกรรณ ส่งผลให้ราษฎรมีความสุข และขุนนางเองก็ปฏิบัติหน้าที่เคร่งครัดและซื่อตรงต่อหน้าที่ด้วย

2) การเลิกทาสและเลิกระบบไพร่

เดิมสยามปกครองในระบบศักดินาที่มีการแบ่งชนชั้นในสังคมออกเป็น พระมหากษัตริย์ ขุนนาง ไพร่ ทาส และพระสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าในสายตาของชาติตะวันตกนั้น การมีทาสเป็นเรื่องล้าสมัย และอาจเป็นเหตุให้ตะวันตกใช้เป็นข้ออ้างในการเข้ามาแทรกแซงกิจการภายในประเทศ กระนั้นพระองค์ก็ทรงตระหนักดีว่า การเลิกทาสเป็นเรื่องยาก จึงทรงดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไป ทรงเริ่มด้วยการตราพระราชบัญญัติพิทักษ์กระเชียรอายุลูกทาสลูกไทเมื่อ พ.ศ. 2417 ซึ่งกำหนดให้ลูกทาสทุกคนที่เกิดในปีที่พระองค์เสด็จเสวยราชสมบัติคือผู้ที่เกิดเมื่อ พ.ศ. 2411 และที่เกิดในปีต่อมานั้นมีค่าตัวลดลงทุกปี จนเมื่อมีอายุครบ 21 ปีบริบูรณ์ให้ถือว่าหมดเกษียณอายุทาส และเป็นไทแก่ตัว (อุดม เขยแก้ววงศ์, 2553: 39-40)

ต่อมาเมื่อพระองค์มีพระชนมายุครบ 24 พรรษา ได้พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ตามจำนวนวันตั้งแต่เสด็จพระราชสมภพ รวมเป็นเงินทั้งสิ้น 8,867 บาท เพื่อซื้อทาสที่ขายตัวแก่นายเงินมาครบ 25 ปี รวมทั้งลูกหลานจำนวน 24 คน ทั้งยังพระราชทานไร่นา สิ่งของเครื่องใช้ในการประกอบอาชีพให้ทาสที่เป็นไทเหล่านั้นอีกด้วย การบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนี้เป็นแบบอย่างสำคัญที่ทำให้บรรดาเจ้านายและขุนนาง ตลอดจนคนหบดช่วยไถ่ถอนทาสให้เป็นไท

เมื่อทรงเห็นว่าคนส่วนใหญ่เริ่มเห็นด้วยกับการเลิกทาส พระองค์ก็โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะทาสมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ และทรงออกประกาศให้ลดค่าตัวทาสในมณฑลบูรพา พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติทาส ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) และให้บังคับใช้ทั่วพระราชอาณาจักรตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2448 เป็นต้นไป ส่งผลให้บรรดาลูกทาสทั้งหมดเป็นไท และห้ามซื้อขายทาสกันอีกต่อไป (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 230-232)

จากที่กล่าวมาเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลิกทาสด้วยความสุขุมคัมภีรภาพอย่างค่อยเป็นค่อยไป เพื่อเปิดโอกาสให้นายเงินและทาสมีโอกาสเตรียมตัวเตรียมใจรับสภาพการเปลี่ยนแปลงนั้น และทรงระมัดระวังอย่างยิ่งที่จะไม่ให้เกิดกระทบกระเทือนต่อศาสนาและจิตใจของคนในท้องถิ่น ดังเห็นได้จากการที่ทรงออกพระราชบัญญัติเกี่ยวกับเรื่องทาสในเขตมณฑลไทรบุรี กลันตัน และตรังกานูให้เป็นไปตามกฎหมายอิสลามของมณฑลนั้นๆ (ปิยนาด

บุณนาค และคณะ, 2550: 50) ด้วยพระปรีชาสามารถดังกล่าว ส่งผลให้ทาสหมดไปจากแผ่นดินสยาม โดยไม่สูญเสียชีวิตเนื้อแต่อย่างใด

นอกจากเลิกทาสแล้ว พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกระบบไพร่หรือระบบ การเกณฑ์แรงงานราษฎรเข้ารับใช้ราชการ ทรงตรากฎหมายลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 กำหนดให้ ชายฉกรรจ์ที่มีอายุ 18 ปี รับราชการในกองประจำการ มีกำหนด 2 ปีแล้วปลดเป็นกองหนุน และ โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ที่ได้รับราชการทหารในกองประจำการแล้วไม่ต้องเสียเงินค่าราชการใดๆ ไปตลอดชีวิต (วิวัฒน์ระวี, 2552: 143-144) แสดงให้เห็นพระเมตตาของพระองค์ที่มีต่อราษฎร ทั้งยังส่งผลดีต่อ เศรษฐกิจของสยาม เพราะทำให้เกิดแรงงานอิสระ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานภาคเกษตรกรรม ทำให้ ผลผลิตข้าวมีปริมาณสูงขึ้นจนกลายเป็นสินค้าส่งออกสำคัญของสยาม (อัญชลี สุสาย์ณห์, 2546: 119)

3) การป้องกันรักษาบ้านเมือง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญแก่การทหารมาก เพราะเป็นกำลังสำคัญในการปกป้องบ้านเมือง ดังพระราชดำรัสตอบในการพระราชทานรางวัลแก่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2427 ตอนหนึ่งความว่า “... การทหารนั้นเป็นการสำคัญที่จะได้ป้องกันรักษาบ้านเมือง ถ้าไม่มีท้าวทหารให้แข็งแรงก็จะรักษาบ้านเมืองยาก...” (สิงโต นิลัญชัย, 2504: 91)

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ จัดตั้งตั้งทหารบอดีการ์ด 24 คนหรือที่เรียกกันว่า “ทหารสองโหล ถือปืนชนะไนเดอร์” เป็นทหาร มหาดเล็กรักษาพระองค์เมื่อ พ.ศ. 2411 (พลาดิศัย สิทธิธัญกิจ, 2549: 38) ต่อมาทรงจัดแบ่งหน่วย ทหารในกองทัพออกเป็นทหารบกและทหารเรือเมื่อ พ.ศ. 2415 พร้อมทั้งปรับปรุงอาวุธยุทโธปกรณ์ ให้ทันสมัย เช่น สั่งปืนแกตลิงเข้ามาใช้เป็นครั้งแรก กำหนดระเบียบการบังคับบัญชาให้มีประสิทธิภาพ มากยิ่งขึ้น เป็นต้นแบบของกิจการทหารบกในปัจจุบัน (ธรรมนิศย์, 2551: 51) พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนนายร้อยทหารบกและโรงเรียนนายเรือ และโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติ ลักษณะเกณฑ์ทหาร เพื่อแยกข้าราชการทหารออกจากข้าราชการพลเรือนอย่างเด็ดขาด ทั้งยังทรงส่ง พระราชโอรสหลายพระองค์ไปทรงศึกษาวิชาการทหารยังทวีปยุโรป (อุดม เขยกิจวงศ์, 2553: 42) เพื่อให้ พระราชโอรสทรงนำความรู้และวิทยาการของตะวันตกมาพัฒนากองทัพสยามให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นต่อไป

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงตราพระราชบัญญัติทหารเมื่อ พ.ศ. 2431 กำหนดให้ทหารสมัครรับราชการไปจนครบ 10 ปี ก็จะได้รับเกษียณอายุ ไม่ต้องเข้าเวรอีกต่อไป และ หากผู้ใดจะสมัครเป็นทหารต่อไป ทางราชการก็จะเพิ่มเบี้ยหวัดให้ ทำให้ไพร่สมัครใจเป็นทหาร มากขึ้น (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 2552: 24)

ผลจากการปฏิรูปการทหารในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เกิดเสถียรภาพด้านการเมืองภายในประเทศ เกิดทหารอาชีพในประเทศไทย และเกิดกองทัพแห่งชาติที่ทันสมัยและมีประสิทธิภาพ ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งซึ่งช่วยให้ประเทศสยามสามารถป้องกันตนจากการถูกต่างชาติรุกราน

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมปืนสมัยใหม่ที่ตำบลแหลมฟ้าผ่า จังหวัดสมุทรปราการ โดยพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จำนวน 10,000 ชั่ง เพื่อเร่งรัดการสร้างป้อมและซื้อศัสตราวุธเพื่อป้องกันพระนคร พระองค์พระราชทานนามป้อมปืนแห่งนี้ว่า “ป้อมพระจุลจอมเกล้า” (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2548: 217-219)

4) การตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินหรือรัฐมนตรีสภา (Council of State) เมื่อวันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ. 2417 และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสภาที่ปรึกษาราชการส่วนพระองค์หรือองคมนตรีสภา (Privy Council) เมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2417 (ยุพพร แสงทักษิณ, 2546: 80)

การจัดตั้งสภาทั้งสองข้างต้นแสดงถึงพระเมตตาของพระองค์ที่ทรงเห็นความสำคัญของกิจการบ้านเมืองและความสุขของราษฎร การจัดตั้งสภาทั้งสองส่งผลให้การบริหารราชการแผ่นดินมีความถูกต้องและเป็นธรรม แม้ว่าทำให้พระราชอำนาจของพระองค์ลดลงก็ตามดังในพระบรมราชโองการเมื่อวันที่ 22 มิถุนายน พ.ศ. 2417 ตอนหนึ่งความว่า

... การใดๆ ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชดำริเป็นการไม่ต้องด้วยยุติธรรม ราษฎรจะได้รับความเดือดร้อน มิแต่จะเร่งเอาเงินแก่ราษฎรทั้งแผ่นดินเป็นต้น เคนซีลก็จะขัดอำนาจพระเจ้าแผ่นดิน ก็พระเจ้าแผ่นดินองค์เดียว แล้วมีเคนซีลบีบคั้นอยู่ดังนี้ ถึงจะมีอำนาจสักเท่าใด จะทำการผิดๆ คดๆ โกงๆ ไปก็ไม่มากนัก ...

(สมบัติ พลายน้อย, 2553: 213)

อย่างไรก็ตาม สภาที่ปรึกษาทั้ง 2 สภาไม่อาจบรรลุผลตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพราะเป็นแนวทางปฏิบัติที่ยังใหม่มากสำหรับยุคนั้น ทำให้ในที่สุดสภาที่ปรึกษาทั้งสองถูกยกเลิกไป เมื่อ พ.ศ. 2437 (ยุพพร แสงทักษิณ, 2546: 80)

5) มีพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ 2 แล้ว พระองค์ทรงตระหนักว่าการปกครองระบอบประชาธิปไตยกำลังแผ่อิทธิพลไปทั่วโลก จึงมีพระราชดำริว่าจะให้พระราชโอรสซึ่งจะเสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์ พระราชทานรัฐธรรมนูญและการปกครองรูปแบบรัฐสภาแก่ปวงชนชาวสยาม ดังพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า

ฉันจะให้ลูกกวาดชิมของขวัญให้แก่พลเมืองในทันทีที่ขึ้น
สู่ราชบัลลังก์ในขณะที่สืบตำแหน่งกษัตริย์ กล่าวคือ ฉันจะให้เขาให้
ปาลิเมนต์และคอนสตีติวชัน

(สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2546: 12)

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการรับผิดชอบในการร่างรัฐธรรมนูญ ซึ่งมีทั้งสิ้น 20 มาตรา แม้ร่างรัฐธรรมนูญฉบับนี้เป็นเพียงร่างขั้นต้นซึ่งยังไม่ผ่านความเห็นชอบจากเสนาบดีสภา จึงยังไม่มีการประกาศใช้ แต่ก็แสดงให้เห็นพระราชประสงค์ของพระองค์ที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญแก่ปวงชนชาวสยามอย่างชัดเจน (ชาติ เอี่ยมกระแสดินธุ์, 2547: 316-339)

6) การเปลี่ยนแปลงตำแหน่งผู้สืบราชสันตติวงศ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชทำให้ชาวตะวันตกเกิดความสับสนว่าสยามมีพระเจ้าแผ่นดิน 2 พระองค์ ดังที่ทรงกล่าวว่า

... ตำแหน่งพระมหาอุปราชในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระราชทานเกียรติยศใหญ่ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน มีพระนามเป็นต้นละม้ายคล้ายคลึงกับพระเจ้าแผ่นดินพอประจวบกันกับที่สยามได้มีพระราชไมตรีกับนานาประเทศซึ่งมีธรรมเนียมตำแหน่งยศพระบรมวงศานุวงศ์แปลกเปลี่ยนกับกรุงสยามยากที่จะเข้าใจได้ จึงได้แปลตำแหน่งพระมหาอุปราชออกเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ 2 เพื่อที่จะให้เข้าใจง่าย ๆ แต่นั้นมาความเข้าใจของคนต่างประเทศก็แปลกเปลี่ยนไปต่างๆ ยากที่จะชี้แจงให้เข้าใจได้ ...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2479: 62-63)

ด้วยเหตุนี้ เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จทิวงคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศขึ้นเป็น “มกุฎราชกุมาร” (The Crown Prince) ตามแบบตะวันตก เพื่อให้มีลักษณะเป็นสากลเหมือนอย่างอารยประเทศ ทั้งยังมีพระราชประสงค์เพื่อป้องกันปัญหาเรื่องการสืบสันตติวงศ์ และความยุ่งยากที่อาจเกิดขึ้นในภายหน้าดังที่เคยเกิด “วิกฤตการณ์วังหน้า” มาแล้ว (ยุพธ แสงทักษิณ, 2546: 50)

กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาประเทศด้านการปกครอง เพื่อสร้างเอกภาพของชาติ โดยทรงปฏิรูประบบราชการทั้งในส่วนกลางและส่วนหัวเมือง ส่งผลต่อการรักษาเอกราชของชาติ และโปรดเกล้าฯ ให้เลิกทาสและเลิกระบบไพร่ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญที่คนในปัจจุบันส่วนใหญ่รับรู้ ทั้งนี้เพราะสอดคล้องกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่เน้นเรื่องสิทธิและเสรีภาพของประชาชน

2.2.1.2 ด้านการศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่ามนุษย์คือทรัพยากรอันมีค่าของแผ่นดิน การที่จะทำให้ประเทศเจริญก้าวหน้าขึ้นต้องมีผู้ที่มีความรู้ความสามารถ ดังเห็นได้จากพระราชดำรัสตอบตอนหนึ่งในการพระราชทานรางวัลนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเมื่อวันศุกร์ เดือนเมษายน พ.ศ. 2427 ว่า

... วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือ แลเป็นที่สรรเสริญแต่โบราณ
ว่าเป็นวิชาอย่างประเสริฐซึ่งผู้ที่เป็นใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์
เป็นต้น จนตลอดราชฎรพลเมือง สมควรแลจำเป็นจะต้องรู้
เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งอย่าง ...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548: 35)

ด้วยเหตุที่ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา พระองค์จึงทรงวางรากฐานการศึกษาให้แก่กลุ่มบุคคลต่างๆ ในสยาม ดังนี้

1) พระบรมวงศานุวงศ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญแก่การศึกษาของพระบรมวงศานุวงศ์ หลังจากเสด็จกลับจากสิงคโปร์ พระองค์มีพระราชประสงค์จะให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ แต่ขัดข้องเนื่องจากมิชชันนารีที่สอนภาษาอังกฤษมักสอนเพื่อชักชวนคนให้เข้ารับคริสตศาสนา ให้เลือกหม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์วัยส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรพเพล

(Raffles) ณ เมืองสิงคโปร์แทน นักเรียนที่ส่งไปในครั้งนั้นมีประมาณ 20 คน เช่น หม่อมเจ้าภุชงค์ ชมพูนุท (สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดี) พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ และหม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยา, 2546: 167) กระทั่งอีก 2 ปีต่อมาจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับสอนภาษาอังกฤษ มีนายแพตเตอร์สัน (Francis George Patterson) ชาวอังกฤษเป็นครู (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 150)

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ เพื่อให้ทรงนำความรู้กลับมาปรับปรุงสยามประเทศ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสประทับอยู่กับ private family เพื่อให้คุ้นเคยกับกิริยาอัชฌาสัยและคุ้นเคยกับภาษาของชาวต่างชาติ (พาชื่น สมคำนึ่ง, 2520: 102) บรรดาพระราชโอรสที่สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศได้บำเพ็ญพระราชกรณียกิจที่เป็นประโยชน์ในการปรับปรุงสยามในด้านต่างๆ (พาชื่น สมคำนึ่ง, 2520: 362-363) ได้แก่

- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงปรับปรุงงานด้านการคลัง⁴
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงปรับปรุงงานด้านกฎหมาย การศาล และการเกษตร
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ทรงปรับปรุงงานด้านทหารบก
- พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ ทรงปรับปรุงงานด้านทหารเรือ
- พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงประเทศในทุกๆ ด้าน
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงปรับปรุงงานด้านทหารบกและทหารเรือ
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ทรงปรับปรุงงานด้านทหารบก
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ทรงปรับปรุงงานด้านการแพทย์และสาธารณสุข

⁴ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีผลต่อการพัฒนาประเทศได้ใน พาชื่น สมคำนึ่ง, “ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการปรับปรุงบ้านเมืองตามแบบตะวันตก” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 132-360.

- สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ทรงปรับปรุงงานด้านการแพทย์
- พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงงานด้านการปกครอง

2) ขุนนาง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มดำเนินการปฏิรูปการศึกษาด้วยการวางรากฐานการศึกษาในระบบโรงเรียนซึ่งไม่เคยมีมาก่อนหน้านี้อย่างเป็นทางการเป็นขั้นตอนคือ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยแห่งแรกขึ้นในพระบรมมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. 2414 นักเรียนส่วนใหญ่เป็นมหาดเล็ก มีลักษณะการเรียนการสอนต่างกับโรงเรียนหลวงโบราณ คือ มีสถานที่เล่าเรียนโดยเฉพาะ มีผู้สอนเป็นฆราวาส มีการกำหนดระยะเวลาเรียน วิชาที่เรียนก็มีทั้งภาษาไทยและอื่นๆ ทั้งยังมีตำราแบบเรียนหลวงที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงสารประเสริฐหรือพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ประพันธ์ขึ้นเพื่อใช้สอนอย่างมีมาตรฐาน (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 27-28)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2425 เรียกว่า “โรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก” หรือ “โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ” มีพระราชประสงค์เพื่อให้เป็นสถานที่ฝึกวิชาทหาร แต่เนื่องจากมีผู้นิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนมากยิ่งขึ้นทุกปี จึงทรงขยายให้กว้างขวางออกไปและเปลี่ยนเป็นโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน ส่วนนักเรียนมหาดเล็กที่มีความประสงค์จะรับราชการเป็นนายทหารมหาดเล็กนั้น เมื่อเรียนสำเร็จวิชาความรู้เบื้องต้นแล้ว พระองค์ก็โปรดเกล้าฯ ให้แยกไปฝึกหัดวิชาทหารต่อไป (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2550: 50)

3) ราษฎร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่าประเทศจะเจริญรุ่งเรือง ก็ต่อเมื่อคนในชาติมีความรู้และเป็นพลเมืองดี พระองค์จึงทรงวางรากฐานการศึกษาให้แก่ราษฎร ดังเห็นได้จากพระราชดำรัสในวันพระราชทานปริญญาบัตร ณ โรงเรียนสวนกุหลาบตอนหนึ่งความว่า

เมื่อได้กล่าวถึงโรงเรียนนี้ จะเป็นการสงเคราะห์แต่ตระกูลเจ้านาย ดังนี้ ใ้ใช้ว่าจะล้มตระกูลข้าราชการและราษฎรเสียเมื่อไร ... บัดนี้ เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไป ตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุด จะได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้า ขุนนาง หรือว่าไพร่ ...

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2546: 3-4)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการศึกษาให้แก่ราษฎรทั้ง
ฆราวาสและพระสงฆ์ ดังนี้

3.1) ฆราวาส

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งโรงเรียนหลวงใน
พระบรมมหาราชวังแล้ว เมื่อ พ.ศ. 2418 พระองค์มีพระราชประสงค์ขยายการศึกษาไปตามหัวเมือง
ทรงตระหนักว่าวัดเป็นสถานที่อบรมสั่งสอนและให้ความรู้มาแต่ในอดีต จึงมีรับสั่งให้สอบคัดเลือก
พระสงฆ์มาเป็นอาจารย์ทุกวัด ดังปรากฏในหมายรับสั่ง “โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทย
แลสอนเลขทุกๆ พระอาราม” ซึ่งมาถึงเมื่อวันอังคารที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2418 (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2516:
84-87)

ต่อมาพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎร
แห่งแรกขึ้นที่วัดมหรณพารามเมื่อ พ.ศ. 2427 (อุดม เขยกิจวงศ์, 2553: 38) และขยายการศึกษาไปยัง
พระอารามหลวงอื่นๆ โดยผู้ศึกษาไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งยังทรงให้จัดสอบไล่ความรู้หนังสือไทย
โดยทรงตั้งข้าหลวงสำหรับการไล่หนังสือไทยขึ้น พระองค์ยังเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทาน
รางวัลและประกาศนียบัตรแก่ผู้สอบผ่านทุกปี ทำให้การศึกษาของสยามเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว (สมน
อมรววัฒน์ สวัสดิ์ จงกล และ ไพฑูรย์ สีนลารัตน์, 2551: 82-86) นอกจากนี้ พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ
ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นราชทูตพิเศษต่างพระองค์ไปยุโรป
เพื่อให้ตรวจการศึกษาในนานาประเทศ แล้วนำระบบและวิธีการของการศึกษาแบบตะวันตกมาปรับปรุง
การศึกษาของสยาม (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2546: 8-9) อนึ่ง พระองค์ยังมี
พระบรมราชานุญาตให้ตั้งโรงเรียนราษฎรหรือโรงเรียนเขลยศักดิ์ขึ้นด้วย (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 31-32)

นอกจากทรงส่งพระบรมวงศานุวงศ์ไปศึกษาต่อต่างประเทศแล้ว พระองค์
ยังโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการจัดสอบคัดเลือกนักเรียนที่จะตามเสด็จฯ ไปศึกษาต่อในยุโรป
ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการให้ทุนเล่าเรียนหลวง (King's Scholarship) (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 33) แสดง
ให้เห็นพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรที่มีความรู้ความสามารถได้ไปศึกษาต่อ
ต่างประเทศ เพื่อนำความรู้กลับมาพัฒนาบ้านเมือง

ก้าวสำคัญอีกก้าวหนึ่งในการวางรากฐานการศึกษาของชาติในรัชสมัยของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหรือ
สำนักฝึกข้าราชการพลเรือนเมื่อ พ.ศ. 2442 ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนึ่ง พระองค์ยังทรงวางรากฐานการศึกษา
ชั้นอุดมศึกษาในสาขาต่างๆ ด้วย เช่น โปรดให้ตั้งโรงเรียนนายร้อยทหารบก โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์

โรงเรียนราชแพทยาลัย โรงเรียนมหาดเล็ก โรงเรียนกระทรวงเกษตรราชการ (โรงเรียนการแผนที การคลอง และการเพาะปลูก) (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2546: 12)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงส่งเสริมให้ราษฎรได้ แสวงหาความรู้ด้วยตนเอง โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. 2426 ครั้นถึง พ.ศ. 2448 ทรงสถาปนาหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครขึ้น ซึ่งต่อมาได้ พัฒนาขึ้นจนเป็นหอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน (อุดม เขยกิจวงศ์, 2553: 136-137) ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ จัดตั้งพิพิธภัณฑสถาน โดยโปรดให้ย้ายของในพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑสถานออกมาจัดเป็นมิวเซียมที่ หอคอนคอร์เดีย (Concordia) ซึ่งปัจจุบันคือศาลาสหทัยสมาคม ต่อมาพระองค์พระราชทานพระที่นั่ง 3 องค์ คือ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย และพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานให้เป็นที่ทำการ พิพิธภัณฑสถาน (หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, 2534: 241-242)

3.2) พระสงฆ์

นอกจากการปฏิรูปการศึกษาของฝ่ายฆราวาสแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงการศึกษาฝ่ายพระสงฆ์ โดยนำวิชาการแบบใหม่ เข้ามาใช้สอนและสอบ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัยเมื่อ พ.ศ. 2437 เพื่อให้เป็น สถานศึกษาของภิกษุและสามเณร พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะมหาธาตุวิทยาลัยขึ้นเป็น มหาวิทยาลัยสงฆ์อีกแห่งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2439 พระราชทานนามว่า “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” เพื่อให้เป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุฝ่ายมหานิกาย (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 36) ตลอดจนเป็นที่สั่งสอนอบรมด้านพระพุทธศาสนา รวมทั้งเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้แก่ราษฎร

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงส่งเสริม การศึกษาพระปริยัติธรรม โดยโปรดให้จัดสำนักเรียนขึ้นตามวัดทั่วพระราชอาณาจักรและโปรดเกล้าฯ ให้จัดสอบไล่พระปริยัติธรรม รวมทั้งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายและพระสงฆ์ตั้ง โรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้นในกรุงเทพมหานครและตามหัวเมืองอีกด้วย (นิตยา วงศ์วิวัฒน์, 2524: 120)

จากที่กล่าวมา เห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางรากฐาน การศึกษาระบบโรงเรียนตามแบบสากลซึ่งยังคงใช้กันอยู่ในปัจจุบัน ทั้งยังทรงส่งเสริมและสนับสนุน การศึกษาของทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและราษฎร เพราะทรงตระหนักว่าการศึกษาคือช่วย พัฒนาชาวสยามให้เป็นทรัพยากรบุคคลที่มีคุณภาพ ซึ่งจะนำพาสยามประเทศให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

2.2.1.2 ด้านการคมนาคมและการสื่อสาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่าการคมนาคมขนส่งและการสื่อสารเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยอำนวยความสะดวกในการประกอบอาชีพของราษฎร ช่วยส่งเสริมการค้าขาย การขนส่งสินค้า ตลอดจนการเกษตรกรรม ดังนั้นพระองค์จึงทรงริเริ่มและปรับปรุงการคมนาคมและการสื่อสารของสยามให้เจริญก้าวหน้า ทั้งในพระนครและหัวเมือง ซึ่งอาจจำแนกได้เป็น

1) การคมนาคม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ พระองค์โปรดให้สร้างถนนขึ้นหลายสายในกรุงเทพมหานคร เช่น ถนนเยาวราช ถนนราชดำเนิน ถนนอุณากรรณ ถนนบูรพา ถนนดินสอ ถนนราชดำริ ถนนสุรวงศ์ ถนนสี่พระยา ถนนพญาไท ถนนราชวัตร ถนนทหาร ส่งผลให้ตัวเมืองและชุมชนของกรุงเทพมหานคร ขยายไปทางเหนือ ทางใต้ และทางตะวันออก (ปิยนาล บุนนาค และคณะ, 2550: 53) ทำให้การคมนาคมในพระนครซึ่งแต่เดิมใช้เรือเป็นส่วนใหญ่ เริ่มเปลี่ยนมาใช้รถเป็นพาหนะมากขึ้น เช่น รถยนต์ รถไถ (รถราง) และรถลาก (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 128-131)

อนึ่ง เนื่องจากในสมัยนั้นมีคลองในกรุงเทพมหานครเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สร้างสะพานข้ามคลอง เพื่อให้ใช้ประโยชน์จากถนนได้เต็มที่ เช่น สะพานผ่านพิภพลีลา สะพานผ่านฟ้าลีลาศ และสะพานมฆวานรังสรรค์ (ปิยนาล บุนนาค และคณะ, 2550: 53) พระองค์ยังพระราชทานพระราชทรัพย์สร้างสะพานเพื่อเป็นสาธารณกุศลเป็นประจำทุกปีเมื่อถึงวันเฉลิมพระชนมพรรษา สะพานแรกที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างในวาระที่มีพระชนมายุครบ 42 พรรษา คือ สะพานเฉลิมศรี 42 และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานที่พระราชทานนามนำหน้าว่า “เฉลิม” ต่อมาอีกทุกปีจนตลอดรัชกาล (กำธร สติรกุล, 2504: 182)

การคมนาคมทางบกที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การรถไฟ ซึ่งเป็นประโยชน์ทั้งด้านเศรษฐกิจและการปกครอง แต่จำเป็นต้องใช้งบประมาณจำนวนมากในการดำเนินการ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงให้สัมปทานแก่บริษัทต่างประเทศเพื่อให้ดำเนินงานสร้างทางรถไฟสายแรกในสยาม คือ สายกรุงเทพมหานคร-สมุทรปราการ ซึ่งเปิดเดินรถเมื่อวันที่ 11 เมษายน พ.ศ. 2436 (ปิยนาล บุนนาค และคณะ, 2550: 53)

ในกรณีที่เป็นทางรถไฟสายแรกที่เป็นของรัฐบาลนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ว่าจางมีสเตอร์ยี มูเร แคมป์เบลล์ (G. Murray Campbell) เป็นผู้ทำทางรถไฟระหว่างกรุงเทพมหานคร-อยุธยา ซึ่งเปิดดำเนินการเมื่อ พ.ศ. 2439 และโปรดเกล้าฯ ขยาย

เส้นทางต่อไปถึงนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. 2443 (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 241-242) ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างทางรถไฟสายเหนือ และสายใต้เพิ่มขึ้นอีกด้วย (ปิยนาค บุณนาค และคณะ, 2550: 54)

นอกจากรถไฟแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่ชาวเดนมาร์กให้ตั้งบริษัทเดินรถราง ซึ่งขณะนั้นยังไม่มีรถรางในทวีปเอเชีย เพราะทรงเห็นว่าราษฎรจะมีความสะดวกสบายมากขึ้น โดยได้เริ่มดำเนินการเมื่อ พ.ศ. 2430 รวมทั้งพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่เอกชนให้ดำเนินการรถรางในเขตหัวเมือง (ปิยนาค บุณนาค, 2518: 107 และ 110)

ส่วนการคมนาคมทางน้ำนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ขุดคลองจำนวนมาก คลองที่สำคัญ เช่น คลองเปรมประชากร คลองแสนแสบ คลองรังสิต ประยูรศักดิ์ คลองเหล่านี้นอกจากใช้ประโยชน์ด้านการคมนาคมแล้ว ยังช่วยส่งเสริมการเกษตร เพราะการขุดคลองเป็นการเพิ่มพื้นที่เกษตรสองข้างฝั่งคลอง (คลองยุพร แสงทักษิณ, 2546: 133)

2) การสื่อสาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นการณ์ไกลว่าการติดต่อสื่อสารมีความจำเป็นอย่างมากในการดำเนินชีวิตของราษฎร พระองค์จึงโปรดให้พัฒนาการด้านการสื่อสาร ดังนี้

2.1) กิจการไปรษณีย์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชกับเจ้าหมื่นเสมอใจราชทำบัญชีหมายเลขบ้านที่จะจัดส่งจดหมาย และโปรดเกล้าฯ พระราชทานตึกเดิมของพระยาปริชาทกลการ (สำออง อดตยกุล) เป็นอาคารสำหรับกิจการไปรษณีย์ เรียกว่า “ไปรษณียาคาร” ซึ่งเปิดทำการครั้งแรกเมื่อวันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2426 (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 240-242)

การไปรษณีย์ได้รับความนิยมจากราษฎรมากเกินกว่าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคาดไว้ ทำให้พอพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก ดังเห็นได้จากพระราชดำรัสที่มีแก่ข้าราชการและทูตานุทูตที่เข้าเฝ้าถวายพระพรชัยมงคลในวันเฉลิมพระชนมพรรษาในปีเดียวกันว่าทรงรู้สึกแปลกพระทัย ไม่ทรงคิดว่าจะมีคนใช้ไปรษณีย์กันมาก ทำให้มีกำลังพระทัยที่จะขยายการไปรษณีย์ออกไปให้ทั่วพระราชอาณาจักร และสมัครเข้าเป็นสมาชิกของสหภาพสากลไปรษณีย์ต่อไป (100 ปี การไปรษณีย์ไทย, 2526: 42) ต่อมาพระองค์จึงทรงส่งพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสเข้าร่วมการประชุมใหญ่ของสหภาพสากล

ไปรษณีย์ ณ กรุงลิสบอน ประเทศโปรตุเกส และสยามได้รับอนุมัติให้เข้าเป็นสมาชิกสหภาพสากลไปรษณีย์เมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2427 (100 ปี การไปรษณีย์ไทย, 2526: 87)

2.2) กิจการโทรเลข

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้สร้างโทรเลขจากกรุงเทพมหานครถึงสมุทรปราการเป็นสายแรกเมื่อ พ.ศ. 2418 ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ขยายสายโทรเลขสายที่ 2 คือ สายกรุงเทพมหานคร-บางปะอินซึ่งสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2421 และภายหลังได้สร้างต่อไปจนถึงอยุธยา ชั้นต้นโทรเลขทั้ง 2 สายในชั้นต้นใช้เฉพาะในราชการเท่านั้น (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2553: 176-179) ต่อมาพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโทรเลขสายบูรพาจากกรุงเทพมหานคร จนถึงคลองกำปางปลักในจังหวัดพระตะบอง และเชื่อมกับสายโทรเลขของอินโดจีนแล้วต่อไปถึงไซ่งอน เมื่อ พ.ศ. 2426 นับเป็นโทรเลขสายแรกที่ติดต่อกับต่างประเทศ และมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ เปิดให้ราษฎรได้ใช้โทรเลขทั้ง 3 สาย เมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2553: 179)

ถึง พ.ศ. 2427 โปรดให้สร้างโทรเลขสายตะวันตก เริ่มต้นจากกรุงเทพมหานครถึงกาญจนบุรี ซึ่งสร้างเสร็จและเปิดใช้ในเดือนมีนาคมของปีเดียวกัน ต่อมา พ.ศ. 2441 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างสายโทรเลขอีก 2 สาย คือ โทรบุรี-สงขลา และโทรบุรี-กัวลาลุมดา ซึ่งเชื่อมต่อกับสายโทรเลขของสหพันธรัฐมลายา ทำให้สามารถติดต่อกับปีนังและสิงคโปร์ได้ การวางสายโทรเลขในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขยายครอบคลุมไปทั่วพระราชอาณาจักร ส่งผลให้กรุงเทพมหานคร ปริณชิต และหัวเมืองเชื่อมโยงถึงกันอย่างมีเอกภาพ (100 ปี การโทรคมนาคม, 2526: 29)

2.3) กิจการโทรศัพท์

การนำโทรศัพท์เข้ามาทดลองใช้ในสยามเริ่มตั้งแต่เมื่อ พ.ศ. 2421 แล้วตั้งปรากฏหลักฐานจากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาคที่ 5 และภาคที่ 6 ว่า “...วันอาทิตย์แรม 14 ค่ำ เดือน 3 ปีฉลู นพศก จุลศักราช 1239 พระนายศรีสรลักษณ์ได้นำเตลิโฟนมาทูลเกล้าฯ ถวาย” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2514: 29 อ้างถึงใน ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2553: 195) ต่อมากรมพระกลาโหมได้นำโทรศัพท์เข้ามาทดลองใช้ระหว่างกรุงเทพมหานคร-สมุทรปราการเมื่อ พ.ศ. 2424 เพื่อแจ้งข่าวเรือเข้าออกที่จังหวัดสมุทรปราการให้ทางกรุงเทพมหานครทราบ โดยใช้สายโทรเลขที่มีอยู่แล้วในขณะนั้น (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 246) หลังจากนั้นกรมโทรเลขได้รับช่วงงานโทรศัพท์จากกรมพระกลาโหมมาดำเนินการต่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวมีพระเมตตาเปิดโอกาสให้ราษฎรเช่าโทรศัพท์ดังกล่าว ทรงกำหนดค่าธรรมเนียมเดือนละ 12 บาท (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2553: 196)

การวางรากฐานโทรศัพท์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้กิจการโทรศัพท์เจริญแพร่หลาย เมื่อ พ.ศ. 2465 จำนวนผู้เช่าโทรศัพท์เพิ่มขึ้นถึง 1,422 เลขหมาย จนเครื่องชุมสายที่โทรศัพท์กลางไม่สามารถรับการติดตั้งเพิ่มได้อีก จึงมีรับสั่งให้ตั้งที่ทำการโทรศัพท์แห่งที่สองขึ้นที่บางรัก (100 ปีการโทรคมนาคม, 2526: 73-74)

พระราชกรณียกิจดังกล่าวข้างต้นส่งผลให้การติดต่อสื่อสารและการคมนาคมในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นไปอย่างสะดวกและรวดเร็วกว่าสมัยก่อนเป็นอย่างมาก ทั้งยังนำความเจริญไปสู่ท้องถิ่นต่างๆ ช่วยให้การดำเนินธุรกิจเป็นไปอย่างคล่องตัวและรวดเร็ว กล่าวได้ว่าการสื่อสารในรัชสมัยนี้เป็นรากฐานของการคมนาคมสื่อสารในปัจจุบัน (ปิยนาค บุนนาค และคณะ, 2553: 486)

2.2.1.3 ด้านเศรษฐกิจ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาเศรษฐกิจหลายด้านของสยามให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ ซึ่งจำแนกได้เป็น

1) การคลัง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางระเบียบการคลังใหม่ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เมื่อ พ.ศ. 2416 เพื่อเก็บภาษีอากรของแผ่นดินมารวมไว้ในที่เดียว ต่อมาจึงทรงตั้งเป็นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทั้งยังทรงแต่งตั้งข้าหลวงคลังไปประจำทุกจังหวัดและทุกมณฑล เพื่อทำหน้าที่เก็บภาษีอากรจากราษฎรโดยตรง แล้วรวบรวมรายได้ทั้งหมดส่งมายังส่วนกลาง โดยทรงวางพิกัตอัตราภาษีเสมอภาคทุกมณฑลอีกด้วย (กำธร สติรกุล, 2510: 175)

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำงบประมาณแผ่นดินขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2434 เพื่อกำหนดรายจ่ายไม่ให้เกินจำนวนของเงินรายได้ ช่วยรักษาคุณภาพและความมั่นคงทางการคลังของสยาม รวมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้แยกทรัพย์สินส่วนพระองค์ออกจากทรัพย์สินของประเทศเมื่อ พ.ศ. 2441 โดยทรงมอบให้พระคลังข้างที่ดูแลบริหารทรัพย์สินส่วนพระองค์ (อานนท์ จิตรประภาส, 2554: 166)

2) การเงิน

เมื่อเริ่มรัชกาล เกิดความวุ่นวายเนื่องจากพวกชาวจีนปลอมเหรียญตึบูกขึ้น ทำให้ราษฎรไม่ยอมใช้เหรียญตึบูก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขปัญหานี้ โดยมีรับสั่งให้ออกประกาศว่าให้ราษฎรนำเหรียญทองแดงและเหรียญตึบูกมาขึ้นเงินกับทางราชการภายใน 15 วัน รัฐบาลจะคืนเงินให้เต็มตามจำนวน เมื่อพ้นกำหนดแล้ว ให้ลดราคาลง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546: 279-280) ต่อมาจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงกษาปณ์ขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. 2419 ทรงสั่งเครื่องผลิตเงินตราจากประเทศอังกฤษ เพื่อผลิตเหรียญกษาปณ์ให้เพียงพอแก่ความต้องการของตลาด และโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกเงินเหรียญเฟื้อง เสี้ยว อัฐ และโสฬส เมื่อ พ.ศ. 2422 ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ผลิตเหรียญทองขาว (นิเกิล) ขึ้นใช้แทน เรียกว่า “สตางค์” โดยทรงกำหนดให้ 100 สตางค์เท่ากับ 1 บาท เพราะทรงเห็นว่าการใช้อัตราเดิมไม่สะดวกต่อการทำบัญชี การกำหนดอัตราดังกล่าวเป็นการปรับปรุงระบบเงินตราที่สำคัญยิ่ง (ศรีนวล ศิริมิลินท์, 2519: 89-90)

อนึ่ง พระองค์ยังโปรดให้ใช้ธนบัตรซึ่งสั่งพิมพ์จากบริษัทโทมัส เดอลารู ประเทศอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2445 ธนบัตรรุ่นแรกนี้พิมพ์เพียงหน้าเดียว จึงนิยมเรียกกันว่าธนบัตรหน้าเดียว (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 168) นอกจากนี้ ยังโปรดเกล้าฯ ให้เลิกใช้ระบบเงินตราจากมาตรฐานเงินมาเป็นมาตรฐานทองคำ ทั้งยังทรงให้ตั้งเงินทุนสำรองขึ้นส่วนหนึ่ง เพื่อรักษาอัตราแลกเปลี่ยนเงินตราสยามกับต่างประเทศให้มีเสถียรภาพ (ปิยนาด บุนนาค และคณะ, 2550: 57-58)

3) การธนาคาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อังกฤษเข้ามาตั้งธนาคารฮ่องกงเซ็งไฮ้ที่กรุงเทพมหานครเมื่อ พ.ศ. 2431 นับเป็นธนาคารแห่งแรกในสยาม ต่อมา มีชาวต่างชาติมาตั้งธนาคารสาขาอื่นๆ อีก ที่สำคัญคือ ธนาคารชาเตอร์ของอังกฤษ และธนาคารอินโดจีนของฝรั่งเศส (ปิยนาด บุนนาค และคณะ, 2550: 57)

ในกรณีที่เป็นธนาคารของสยามนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติซึ่งเคยเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการค้าในอังกฤษและประเทศอื่นในภาคพื้นยุโรป ทรงริเริ่มตั้ง “บุคคัลลีย์” (Book Club) เมื่อวันที่ 4 ตุลาคม พ.ศ. 2447 ซึ่งดำเนินงานเช่นเดียวกับธนาคาร ต่อมา พ.ศ. 2448 จึงเปลี่ยนชื่อเป็น “แบงก์สยามกัมมาจล” (Bank Siam Commercial) ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นธนาคารไทยพาณิชย์ (ศรีนวล ศิริมิลินท์, 2519: 92-93) และยังคงดำเนินกิจการต่อมาจนถึงปัจจุบัน

จากที่กล่าวมา สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาเศรษฐกิจของสยามประเทศ โดยทรงปฏิรูปการคลัง การเงินและการธนาคาร ซึ่งส่งผลดีต่อการค้า การลงทุน ทั้งยังทำให้สยามมีระบบทางเศรษฐกิจที่ทันสมัยและเป็นสากล

2.2.1.4 ด้านกฎหมาย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระวิสัยทัศน์กว้างไกล พระองค์ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องแก้ไขปรับปรุงกฎหมายและการศาลของสยามให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก เพื่อแก้ไขสนธิสัญญาต่างๆ ที่สยามเสียเปรียบ เนื่องจากประเทศต่างๆ ที่เข้ามาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าไม่ยอมรับกฎหมายสยามที่ยังล้าหลังและมีบทลงโทษที่รุนแรง ทำให้สยามต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (อานนท์ จิตรประภาส, 2554: 150) พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการพิจารณาความตามแบบจารีตนครบาลที่มีบทลงโทษผู้กระทำผิดด้วยวิธีทรมานอย่างทารุณโหดร้าย เช่น บีบขมับ ตอกเล็บ (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 48)

พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้ตรากฎหมายหลายฉบับ เช่น กฎหมายเกี่ยวกับลักษณะพยาน พระธรรมนูญศาลต่างๆ กฎหมายวิธีพิจารณาความมีโทษ และกฎหมายกระบวนการพิจารณาความแพ่ง ตลอดจนกฎหมายลักษณะอาญา ซึ่งเป็นกฎหมายที่ทันสมัยเป็นอย่างยิ่ง (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ ออยุธยา, 2552: 120-123) นอกจากนี้ ยังทรงให้ตราพระธรรมนูญศาลยุติธรรม แบ่งแยกศาลออกเป็น 3 ชั้น คือ ศาลฎีกา ศาลสถิตยุติธรรมกรุงเทพมหานคร และศาลหัวเมือง (พระราชประวัติและพิธีบวงสรวงพระพุทธรเจ้าหลวงปิยะมหาราช, 2535: 25)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงส่งพระราชโอรส คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ไปทรงศึกษาวิชากฎหมาย ณ ประเทศอังกฤษ และให้ทรงเข้าศึกษาต่อ ณ วิทยาลัยไครสต์เชิช มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด (พาชื่น สมคำนึ่ง, 2520: 167-168) หลังจากทรงสำเร็จการศึกษาและเสด็จนิวัติสยามประเทศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงปรับปรุงกฎหมายและกิจการศาลตามแบบแผนของยุโรป ทรงเป็นกำลังสำคัญในการร่างประมวลกฎหมายตามแบบสากลหลายฉบับ อันเป็นแบบอย่างในการจัดทำประมวลกฎหมายฉบับอื่นๆ ในสมัยต่อมา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สยามประสบความสำเร็จในการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตได้สำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2481 (พาชื่น สมคำนึ่ง, 2520: 171)

พระราชกรณียกิจด้านกฎหมายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางรากฐานไว้ ส่งผลให้ราษฎรได้รับความคุ้มครองและความยุติธรรมจากระบบกฎหมายที่มีรูปแบบและลักษณะการลงโทษที่มีความเป็นสากลยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้ต่างชาติยอมรับกฎหมายของสยาม ซึ่งส่งผลให้สยามสามารถขอแก้ไขสนธิสัญญาที่เสียเปรียบได้สำเร็จในเวลาต่อมา

2.2.1.5 ด้านการสาธารณสุข

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห่วงใยสุขภาพอนามัยของราษฎร พระองค์โปรดให้ตราพระราชบัญญัติธรรมนิยมคลองเมื่อ พ.ศ. 2413 ห้ามราษฎรทำห้องน้ำโดยถ่ายอุจจาระลงคลองในเขตกำแพงพระนคร ทั้งยังห้ามราษฎรทิ้งสิ่งของโสโครกและสัตว์ตายลงในคลอง (ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อยุธยา, 2552: 164) ต่อมาพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมสุขาภิบาลขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2440 เพื่อป้องกันโรคระบาดที่อาจเกิดขึ้นและดูแลความเป็นระเบียบเรียบร้อยของบ้านเมือง ดังความว่า

*ทรงพระราชดำริเห็นว่าสมควรที่จะต้องตั้งเจ้าพนักงาน
สุขาภิบาลขึ้น อยู่ในบังคับบัญชาของเสนาบดีกระทรวงนครบาล
สำหรับให้ได้รับลงมือจัดการรักษาความสะอาดบางอย่างขึ้น
ในทันที เพื่อที่จะป้องกันภัยอันตราย ในกรุงเทพฯ แลให้สืบสวน
ตรวจตราการที่เกี่ยวในทางโรคภัยของมหาชนทั่วไป เพื่อที่จะได้
ดำริห์ทำข้อบังคับ แลทำการต่างๆ ตามลัษณ์ตามครวอันสมควร
แก่การรักษาความสะอาด ป้องกันไม่ให้เกิดโรคภัย กับทั้งจะให้
เป็นระเบียบเรียบร้อยแลงดงาม ให้เป็นที่เจริญทั่วไปตลอดเขต
แขวงพระนคร ...*

(เสถียร ลายลักษณ์, 2478: 128)

อนึ่ง พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งหน่วยงานขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2446 เพื่อจัดหาน้ำสะอาดให้ราษฎรบริโภค โดยพระราชทานนามกิจการนี้ตามภาษาสันสกฤตว่า “การประปา” อย่างไรก็ตาม การประปามาดำเนินการสำเร็จในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. 2457 (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 236)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการป้องกันกาฬโรค อหิวาตกโรค และไข้ทรพิษเมื่อ พ.ศ. 2444 และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโอสถสถานในอีก 2 ปีต่อมา เพื่อปรุงยาแผนปัจจุบันที่มีคุณภาพในการรักษาโรค เช่น ยาแก้ไอ ยาบำรุงโลหิต ยาแก้โรคบิด ทรงพระกรุณาโปรดให้นำยาเหล่านี้ไปจำหน่ายตามหัวเมืองในราคาถูกลง เพื่อให้ราษฎรที่อยู่ห่างไกลได้ใช้ยาเหล่านี้อย่างทั่วถึง (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 124)

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงอาทรความเป็นอยู่ของราษฎรที่มีฐานะยากจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งยามเจ็บป่วย จึงมีพระราชดำริที่จะจัดตั้งโรงพยาบาลขึ้นเป็นการถาวร พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเป็นกรรมการจัดการโรงพยาบาล มีหน้าที่จัดหาสถานที่และ

ก่อสร้างโรงพยาบาลขึ้น โดยพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นทุนครั้งแรก 16,000 บาท ในระหว่าง
 จัดสร้างโรงพยาบาลนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ซึ่งเป็นพระราชโอรส
 สิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคบิด พระองค์จึงพระราชทานโรงเรียนและสิ่งของต่างๆ ของพระราชโอรสเป็น
 สมบัติของโรงพยาบาล พร้อมทั้งพระราชทานนามโรงพยาบาลแห่งนี้ว่า “โรงพยาบาลศิริราช” ซึ่งเปิด
 ดำเนินการเมื่อ พ.ศ. 2431 และดำเนินการต่อมาจนถึงปัจจุบัน (สมรัตน์ จารุลักษณะนันท์ และ ธาดา
 สืบพลินวงศ์, 2546: 143) ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงพยาบาลขึ้นอีกหลายแห่ง ได้แก่ บुरพาพยาบาล
 หรือโรงพยาบาลริมป้อมมหาไชย โรงพยาบาลคนเสียจริต โรงพยาบาลบางรัก โรงพยาบาลเทพศิรินทร์
 และโรงพยาบาลสามเสน (ยุวดี ตปนียากร, 2522: 147-149)

พระราชกรณียกิจด้านการแพทย์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงปฏิบัติข้างต้น ทำให้ชาวสยามมีสุขภาพอนามัยที่ดีขึ้น ทั้งยังเป็นการวางรากฐานงานด้าน
 การแพทย์ที่ส่งผลมาถึงปัจจุบัน

2.2.1.6 ด้านการเกษตร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเสริมการผลิตข้าว ไม้สัก
 พริกไทย และติบุก ซึ่งเป็นสินค้าส่งออกสำคัญของประเทศให้ผลิตได้ปริมาณมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
 ทรงส่งเสริมการชลประทาน เพื่อประโยชน์ด้านการเพาะปลูก ทรงให้ขุดลอกคลองเก่าบางแห่ง และ
 ขุดคลองขึ้นใหม่อีกหลายแห่ง เช่น คลองเปรมประชากรซึ่งเป็นคลองขุดแห่งแรกในรัชกาลของพระองค์
 คลองนครเนื่องเขต คลองรังสิต และคลองทวีวัฒนา ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างประตูระบายน้ำเพื่อทด
 น้ำมาเลี้ยงต้นข้าว (ปิยนาด บุนนาค และคณะ, 2550: 52) นอกจากนี้ พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้จัด
 ประกวดพันธุ์ข้าวที่เมืองธัญบุรีเมื่อ พ.ศ. 2550 และโปรดเกล้าฯ ให้จัดประกวดพันธุ์ข้าวทั่วประเทศ
 ขึ้นที่วัดสุทัศนเทพวรารามในปีต่อมา ส่งผลให้เกษตรกรหันมาให้ความสำคัญกับการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่
 มีคุณภาพเพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดีและมีราคาสูง (ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, 2517: 150-153)

พระองค์ยังทรงตั้งกรมป่าไม้ขึ้นเพื่อรับผิดชอบงานด้านนี้และทรงตรากฎหมายห้าม
 เอกชนตัดไม้สักที่ยังไม่โตเต็มที่ เพื่อสงวนทรัพยากรป่าไม้ไว้ใช้ในอนาคต (กำธร สติรกุล, 2510: 181)
 ด้านการเหมืองแร่ พระองค์ก็โปรดเกล้าฯ ให้สำรวจแร่ขึ้นในหลายจังหวัด ทรงให้ตั้งกรมราชโลหกิจและ
 ภูมิวิทยา และโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติแร่ พ.ศ. 120 เพื่อควบคุมการทำเหมืองแร่ให้เป็น
 ระเบียบ (กำธร สติรกุล, 2510: 181)

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาการเกษตรของสยามให้
 เจริญก้าวหน้า ส่งผลให้เกษตรกรซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศมีรายได้เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้
 ฐานะทางเศรษฐกิจของสยามดีขึ้นด้วย

2.2.1.7 ด้านขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม

การคุกคามของชาติตะวันตกทำให้สยามต้องปรับเปลี่ยนขนบธรรมเนียมประเพณีให้ทันสมัย เพื่อไม่ให้ตะวันตกนำมาเป็นข้ออ้างในการเข้ายึดครองแผ่นดินสยาม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเริ่มปรากฏให้เห็นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเพณีบังคับราษฎรให้ปิดประตูหน้าต่างบ้านเวลาพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินผ่านโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกประเพณีห้ามมองพระมหากษัตริย์ โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการสวมเสื้อเมื่อเข้าเฝ้า และโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรถวายฎีกาได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบทอดแนวปฏิบัติของสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ปรับเปลี่ยนธรรมเนียมและประเพณีบางประการของสยาม โดยทรงเลือกอนุรักษ์วัฒนธรรมอันดีงามบางประการไว้ และทรงรับวัฒนธรรมของต่างชาติมาใช้ที่เหมาะสม

พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมบางอย่างที่ล้าสมัย ได้แก่

1) ประเพณีการหมอบคลาน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกธรรมเนียมหมอบคลานเข้าเฝ้า ให้ยืนเข้าเฝ้าและถวายคำนับแทน ทั้งนี้เพราะมีพระราชดำริว่า “... ธรรมเนียมที่หมอบคลานกราบไหว้ในประเทศสยามนี้ เห็นว่าเป็นการกดขี่แก่กันและกันแข็งแรงนัก ผู้น้อยที่ต้องหมอบคลานนั้นได้รับความเหน็ดเหนื่อยลำบาก เพราะจะให้ยศแก่ท่านผู้ใหญ่ ... เมืองใดประเทศใดผู้ที่เป็นใหญ่มิได้ทำการกดขี่แก่ผู้น้อย เมืองนั้นประเทศนั้นคงมีความเจริญเป็นแน่ ...” (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 139)

2) การแต่งกายและทรงผม

เมื่อครั้งเสด็จประพาสอินเดีย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ช่างตัดเสื้อราชแปดแทนเพื่อให้ขุนนางที่ตามเสด็จสวมใส่ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นผู้คิดขึ้นชื่อ “ราชแปดแทน” นี้โดยนำคำภาษามคธมาผสมกับคำภาษาอังกฤษว่า Raj Pattern แปลว่า แบบหลวง (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 118) อนึ่ง ก่อนเสด็จประพาสสิงคโปร์ พระองค์มีพระราชปรารภว่าผมทรงมหาดไทยอย่างโบราณ คือโกนผมรอบศีรษะและไว้ผมเป็นเกาะเฉพาะกลางศีรษะนั้น ทำให้ชาวต่างชาติดูหมิ่นว่าป่าเถื่อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนมาไว้ผมรองทรงแทน โดยทรงปฏิบัติเป็นแบบอย่าง ต่อมาบรรดาขุนนางข้าราชการหนุ่มก็พากันทำตาม จนภายหลังเป็นที่นิยมกันทั่วไป (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546: 163)

กรณีของสตรีนั้น พระองค์โปรดให้สวมเสื้อแขนยาว ชายเสื้อเพียงบันเอว ห่มสไบเฉียงป่า ใวนอกเสื้อ นุ่งโจงกระเบน สวมถุงน่องรองเท้าหุ้มส้น (ยุพรา แสงทักษิณ, 2546: 54) รวมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้เลิกไว้ผมปักแล้วเปลี่ยนมาไว้ผมยาวแทน โดยเริ่มในราชสำนักก่อน ต่อมาผู้หญิงจึงเอาอย่างไปทั่วทั้งเมือง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546: 163) การปรับเปลี่ยนลักษณะการแต่งกายและทรงผมนี้ทำให้สยามไม่ถูกดูแคลนว่าเป็นชาติไร้อารยธรรมเพราะไม่แตกต่างกับชาวตะวันตกมากนักไป

อนึ่ง แม้ขณะทรงพระประชวรหนัก พระองค์ก็ยังมีพระเมตตาต่อราษฎร จึงทรงให้ออกประกาศแจ้งแก่ราษฎรว่าหลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว ให้ราษฎรสวมเครื่องนุ่งห่มสีดำแทนการโกนศีรษะไว้ทุกซึ้งเป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติมาแต่อดีต (ยุพรา แสงทักษิณ, 2546: 56)

3) การนับเวลาแบบสากล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนมาใช้นับปฏิทินแบบสุริยคติแทนแบบจันทรคติที่ใช้มาแต่เดิม เพื่อให้สอดคล้องกับปฏิทินสากลของอารยประเทศ โดยทรงคิดชื่อเดือนขึ้นใหม่จากชื่อราศี และโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มใช้ปฏิทินแบบใหม่เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2432 ทั้งยังทรงให้เปลี่ยนการนับศักราชจากจุลศักราชเป็นรัตนโกสินทร์ศกอีกด้วย (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 143-144)

นอกจากทรงให้เปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมด้านต่างๆ ข้างต้นแล้ว พระองค์ยังทรงเป็นแบบอย่างในการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมอีกหลายประการ เช่น ทรงริเริ่มใช้มิดและช้อนส้อมในงานเลี้ยงแทนการใช้มือเปิบข้าวแบบในอดีต และทรงริเริ่มการตัดฟันให้ขาว เนื่องจากแต่เดิมชาวสยามนิยมกินหมาก ทำให้ฟันดำ ไม่น่าดูในสายตาของคนสมัยใหม่ (พลาดิศัย สิทธิธัญกิจ, 2549: 50) ต่อมาภายหลังราษฎรก็ปฏิบัติตามพระองค์กันโดยทั่วไป

จากที่กล่าวมา เห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรมของสยามให้ทันสมัย ทำให้ชาติตะวันตกไม่ดูแคลนชาวสยามว่าเป็นพวกไร้อารยธรรม และถือเป็นข้ออ้างในการเข้ายึดครองประเทศ ทั้งยังแสดงให้เห็นพระเมตตาที่ทรงห่วงใยอาณาประชาราษฎร์ที่ต้องทนลำบากกับวัฒนธรรมบางประการของสยามที่เคยใช้มาแต่อดีต

2.2.1.8 ด้านศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนาทุกศาสนาในพระราชอาณาจักร พระองค์ทรงประกอบพระราชกรณียกิจด้านศาสนา ดังนี้

1) การทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชศรัทธาในการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ทั้งในสยามและในต่างประเทศ ดังนี้

1.1) พระพุทธศาสนาในสยาม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการอบรมเรื่องพระพุทธศาสนาจากสมเด็จพระบรมชนกนาถตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรงศึกษาภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง ดังเห็นได้จากเมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินไปในงานผูกพัทธสีมาวัดบรมวงศ์อิศรวราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระองค์มีพระราชดำรัสตอบคำถามของพระสงฆ์เป็นภาษาบาลีจนครบทั้ง 8 ทิศ ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจพิเศษที่พระมหากษัตริย์ในอดีตไม่เคยทรงปฏิบัติมาก่อน (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 189) ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้นหลายแห่ง เช่น วัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามเป็นวัดประจำรัชกาล วัดเทพศิรินทราวาส เพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระบรมราชชนนี และวัดเบญจมบพิตร พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้จำลองพระพุทธรชินราชจากวัดมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก เพื่อนำมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงปฏิสังขรณ์พระอารามหลวงหลายแห่ง เช่น วัดอรุณราชวราราม วัดราชาธิวาส (พลาตีย์ สิทธีธิติกิจ, 2549: 68)

พระราชกรณียกิจด้านศาสนาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือพระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยขึ้นเป็นครั้งแรกจำนวน 1,000 ชุด เมื่อ พ.ศ. 2431 เรียกว่า “พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์” มี 39 เล่ม เนื่องจากมีพระราชดำริว่า “... การพระพุทธศาสนายังเจริญมั่นคงถาวรอยู่แต่ในประเทศสยามนี้แห่งเดียว จึงเป็นการสมควรที่จะลอกสวนพระไตรปิฎกให้ถูกต้องบริบูรณ์ แล้วให้สร้างขึ้นไว้ให้มากฉบับแลแพร่หลาย...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458: 65) เมื่อพิมพ์พระไตรปิฎกแล้ว พระองค์ได้พระราชทานไปตามพระอารามต่างๆ และหอสมุดในต่างประเทศ นับเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังนานาประเทศ ดังเห็นได้จากพระราชดำรัสแก่พระสงฆ์เมื่อเสด็จกลับจากยุโรป วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2440 ความว่า

... เมื่อข้าพเจ้าไปถึงประเทศใดซึ่งได้รับพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์นั้นรักษาไว้ในหอสมุดใหญ่ต่างๆ ย่อมมากล่าวสรรเสริญ การซึ่งเราได้ทำแลได้ตั้งสมุดไว้ในที่อันงดงามมั่นคงทั่วทุกแห่ง ... เมื่อพระพุทธวิจนะแพร่หลาย มีผู้รู้ธรรมะที่แท้จริงย่อมสรรเสริญยกย่องว่าพระพุทธศาสนาเป็นคำสั่งสอนอันดี มีธรรมะที่แท้จริงมิใช่ศาสนาที่เลวทราม ...

(ทองต่อ กล้ายไม้ ณ อยุธยา, 2552: 210-211)

อนึ่ง พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 โดยให้จัดตั้งมหาเถรสมาคมเมื่อ พ.ศ. 2445 เป็นการคืนอำนาจแก่คณะสงฆ์ หลังจากที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้พระราชอำนาจปกครองสงฆ์มาเป็นเวลานาน (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 2552: 33) ส่งผลให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นระเบียบเรียบร้อยมากยิ่งขึ้น

1.2) พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์พระพุทธศาสนูปถัมภกในประเทศแล้ว ยังทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาในประเทศ พระองค์พระราชทานพระราชทรัพย์อุปถัมภ์การจัดพิมพ์พระไตรปิฎกที่มิสเตอร์ ฟิลิป เอช ริบาล (Phillip H. Riply) เจ้าของโรงพิมพ์อันทาวดี เมืองย่างกุ้ง ประเทศพม่า ทูลขอมา (นิตยา วงศ์วิวัฒน์, 2524: 179-180) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์มีพระราชศรัทธาทางพระพุทธศาสนาและทรงเผยแผ่ พระวาระของพระพุทธเจ้า

พระเจ้ากรุงสิงหลแห่งลังกายังได้ถวายพระเชี้ยวแก้วจำลองแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. 2420 พระองค์โปรดให้ประดิษฐานไว้ที่พระบรมบรรพต วัดสระเกศ เพื่อให้ราษฎรสักการบูชา นอกจากนี้ เมื่อเซอร์มาร์ควิส เคอร์ซัน (Marquis Curzon) อุปราชอังกฤษ ผู้ปกครองประเทศอินเดียในขณะนั้นพบพระบรมสารีริกธาตุ ณ เมืองปริปิปราทวะ แขวงเมืองกบิลพัสดุ์ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2441 ก็ได้นำมาทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระองค์ เพราะเห็นว่าเป็นพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นพระพุทธศาสนูปถัมภกเพียงพระองค์เดียวในขณะนั้น ทั้งยังทูลขอให้มีพระบรมราชวินิจฉัย แบ่งพระบรมสารีริกธาตุแก่ประเทศที่ควรได้รับด้วย พระองค์ทรงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุให้แก่ลังกา พม่า รัสเซีย และญี่ปุ่น และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระเจดีย์ทรงสัมฤทธิ์เพื่อประดิษฐานส่วนที่เหลือไว้ที่พระสถูปบนยอดพระบรมบรรพต วัดสระเกศเช่นกัน (นิตยา วงศ์วิวัฒน์, 2524: 179-180 และ 185)

2) การทะนุบำรุงศาสนาอื่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเมตตาพระราชทานสิทธิเสรีภาพแก่ราษฎรในการนับถือศาสนา ดังมีพระบรมราชโองการไปถึงพระยาเทพประชน ผู้สำเร็จราชการนครเชียงใหม่ นครลำพูน และนครลำปางเมื่อ พ.ศ. 2421 ว่า “การศาสนานั้นไม่เป็นที่ขัดขวางสิ่งใดในราชการแผ่นดิน ผู้ใดเห็นว่าศาสนาใดจะถูกต้องก็ถือตามชอบใจของผู้นั้น มิได้ถูกก็อยู่แก่ผู้ถือศาสนานั้นเอง...” (ศักดิ์ศรี แยมันดดา, 2504: 236-237) พระองค์พระราชทานพระราชทรัพย์แก่อิสลามิกชนเพื่อสร้างมัสยิดเมื่อ พ.ศ. 2445 (พันธุม ดิษยมณฑล, 2504: 100) และโปรดเกล้าฯ ให้

ตราพระราชบัญญัติว่าด้วยฐานะวัดบาทหลวงโรมันคาทอลิกในกรุงสยาม ร.ศ. 128 เพื่ออุดหนุนกิจการด้านศาสนา ทั้งยังพระราชทานพระราชทรัพย์ให้สร้างโรงเรียนอัสสัมชัญซึ่งเป็นโรงเรียนที่บาทหลวงเป็นผู้สอนอีกด้วย (พระราชประวัติและพิธีบวงสรวงพระพุทธรูปเจ้าหลวงปิยะมหาราช, 2535: 34)

2.2.1.9 ด้านภาษาและวรรณคดี

แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมให้เรียนรู้ภาษาต่างประเทศเพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาดำรงและวิทยาการสมัยใหม่ แต่ก็ทรงเน้นย้ำให้ทุกคนตระหนักถึงความสำคัญของภาษาไทยซึ่งเป็นภาษาที่แสดงเอกลักษณ์ของชาติ ดังพระบรมราโชวาทที่พระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอก่อนเสด็จพระราชดำเนินไปทรงศึกษาในประเทศยุโรป ตอนหนึ่งว่า

... บัดนี้จะขอตักเตือนอย่างหนึ่งก่อนว่า ซึ่งให้ออกไปเรียนภาษาวิชาการในประเทศยุโรปนั้น ใ้ว่าจะต้องการเอามาใช้แต่เฉพาะภาษาฝรั่ง หรืออย่างฝรั่งอย่างเดียว ภาษาไทยและหนังสือไทย ซึ่งเป็นภาษาของตัวหนังสือของตัวคงจะต้องใช้อยู่เป็นนิจจงเข้าใจว่าภาษาต่างประเทศนั้นเป็นแต่พื้นความรู้ ... จะทั้งภาษาของตัวให้ลืมถ้อยคำที่จะพูดให้สมควรเสีย หรือจะลืมวิธีเขียนหนังสือไทยที่ตัวได้ฝึกหัดแล้วเสียนั้นไม่ได้เลย ...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2506: 12-13)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสมาคมรักภาษาไทย เมื่อวันที่ 19 ตุลาคม พ.ศ. 2440 และทรงเป็นสภานายกของสมาคม เพราะมีพระราชประสงค์ “จะป้องกันถ้อยคำที่ใช้ไม่ถูกต้อง มิให้แพร่หลายรวดเร็ว และเพื่อจะแก้ไขถ้อยคำแลอักษรที่ใช้กันมาในที่ผิดๆ ให้ถูกต้อง” (พระราชวรรังศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, 2513: 31)

ด้านวรรณคดี พระองค์มีพระปรีชาสามารถทางอักษรศาสตร์ ทรงพระราชนิพนธ์ “บทระบำตลก” ตั้งแต่เมื่อครั้งยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ฯ และทรงพระราชนิพนธ์วรรณคดีต่างๆ ไว้อีกหลากหลายเรื่อง มีทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง พระราชนิพนธ์ประเภทร้อยแก้วนั้นจำแนกได้เป็น 4 ประเภท คือ พระบรมราชาธิบาย พระบรมราโชวาทและพระราชดำรัสจดหมายเหตุเสด็จประพาส และพระราชวิจารณ์ (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 261) ส่วนพระราชนิพนธ์ประเภทร้อยกรองมีจำนวนมาก เช่น โคลงภาพราชมเกียรติ์ กาพย์เห่เรือ เงาะป่า กลอนไดอริซิมทราบ และลิลิตนิทราชาคริต

นอกจากทรงสร้างสรรค์ผลงานด้านวรรณคดีจำนวนมากแล้ว พระองค์ยังทรงสนับสนุน และทะนุบำรุงกิจการด้านวรรณคดี โดยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ เพื่อรวบรวมและ เก็บรักษาวรรณคดีโบราณของชาติไว้มิให้กระจัดกระจายสูญหาย พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง เหริยวชิรญาณขึ้นสำหรับพระราชทานเป็นรางวัลแก่ผู้แต่งหนังสือได้ดี ดังปรากฏในบัญญัติ เหริยวชิรญาณตอนหนึ่งว่า “... ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะสร้างเหริยนแลประกาศนียบัตรขึ้น สำหรับรางวัลในนามของหอพระสมุดวชิรญาณ แก่ผู้ซึ่งมีความรูุ้ตสาหแต่งเรียบเรียง ฎแปลหนังสือ ซึ่งมีประโยชน์แก่ทางความรู้ แลความเป็นแบบแผนสืบไปภายหน้านั้น เปนพยานความดีความรู้ แลความอุสาหของผู้นั้นๆ ว่าได้ทำความชอบไว้ในวิชาหนังสือ สมควรเป็นที่สรรเสริญของบัณฑิต ทั้งหลาย ...” (จักรกฤษณ์ ดวงพัตรา และคณะ, 2557: 114) อย่างไรก็ตาม พบว่าพระองค์มิได้ พระราชทานเหริยวชิรญาณนี้แก่ผู้ใดเลย

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “โบราณคดีสโมสร” ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2450 เพื่อส่งเสริมการประพันธ์ การค้นคว้าสืบสวนพิจารณา หลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ซึ่งเป็นเรื่องที่พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 60) ภายหลังตั้งโบราณคดีสโมสรไม่นาน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสวรรคต ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงสืบทอดพระราชปณิธานของสมเด็จพระบรมชนกนาถ โดยโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อโบราณคดีสโมสรเป็น “วรรณคดีสโมสร” (จักรกฤษณ์ ดวงพัตรา และคณะ, 2557: 120)

2.2.2 พระราชกรณียกิจต่างประเทศ

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาที่มีลัทธิจักรวรรดินิยม ตะวันตกกำลังแผ่อิทธิพลเข้ามาในภูมิภาคเอเชีย ซึ่งประเทศสยามก็มีส่วนได้รับผลกระทบเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงดำเนินพระวิเทโศบายในการเจริญสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศเพื่อรักษาเอกราชของสยาม ดังนี้

2.2.2.1 การทูตและการทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการเจรจาทางการทูตและ ทำสนธิสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์กับต่างประเทศ พระองค์ทรงทำสนธิสัญญากับประเทศสวีเดน นอร์เวย์ เบลเยียม อิตาลี และออสเตรีย-ฮังการี ในช่วงสมัยที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (พ.ศ. 2411- พ.ศ. 2416) ต่อมาหลังจากประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ทำ สนธิสัญญากับสเปนเมื่อ พ.ศ. 2433 และญี่ปุ่นเมื่อ พ.ศ. 2440 (ปิยนาก บุนนาค และคณะ, 2550: 9)

2.2.2.2 การเสียดินแดนบางส่วนเพื่อรักษาเอกราชของชาติ

หลังจากลงนามในสนธิสัญญาไทย-ฝรั่งเศส พ.ศ. 2410 ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว สยามหวังว่าปัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสจะสิ้นสุดลง แต่กลับปรากฏว่าสยามยังคงเผชิญกับการคุกคามทั้งจากฝรั่งเศสและอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตัดสินพระทัยยกดินแดนบางส่วนของสยามให้แก่ต่างชาติ เพื่อรักษาเอกราชไว้ (ปิยนาค บุณนาค และคณะ, 2550: 13-16) ดังนี้

- 1) สยามเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส 4 ครั้ง คือ
 - ครั้งที่ 1 เสียแคว้นสิบสองจุไทยเมื่อ พ.ศ. 2431
 - ครั้งที่ 2 เสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเมื่อ พ.ศ. 2436
 - ครั้งที่ 3 เสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงเมื่อ พ.ศ. 2446
 - ครั้งที่ 4 เสียมณฑลบูรพาหรือเขมรส่วนในเมื่อ พ.ศ. 2449
- 2) สยามเสียดินแดนให้แก่อังกฤษ 2 ครั้ง คือ
 - ครั้งที่ 1 เสียหัวเมืองเงี้ยวทั้งห้าและหัวเมืองกะเหรี่ยงตะวันออกเมื่อ พ.ศ. 2435
 - ครั้งที่ 2 เสียรัฐไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิสเมื่อ พ.ศ. 2450

การสูญเสียดินแดนครั้งสำคัญ คือ การสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงเมื่อ พ.ศ. 2436 ซึ่งเรียกว่า วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 โดยฝรั่งเศสได้ยื่นคำขาดให้สยามยอมรับว่าดินแดนทั้งหมดบนดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงและเกาะต่างๆ ในแม่น้ำโขงเป็นของฝรั่งเศส และให้สยามชดใช้ค่าเสียหายให้แก่ฝรั่งเศสด้วย

เหตุการณ์ในครั้งนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียดินแดนและทรงวิตกอย่างมากว่าหากทรงตัดสินพระทัยผิดพลาดจะทำให้สยามต้องสูญเสียเอกราช จนทำให้ทรงพระประชวรหนักและหยุดเสวยพระโอสถ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์โคลงและฉันทบทรายความรู้สึกของพระองค์ แล้วพระราชทานแก่พระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ และพระนางเจ้าสุชุมามารศรี พระราชเทวีซึ่งทรงเป็นราชเลขานุการนิพนธ์พระองค์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ไว้ว่า

เจ็บนานหนักอกผู้	บริรักษ์ ปวงเฮย
คิดใคร่ลาลาญหัก	ปลดเปลื้อง
ความเหน้อยแห่งสุจัก	พลันสร่าง
ตุจักสุ่ภพเบื่อง	หน้านั้นพลันเกษม

เป็นผีสามยอดแล้ว	ยังราย ล่านอ
ปวดเจ็บใครจักหมาย	เชื่อได้
ใช้เป็นแต่ส่วนกาย	เคียรกลัด กลุ่มแฮ
ใครต่อเป็นจึงผู้	นั่นนั่นเห็นจริง
ตะปุดอกใหญ่ตรึง	บาทา อยู่เฮย
จึงบ่อาจลีลา	คล้องได้
เชิญผู้ที่เมตตา	แกลั้ว ปวงเฮย
ชักตะปุนี้ให้	ส่งข้าอันขม
ชีวิตมนุษย์นี้	เปลี่ยนแปลง จริงนอ
ทุกข์และสุขพลิกแพลง	มากครั้ง
โบราณท่านจึงแสดง	เป็นเยี่ยง อย่างนา
ชวนับเจ็ดที่ทั้ง	เจ็ดข้างฝ่ายดี
เป็นเด็กมีสุขคล้าย	ดีรฉาน
รู้สุขรู้ทุกข์หาญ	ฉลาดด้วย
ละอย่างละอย่างพาล	หย่อนเพราะ เผลอแฮ
คล้ายกับผู้จวนม้วย	ซีพลี้นสติสุญ
ฉันไปปะเด็กห้า	หกคน
โกนเกศนุ่งขาวยล	เคลิบเคลิ้ม
ถามเขาว่าเป็นคน	เชิญเครื่อง
ไปที่หอศพเริ่ม	ริกเร้าเหงาใจ
กล้วยเผาเหลืองแกก้า	เกินพระ ลักษณะนา
แรกก็ออกกร่อยจะ	ใคร่กล้า
นานวันยิ่งเครอะคระ	กลืนยาก
คนจ่อซ่มจิ้มจ้ำ	แตกสิ้นสุดใบ
เจ็บนานนี่กหน้ายนิตย์	มนะเรื่องบำรุงกาย
ส่วนจิตต์บมีสบาย	ศิระกลุ่มอุราตริง
แม่หายก็พลันยาก	จะลำบากฤทัยพึง
ตรีแต่จะถูกรึง	อูระรัตและอัตรา
กลัวเป็นทวิราช	บตรีป้องอยุธยา
เลียเมืองจึงนิทา	บละเว้นถ่วงวาย

คิดใดจะเกี้ยวแก้ว
สบหน้ามนุษย์อายุ

ก็จะพบซึ่งเงื่อนสาย
จึงจะอดแลเลยสูญ

(หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, 2523: 61-62)

เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ⁵ ทรงอ่านโคลงและฉันทพระราชนิพนธ์แล้ว ก็ทรงพระนิพนธ์ฉันททุกเกล้าๆ ถวายตอบว่าขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแข็งพระทัยเสวยพระโอสถเพื่อรักษาพระอาการพระประชวรให้หายโดยเร็ว พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี⁶ ก็ทรงนิพนธ์โคลงถวายด้วยเช่นกัน (หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, 2523: 63-65) หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ่านฉันทพระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ และโคลงพระนิพนธ์ของพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวีแล้ว พระองค์ก็ทรงยอมเสวยพระโอสถจนกระทั่งพระอาการประชวรดีขึ้น

2.2.2.3 การเสด็จประพาสต่างประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศหลายครั้ง ทั้งก่อนบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 และหลังจากบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 แล้ว

1) ก่อนบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ ปัตตาเวีย และสมารัง (อินโดนีเซีย) เมื่อ พ.ศ. 2413 และเสด็จประพาสพม่าและอินเดียเมื่อ พ.ศ. 2414 (อานนท์ จิตรประภาส, 2554: 38-39) ผลจากการเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ ปัตตาเวีย และสมารัง ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายประการในสยาม เช่น เรื่องทรงผม เรื่องการแต่งกาย การให้ขุนนางร่วมโต๊ะเสวย และการตั้งโรงเรียน (อรอนงค์ ทิพย์พิมล, 2547: 213-215) นอกจากทรงเรียนรู้และทรงนำวิทยาการจากตะวันตกมาพัฒนาสยามประเทศในด้านต่างๆ แล้ว การเสด็จพระราชดำเนินไปต่างประเทศครั้งนี้ ยังแฝงนัยของการแสดงให้เห็นชนชั้นนำของสยามขณะนั้นเห็นว่าสยามมิได้ด้อยกว่าชาติตะวันตก อย่างน้อยก็เห็นได้จากการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศที่สิงคโปร์และชาวจัดถวาย (กรรณิการ์ สาตรปรง, 2547: 191)

⁵ พระยศขณะนั้น ภายหลังได้รับการสถาปนาพระราชาอิสริยยศเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

⁶ พระยศขณะนั้น ภายหลังได้รับการสถาปนาพระราชาอิสริยยศเป็น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

ส่วนการเสด็จประพาสพม่าและอินเดียเมื่อ พ.ศ. 2414 นั้น ทรงได้ศึกษาเรื่องการค้าข้าวและค้าไม้จากประเทศพม่า เพื่อนำเทคโนโลยีและความรู้ที่ทรงได้รับมาพัฒนาประเทศ (สุเนตร ชุตินธรานนท์, 2547: 421) พระองค์ยังเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการด้านสาธารณสุขปโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจการรถไฟขณะที่เสด็จประพาสอินเดีย ทรงมีพระราชดำริที่จะให้ดำเนินการกิจการรถไฟในราชอาณาจักรสยามทันทีที่เสด็จนิวัติพระนคร (วารุณี โอสถารมย์, 2547: 334-335) อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการจัดตั้งกิจการรถไฟต้องใช้เงินทุนสูงมาก พระองค์จึงยังมิได้ทรงดำเนินการในเวลานั้น และกิจการรถไฟมาสำเร็จในอีก 10 ปีต่อมา นอกจากนี้ การเสด็จประพาสครั้งนี้ยังส่งผลดีต่อการค้า เพราะหลังจากที่พระองค์เสด็จกลับจากประพาสอินเดีย ก็มีห้าง 2 แห่งมาเปิดในสยาม คือ ห้างแรมเซวิกซ์ฟีลด์ และห้างมาแลบุญเนียน แอนดก่าปนี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ, 2546: 268-269)

2) หลังบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 แล้ว พระองค์เสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรป 2 ครั้ง คือ เมื่อ พ.ศ. 2440 และเมื่อ พ.ศ. 2450

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2440 เป็นเวลานานถึง 9 เดือน ทรงมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้สยามประเทศเป็นที่รู้จักของประเทศต่างๆ และเพื่อส่งเสริมสัมพันธไมตรีกับประเทศตะวันตก ทรงใช้โอกาสนี้แก้ไขปัญหาร่องลึกชุกชุมนอกอาณาเขต และผ่อนคลายความตึงเครียดทางการเมืองระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ตลอดจนทรงนำความรู้ความเจริญด้านต่างๆ ที่พระองค์ทอดพระเนตรมาใช้ปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า (ธิดา สาระยา, 2540ก: 94-96) ประจักษ์พยานที่แสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถอันยอดเยี่ยมด้านการทูตของพระองค์ คือ พระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงฉายคู่กับพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 แห่งรัสเซียที่ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือ “Illustration de Paris” เมื่อภาพนี้ออกสู่สายตาชาวโลก ส่งผลให้ฝรั่งเศสมีท่าทีต่อสยามดีขึ้น (ยุพร แสงทักษิณ, 2546: 96)

ส่วนการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สอง แม้มีจุดมุ่งหมายเพื่อเสด็จไปประทับรักษาพระอาการประชวรตามคำกราบบังคมทูลของคณะแพทย์ แต่พระองค์ก็ทรงประกอบพระราชกรณียกิจสำคัญ คือ ทรงลงพระปรมาภิไธยในสนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส ซึ่งส่งผลให้อำนาจและบทบาทของฝรั่งเศสในสยามยุติลง โดยทรงยอมเสียเมืองเสียมราฐ พระตะบอง และศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อให้สยามได้เมืองตราดคืนมา (ธรรมนิติ, 2551: 158-161)

จากที่กล่าวมา สรุปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศก่อนบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 เพื่อทรงศึกษาวิทยาการและเทคโนโลยีจากประเทศเหล่านั้น ซึ่งเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกแล้วทรงนำมาพัฒนาประเทศ และเสด็จประพาสยุโรปเพื่อดำเนินพระวิเทโศบายทางการทูต ทำให้สยามสามารถรักษาเอกราชไว้ได้ ทั้งยังทรงนำความรู้ที่ได้ทอดพระเนตรมาพัฒนาสยามให้เจริญทัดเทียมอารยประเทศอีกด้วย

พระราชกรณียกิจที่ผู้วิจัยกล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อสยามประเทศ พระราชกรณียกิจประการหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งคือ พระราชกรณียกิจด้านการปกครองซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ ดังที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (2493: (2)) ตรัสว่า

การเปลี่ยนแปลงการปกครองในรัชสมัยนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง ซึ่งเรียกได้อย่างถูกต้องตามธรรมดาว่า “พลิกแผ่นดิน” ถ้าจะใช้คำอังกฤษก็ต้องเรียกว่า “Revolution” ไม่ใช่ “Evolution” ... การที่ประเทศสยามได้เปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองอย่าง “Revolution” ได้โดยไม่ต้องมีใครเสียเลือดเนื้อแม้แต่หยดเดียว ดังนี้ ต้องนับว่าเป็นมหัศจรรย์ ...

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ด้วยพระวิริยอุตสาหะและพระปรีชาสามารถ ส่งผลให้สยามเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ ทำให้ชาติตะวันตกไม่สามารถนำมาเป็นข้ออ้างเข้ายึดครองสยามได้ สยามจึงสามารถรักษาเอกราชไว้ได้ ตราบจนปัจจุบัน

พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ผู้วิจัยนำเสนอไปข้างต้นนี้ จะเป็นข้อมูลพื้นฐานที่ช่วยทำให้ผู้อ่านมีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับบรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากยิ่งขึ้น ซึ่งผู้วิจัยจะนำความรู้ดังกล่าวไปใช้วิเคราะห์เนื้อหาในบทต่อๆ ไป

บทที่ 3

การจำแนกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทที่แล้ว ผู้วิจัยกล่าวเรื่องพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อเป็นความรู้พื้นฐานไปแล้ว ในบทนี้ ผู้วิจัยจะจำแนกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไป

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ หมายถึงงานประพันธ์ที่มุ่งพรรณนาพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์ ซึ่งผู้ประพันธ์เกิดแรงบันดาลใจจากพระปรีชาสามารถทางการปกครอง การรบและความร่มเย็นเป็นสุขแห่งบ้านเมืองซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้คุ้มครองรักษา หรือเนื่องจากผู้ประพันธ์เป็นผู้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท จึงประพันธ์วรรณคดีประเภทนี้ขึ้นถวายเพื่อเทิดพระบารมี (เสาวณิต วิงวอน, 2530: 7)

กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมักเลือกนำเหตุการณ์สำคัญในรัชสมัยมาสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์ เช่น ใน **ยวนพ่ายโคลงตัน** กวีเลือกนำเหตุการณ์เมื่อครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงกรีธาทัพไปทำสงครามกับพระเจ้าติโลกราช กษัตริย์แห่งล้านนามาสดุดี ใน **คำฉันท์สรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง** กวีเลือกนำเหตุการณ์ที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดเกล้าฯ ให้ลบลัทธิพราหมณ์ เนื่องจากมีความเชื่อว่าเมื่อศักราชครบ 1000 จะเกิดกาลียุค

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยหมายถึงบทประพันธ์ขนาดยาวที่มีเนื้อหามุ่งสดุดีพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงพระองค์เดียว ซึ่งจำแนกโดยใช้ช่วงเวลาที่ประพันธ์เป็นเกณฑ์ออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นขณะดำรงพระชนม์ชีพและวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว

3.1 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต¹ (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453)

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ ผู้วิจัยจำแนกโดยใช้ช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2440 เป็นเกณฑ์ ทั้งนี้เพราะพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์สยามพระองค์แรกที่เสด็จไปยังยุโรปและเสด็จนิวัติพระนครได้อย่างปลอดภัย เป็นที่สรรเสริญว่ามีพระบุญญาบารมีเป็นที่ประจักษ์แก่ปวงชนชาวสยาม ผู้วิจัยจำแนกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติออกเป็น 2 กลุ่มย่อย ดังนี้

3.1.1 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2439) มี 7 เรื่อง เรียงตามลำดับปีที่ประพันธ์ ดังนี้

1) โคลงของพระยามหาอำมาตย์ (हरุ่น ศรีเพ็ญ)

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2415

ข. ผู้ประพันธ์ คือ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (हरุ่น ศรีเพ็ญ) บุตรของพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) กับนางเอี่ยมใหญ่ ประพันธ์เมื่อครั้งเป็นพระราชวรินทร์ ตำแหน่งเจ้ากรมพระตำราจนอกขวา ดังปรากฏในตอนท้ายเรื่องว่า “พระราชวรินทร์ กรมขวา นอกแยะ” (โคลงพระยามหาอำมาตย์, 2516: 78) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระมหากฤษฎาธิคุณโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระราชวรินทร์เป็นพระยาศรีสังหเทพเมื่อ พ.ศ. 2417 และเลื่อนขึ้นเป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดีเมื่อ พ.ศ. 2426 (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 151-167)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นโคลงสี่สุภาพรวม 66 บท โดยมีรายสุภาพหน้า 1 บท

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้นเป็นบทประณามพจน์ สดุดีพระบุญญาบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทำให้ชนชาติต่างๆ มาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

(2) กวีเลือกนำเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดคลองเปรมประชากรซึ่งเป็นคลองชุดแห่งแรกในรัชสมัยของพระองค์ มาบันทึกเพื่อเฉลิมพระเกียรติ ทั้งนี้เนื่องจากกวีเป็นขุนนางที่น่าจะมีโอกาสได้โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปในครั้งนี้ด้วย โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

¹ ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นขณะดำรงพระชนม์ชีพประพันธ์ขึ้นหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงขอเรียกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ว่าเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต

- กวีกล่าวเรื่องการสมโภชคลองเปรมประชากร และสดุดีพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ว่าจ้างชาวจีน² ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารให้ขุดคลองเปรมประชากร ทำให้ราษฎรชาวสยามไม่ต้องเดือดร้อนจากการถูกเกณฑ์แรงงาน ทั้งยังทำให้ชาวจีนมีรายได้เลี้ยงชีพอีกด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พระราชทานทรัพย์จ้าง	จีนรับ ขุดแฮ
สองสหัสช่างจับ	จ่ายใช้
ห้าร้อยสี่สิบกับ	สี่ชั่ง แลนา
อีกเศษแปดบาทให้	ค่าจ้างแรงจีน ฯ
๑ แต่พระราชทรัพย์นี้	หมายบอก ประกาศนา
เงินพระคลังเดิม ³ ออก	จ่ายจ้าง
ใช้เงินพระคลังนอก	ในแผ่นดิน ดินแฮ
หวังประโยชน์ภาพผ้าง	แผ่นดินนี้ไผ่สยาม ฯ

(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 70)

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ขุดคลองเปรมประชากร แสดงให้เห็นพระวิสัยทัศน์ของพระองค์ในการพัฒนาประเทศ เพราะคลองดังกล่าวทำให้การคมนาคมค้าขายระหว่างกรุงเทพมหานครกับอยุธยาสะดวกรวดเร็วขึ้น และเพิ่มพื้นที่สำหรับเพาะปลูกและอยู่อาศัย (เอนก นาวิกมูล, 2554: 141) ทั้งยังแสดงพระเมตตาที่พระราชทานพระบรมราชานุญาติให้ราษฎรเดินทางผ่านไปมาในคลองแห่งนี้โดยไม่ต้องจ่ายเงินและภาษีคลอง (มติชน, 2554: 20)

- กวีพรรณนาขบวนเสด็จพยุหยาตราทางชลมารคของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างละเอียด จนกระทั่งพระองค์เสด็จพระราชดำเนินกลับถึงพระบรมมหาราชวัง ขบวนเสด็จพยุหยาตราที่กวีพรรณนานั้นแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ ดังเห็นได้จากการกล่าวถึงความงดงามของเรือพระที่นั่งซึ่งประดับด้วยสิ่งมีค่า เครื่องสูงประกอบพระราชอิสริยยศ และเครื่องดนตรีที่ใช้ประโคมประกอบจังหวะพิพาย ตลอดจนเรือของบรรดาขุนนางข้าราชการ และเหล่าองครักษ์ที่ตามเสด็จจำนวนมาก ดังคำประพันธ์ว่า

² ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาเริ่มมีการใช้แรงงานชาวจีนในการขุดคลอง สร้างถนน สร้างสะพาน และสิ่งก่อสร้างต่างๆ แต่ยังคงใช้ไม่มากนัก (เปรมมา สัตยาวิฑูพิงศ์, 2546: 17)

³ สมภพ จันทรประภา (2518: 22) ให้ความหมายว่า “เงินพระคลังเดิม” หมายถึงทรัพย์สินส่วนพระองค์ตลอดจนผลประโยชน์ที่พระมหากษัตริย์ทรงมีมาก่อนที่จะขึ้นเสวยราชสมบัติ

๑ นาวาสวรรณกิงแก้ว	กนกรัตน์
ทรงพระชัยศรีสวัสดิ์	ยาตร์เยื้อง
เครื่องสูงอภิรมขันธ์	พัตโปก โบายแธ
นำพระที่นั่งเบ็อง	พักตร์ฝ้ายพายผยอง ฯ
๑ เรือตั้งเสียงสนั่นเล่า	ครีนคลอง
เรือปลัดทุลฉลอง	คู่หน้า
เรือตำรวจปลัดสอง	นำนอก ในแฮ
หว่างระยะริ้วอ้า	โอ้เยื้องยาวขาน ฯ
๑ เรือฝ้ายองครักษ์เต้า	แลหลาม หลังเอย
เคียงแข่งคู่ยศนาม	แน่นน้ำ
พลพันทหารตาม	เรียงต่อ ต่อนา
ล้วนเหล่าองครักษ์ล้ำ	เล็กแก้วกลับสนาม

(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 71)

(3) ตอนท้ายเป็นบทอรรถวิพากษ์ กวีกล่าวว่าผลงานของตน “ตั้งจงวงกระแจะเจิมยุคลบาท พระนา” (โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 77) ขณะเดียวกันก็กล่าวอย่างถ่อมตนว่า หากมีข้อบกพร่อง ก็ขอให้กวีอื่นช่วยแก้ไข แล้วถวายพระพร ท้ายสุดก็วิริยะว่าตนเองประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้ขณะที่เป็นพระราชวรินทร์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกล่าวว่าหากกวีตายแล้ว บทประพันธ์นี้จะยังคงเป็นตัวแทนที่แสดงความจงรักภักดีตลอดไป

2) ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2416

ข. ผู้ประพันธ์ คือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร (หม่อมเจ้าชายกระจำจ ลดาวัลย์) เป็นพระโอรสของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลดาวัลย์ กรมหมื่น ภูมินทรภักดี ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนิพนธ์วรรณคดีเรื่องนี้เมื่อครั้งเป็นหม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากร พระราชาคณะวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ต่อมาได้รับพระเมตตาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าเมื่อ พ.ศ. 2430 (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, 2545: 141) เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระผนวช หม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากรทรงเป็นพระเถระในหัตถบาสนและได้เสด็จมาประจำอยู่ในพระตำหนัก ณ วัดพระพุทธรัดตนสถานมนทิวามด้วย (กรมศิลปากร, 2531: 148-149)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นลิลิตสุภาพรวม 97 บท ประกอบด้วยร้อยสุภาพและโคลงสี่สุภาพ มีโคลงสองสุภาพไม่มากนัก และมีโคลงสามสุภาพเพียงบทเดียว

ผู้วิจัยพบว่าในวรรณคดีเรื่องนี้ กวีใช้คำสร้อยสลับวรรคอย่างต่อเนื่องในร้อยบทที่ 70 เช่นเดียวกับที่พบในวรรณคดีเรื่อง **ลิลิตพระลอ** ดังนี้

๑ สามนายฝ่ายกรมวัง **นะพ่อ** แลอีกทั้งฝ่ายสนม
นะพ่อ อีกฝ่ายกรมทนายเลือก **นะพ่อ** ต้นเชือกมหาดเวร
นะพ่อ ฝ่ายในเกณฑ์ยกส่ง **นะพ่อ** เครื่องเลี้ยงสงฆ์เข้าวาย
นะพ่อ สลาฝ่ายสังฆการี **นะพ่อ** คอยเรียกมีบขุนห้อง **นะพ่อ**
 ชาวในจ้องใจจ่อ **นะพ่อ** อัญธูปานพอจวนคำ **นะพ่อ** น้ำชา
 นำส่งเนื่องนิศย์ **นะพ่อ** กาแพติดตามชอบ **นะพ่อ** โดยระบอบ
 กอบก่อกើ ประจักษ์พระคุณแม่เฝ้า ปกป้องสุขหลาย แลรา ฯ

(ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 94)

การใช้คำสร้อย “นะพ่อ” ระหว่างวรรคของร้อยอย่างต่อเนื่องกันถึง 11 วรรค เช่นนี้ นอกจากทำให้เกิดจังหวะในการอ่านอย่างไร้พริ้วแล้ว ยังทำให้เห็นความต่อเนื่องของภาพที่บรรดาข้าราชการตลอดจนนางสนมกำนัลถวายภัตตาหารและเครื่องดื่มต่างๆ แต่พระสงฆ์ที่มาร่วมงานพระราชพิธีทรงพระผนวชอีกด้วย

ง. เนื้อหา

(1) กวีเลือกนำเหตุการณ์เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระผนวชเมื่อ พ.ศ. 2416 มาบันทึกเพื่อเฉลิมพระเกียรติ โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 11 ปีระกา จ.ศ. 1235 (ตรงกับวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2416) โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์เป็นพระอุปชฌาย์ มีพระศาสนโสภณเป็นพระกรรมวาจาจารย์ และมีพระเถระผู้ใหญ่อีก 8 รูปประกอบพระราชพิธีทรงพระผนวชให้พระองค์

- กวีกล่าวว่าพระองค์ทรงปฏิบัติตามแบบอย่างที่สมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงปฏิบัติไว้ กล่าวคือ ทรงพระผนวชในธรรมยุติกนิกาย แล้วทรงพระผนวชในมหานิกายอีกครั้งหนึ่ง จากนั้นเสด็จเข้าไปประทับ ณ วัดพระพุทธรัดนสถานมนทिरารามเป็นเวลา 15 วัน โดยมีพระเถระ 5 รูป ซึ่งรวมทั้งกวีประจำอยู่ในพระตำหนักกับพระองค์ด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ทักษิกรรม ⁴ สวดซ้ำ	เป็นสอง แลฤ
คณะสงฆ์ทั้งผอง	แปดถ้วน
ระบอบชอบทำนอง	เนาที่ นั้นแฮ
ทำรูปประจำล้วน	บ่เว้นอาจิณ ฯ

(ลิลิตพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 83)

- กวีกล่าวเรื่องการประกอบพระราชพิธีทรงพระผนวชอย่างละเอียด และกล่าวสรรเสริญพระราชจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะที่ทรงพระผนวชว่า ทรงหมั่นศึกษาพระไตรปิฎกจนแตกฉาน ทั้งยังทรงสำรวมพระวรกายตลอดเวลา ดังที่กวีกล่าวว่า

๑ เอาธูรวินัยเกื้อ	บาลี แลเฮย
ทรงท่องพระธรรมศรี	สุดดไ้
ปฏิบัติประพฤติพี	รียชอบ เสมอฮา
ทรงศึกษาสาสน์ให้	ถูกถ้วนบริบูรณ์ ฯ

(ลิลิตพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 87)

- กวีกล่าวว่าพระองค์โปรดให้ถวายเครื่องไทยธรรมแต่พระภิกษุสงฆ์ เพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแต่สมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนี

- กวีกล่าวว่าพระองค์โปรดให้ขุนสุนทรสาทิศลักษณ์ (จิตร จิตราคณี)⁵ มาเข้าเฝ้าเพื่อถวายพระรูปของพระองค์กับพระเถระในหัตถบาตร แล้วพระราชทานพระรูปนั้นแต่พระเถระเพื่อแสดงความกตัญญู

(2) ตอนท้าย กวีกล่าวว่าประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระผนวช และกล่าวว่ากวีเป็นเชื้อพระวงศ์ที่เป็นพระภิกษุสงฆ์ (ขัตติยนิกขมน) ประจำอยู่ ณ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ท้ายสุดกวีถ่อมตนว่างานประพันธ์นี้อาจมีข้อบกพร่อง เพราะ “ไว้ที่ศึกษาให้ รอบรู้เชิงสารฯ” (ลิลิตพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 100)

⁴ ทักษิกรรมหรือทัฬหิกรรม หมายถึง การกระทำให้มั่นคงขึ้น ได้แก่ การที่ท่าซ้าลงไปเพื่อให้มั่นคงในกรณี ที่การท่าครั้งแรกไม่สมบูรณ์ มักใช้ในพิธีสงฆ์ เช่น ทำทัฬหิกรรม สวดทัฬหิกรรม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 522)

⁵ ขุนสุนทรสาทิศ เป็นช่างภาพส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังได้รับแต่งตั้งเป็นหลวงอัคนีนฤมิตร (ลิลิตพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 90)

กล่าวได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้มีเนื้อหาบันทึกเหตุการณ์เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระผนวช เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธายึดมั่นในพระพุทธศาสนา ดังเห็นได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในสมัยรัตนโกสินทร์⁶ ที่ทรงพระผนวชหลังจากเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ทั้งยังมีพระราชจริยาวัตรอย่างเคร่งครัดตลอดระหว่างที่ทรงพระผนวชอีกด้วย

3) โคลงของหม่อมเจ้าสุพรรณ

ก. **ปีที่ประพันธ์** ไม่ปรากฏปีที่ประพันธ์ มีเนื้อหากล่าวเรื่องโปรดเกล้าฯ ให้สอบความรู้ของพระสงฆ์เพื่อคัดเลือกเป็นอาจารย์สอนหนังสือแก่ราษฎร ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้น่าจะประพันธ์ขึ้นประมาณ พ.ศ. 2418-พ.ศ. 2419⁷

ข. **ผู้ประพันธ์** คือ หม่อมเจ้าสุพรรณ สุกตน์ พระโอรสในพระองค์เจ้าสุทัศน์ กรมหมื่นไกรสรวิชาติ ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หม่อมเจ้าสุพรรณ สุกตน์ทรงเป็นผู้ช่วยกรมหมื่นไกรสรวิชาติว่าการในกรมธรรมการ หลังจากนั้นไปช่วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรธณพ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราช) ซึ่งทรงกำกับกรมสังฆการีและกรมธรรมการตลอดมาจนสิ้นชีพิตักษัย (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 134-135)

ค. **รูปแบบคำประพันธ์** เป็นโคลงสี่สุภาพรวม 106 บท โดยมีรายสุภาพหน้า 1 บท มีโคลงที่ประพันธ์เป็นกลบททรงนำริ้ว 1 บท คือ โคลงบทที่ 91 ดังนี้

๑	พรายพรายวะวาบเปรี้ยง	ปลาบตา
	แวบแวบแสงวิชุดา	พรั่งพร้อย
	ครื้นครื้นหมื่นโลกา	กัมปนาท
	พรั่งพรั่งพ่างภพด้อย	เผด็จตัวดาลฉาย ๆ
		(โคลงของหม่อมเจ้าสุพรรณ, 2516: 21)

⁶ พระมหากษัตริย์ของสยามที่ทรงพระผนวชหลังจากที่ทรงครองราชย์แล้วมี 4 พระองค์ คือ พระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท) แห่งกรุงสุโขทัย สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช (ทรงพระผนวช, 2554: 12)

⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีหมายรับสั่ง “โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยแลสอนเลขทุกๆ พระอาราม” มาถึงเมื่อวันอังคารที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2418 (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2516: 84-87) ดังนั้นผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้น่าจะประพันธ์ขึ้นประมาณ พ.ศ. 2418-พ.ศ. 2419

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้น เป็นบทประณามพจน์ ขึ้นต้นด้วยคำว่า “ศรีสิทธิ” สะท้อนให้เห็นว่า กวีประพันธ์บทประณามพจน์ตามขนบวรรณคดีสมัยอยุธยา⁸ เพื่อสดุดีพระบุญญาบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทำให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง มีเมืองต่างๆ มาอ่อนน้อมถวายเครื่องราชบรรณาการ

(2) กวีเลือกบันทึกเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดสอบความรู้พระสงฆ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติ เนื่องจากกวีรับราชการในกรมธรรมการและกรมสังฆการีซึ่งเป็นหน่วยงานที่มีหน้าที่รับผิดชอบเรื่องนี้โดยตรง อีกทั้งกวียังทำหน้าที่เป็นผู้กำกับการสอบในครั้งนี้ด้วย โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชปรารภให้จัดสอบความรู้พระสงฆ์เพื่อจัดตั้งโรงเรียนตามวัด เพราะทรงวิตกว่าพระสงฆ์ที่สอนหนังสือตามวัดต่างๆ จะไม่มีความรู้และไม่ใส่ใจการสอนเท่าที่ควร จึงมีรับสั่งให้พระวุฒิศิริวิสุทธานวโรประการจางวางกรมธรรมการรับหน้าทีไปจัดสอบ ทั้งยังทรงมีหมายรับสั่งไปถึงพระราชอาคณະทั้ง 4 คณະ คือ คณະบวรนิเวศ คณະใต้ คณະเหนือ และคณະกลาง พร้อมด้วยพระเถระผู้ใหญ่ให้เป็นประธานในการสอบครั้งนั้น และมีรับสั่งว่าหากผู้ใดสอบผ่าน พระองค์จะพระราชทานเงินนิตยภัตร⁹ ให้ดังที่กวีกล่าวว่า

๑ ประรภิกษุทั้ง	สี่คณະ
ไยจึงเฉยเลยละ	ว่างเว้น
ไปมีกิจธุระ	แต่สิ่ง ไตเฮ
เที่ยวเทศน์บังสุกุลเพิ่น	ไฝ่ช้างหากิน ๆ
๑ จำเปนจะสั่งเจ้า	พนักงาร
แก่พระวุฒิศิริวิสุทธานวโร	ชอบใช้
รูปใดที่ชำนาญ	จงสอบไล่เฮ
นิตยภัตรจะจัดให้	ทั่วหน้าทุกองค์ ๆ
	(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 3)

⁸ วรรณคดีสมัยอยุธยานิยมขึ้นต้นบทประณามพจน์ด้วยคำว่า “ศรีสิทธิ” ดังปรากฏในยวนพ่าย โคลงตั้งลิลิตพระลอ ทวาทศมาสโคลงตั้ง และกาพย์ห่อโคลงพระศรีมหาสมุทร

⁹ นิตยภัตร หรือนิตยภัต หมายถึง อาหารหรือค่าอาหารที่ถวายภิกษุสามเณรเป็นนิตย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 587)

- กวีกล่าวว่า มีพระภิกษุสงฆ์ที่ผ่านการสอบไล่ 22 รูป ซึ่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณ พระราชทานแบบเรียนหลวงเป็นตำราสำหรับใช้สอน กวีบรรยายภาพพระสงฆ์ที่สมัครเข้าสอบความรู้ ว่าพระภิกษุรูปใดที่ทำข้อสอบได้ ก็มีหน้าตาชื่นบาน และมีความสุข ส่วนพระภิกษุที่ทำข้อสอบไม่ได้ก็มี เหงื่อท่วมใบหน้าและร่างกาย พระภิกษุบางรูปถึงกับบ่นพึมพำเหมือนคนขาดสติ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ที่ได้พักตรม่องเพียง	บัวบาน
ที่ตกก็เหวี่ยงกาล	อาบหน้า
จีวรประเล่ห์हार	เปียกชุ่ม อยู่เฮย
เสียดิตต์เจียนจ๊กบ้า	บ่นเพื่อพึมพำ ๆ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 6)

- กวีบรรยายจตุรงคโยธาหรือกองทัพทั้ง 4 เหล่าของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ ทักษิณ ทักษิณ ทักษิณ และทัพพลเดินเท้า ทั้งยังกล่าวเรื่องอาวุธชนิดต่างๆ ที่มีใช้ในกองทัพ เช่น ปืนแกดลิ่ง ซึ่งเป็นอาวุธชนิดใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งเข้ามาใช้ในกองทัพเป็นครั้งแรก ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 กวีกล่าวว่าอาวุธชนิดนี้มีประสิทธิภาพสูง ยิงได้นาทีละ 400 ครั้ง เป็นอาวุธที่ทำให้ข้าศึกหวาดกลัวและเสียชีวิต ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ชนิดหนึ่งไปประจุนั้น	แคตตะลิ่ง กันแฮ
มินิตละสี่ร้อยยี่	ย้อมได้
ประปักษ์หักประวิง	ประหว่าห้วน นักรบ
ขวัญเกี่ยวกินเพื่อนไซ้	ซรากหน้าตาขาว ๆ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 18)

ผู้วิจัยคิดว่า เหตุที่กวีกล่าวถึงกองทัพและอาวุธที่มีศักยภาพในกองทัพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น น่าจะสัมพันธ์กับเรื่องการสะสมกำลังทหารและอาวุธของวังหน้า ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการในขณะนั้น อนุญาตให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงมีกองทัพบก กองทัพเรือ และสะสมอาวุธได้โดยไม่จำกัด (ประภัสสร บุญประเสริฐ, 2516: 207) กวีจึงเสนอให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีกองทัพและอาวุธที่ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ที่กวีทราบเรื่องนี้เพราะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ จึงทราบเรื่องการแข่งอำนาจภายในราชสำนัก

(3) ตอนท้ายกวีระบุนามของตนและถวายพระพรโดยขอพรจากทวยเทพที่สถิตในจักรวาล ต่อมากวีกล่าวว่า ประพันธ์โคลงจำนวน 106 บทเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท้ายสุดเป็นบทอติวิพากษ์ โดยเปรียบผลงานของตนว่าเหมือนกับดอกไม้ทิพย์

ที่มีกลิ่นหอม ดังคำประพันธ์ว่า “เทียรทิพย์สุคันธ์เร้า รสฟุ้งหอมหวานฯ” (โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 24)

4) ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2419 ดังที่กวีระบุปีที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ในตอนท้ายเรื่องว่า

๑ พิสาขสองคำขึ้น	จันทวาร
พุทธศาสนะกาล	ล่วงแล้ว
สองพันสี่ร้อยชาน	เศษสิบ เก้าเอย
เสร็จเรื่องโลกันต์แก้ว	ผ่องน้ำใจเกษม ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 62)

ข. ผู้ประพันธ์ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาพิ้ง พระองค์ทรงพระนิพนธ์วรรณคดีเรื่องนี้เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์คุณเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงรับพระสุพรรณบัฏเป็นกรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระองค์เป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญหลายตำแหน่ง เช่น องคมนตรี อธิบดีศาลฎีกา และเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2472ค: (1)-(20))

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นลิลิตสุภาพรวม 182 บท ประกอบด้วยร่ายสุภาพ และโคลงสุภาพ ซึ่งมีทั้งโคลงสองสุภาพ โคลงสามสุภาพ และโคลงสี่สุภาพ โดยมีโคลงสี่สุภาพนำเรื่อง 2 บท และโคลงกระทู้ปิดท้ายอีก 1 บท

มีโคลงที่ประพันธ์เป็นกลบท ได้แก่

1) โคลงกลบทภุมรินเขยทรายบเกสร 1 บท คือ โคลงบทที่ 47 ดังนี้

๑ แตรงอนแตรฝรั่งก้อง	กังวาล
แตรต่อแตรประसार	แซ่ซ้อง
เสียงลั้งซ์เป่ารับชาน	เสียงต่อ กันนา
เสียงพิลิกกีกก้อง	เกรินหล้าแหล่งไหว ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 36)

2) โคลงกลบทหงส์ทองลีลา 3 บท คือโคลงบทที่ 111, 114 และ 115 ดังตัวอย่าง โคลงบทที่ 111 ว่า

๑ องค์ไฉนน้ำจิตตั้ง	ต่อกตัญญู ญเอย
พระก็บุญยศบัน	เพิ่มให้
องค์ใดพระทัยผัน	จากร่วม รักษา
พระก็ปราบปรามไว้	เพื่อด้วยสั่งสอน ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล, 2516: 49)

3) โคลงกลบทบุษบงแยมผกา 3 บท คือ โคลงบทที่ 6, 112 และ 176 ดังตัวอย่าง โคลงบทที่ 176 ว่า

๑ สิทธิสำเร็จสิ้น	สิ่งประสงค์
สิทธิสรพรพรจง	อย่าแคล้ว
สิทธิสวัสดิมิง	คลเลิศ
สิทธิสุขสมบูรณแผ้ว	ผ่องพันภัยพาล ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล, 2516: 62)

4) โคลงกลบทบัวบานกลีบ¹⁰ 1 บท คือ โคลงบทที่ 167 ดังนี้

๑ อานุภาพพระกอบกู้	ไตรรัตน์
อานุภาพผลศีลสัตย์	ท่านตั้ง
อานุภาพพระทรงตัด	ทุกข์ราษฎร์
อานุภาพทศธรรมทั้ง	ท่านเลี้ยงโลกา ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล, 2516: 63)

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้น กวีกล่าวว่าประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กวีขึ้นต้นบทประณามพจน์ด้วยคำ “ศรีสิทธิ์” สะท้อนให้เห็นว่า กวีประพันธ์บทประณามพจน์ตามขนบวรรณคดีสมัยอยุธยา เพื่อชมความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง และพระปรีชาสามารถทั้งทางโลกและทางธรรมของพระองค์ที่ส่งผลให้ราษฎร์อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข

¹⁰ ในวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยเรียกกลบทชนิดนี้ตามศิริวิบูลกิจตี (2555: 105) ว่า “กลบทบัวบานกลีบ” ส่วนในเพลงยาวกลบทและกลอักษร แต่งจารึกที่วัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลที่ 3 (2513: 70) เรียกกลบทชนิดนี้ว่า “กลบทบัวบานกลีบขยาย”

(2) กวีเลือกบันทึกเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีโสกันต์แด่เจ้านาย 3 พระองค์เมื่อ พ.ศ. 2418 คือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า จิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์) และพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ) เพื่อเฉลิมพระเกียรติ โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหฤทัยระลึกถึงพระอนุชาและพระชนิษฐาว่ามีพระชนมายุควรแก่การโสกันต์ จึงมีพระบรมราชโองการให้จัดพระราชพิธีโสกันต์แด่พระอนุชาและพระชนิษฐาให้สมพระเกียรติ ดังคำประพันธ์ว่า

... ป่างพระบาทบดินทร์ ทรงพระจินตนาตริก **รฤกถึง**
พระนุชนาถ องค์เยาวราชกนิษฐา มีพระชนมพรรษาประมวญ
 ควรแกโสกันต์กิจ จึงบพิตรทรงดำริห์ ควรเริ่มรื่อก่อการ ให้มีโหฬาร
 พรรลิก เปนอธิกวิธี โดยศักดิ์ศรีสุริยพงศ์ ...

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 29)

- กวีบรรยายการจัดตกแต่งสถานที่และเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนการกะเกณฑ์ผู้คนเข้าร่วมขบวนแห่โสกันต์ กวีบันทึกเหตุการณ์วันประกอบพระราชพิธีโสกันต์ และกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดงานมหรสพสมโภชหลังจากเสร็จงานพระราชพิธี ราษฎรต่างพากันมาดูงานมหรสพสมโภชด้วยความตื่นตาตื่นใจ เพราะนานครั้งจึงมีโอกาสได้ชม กวีกล่าวว่ากวีเลือกนำเสนอเหตุการณ์ดังกล่าวเพื่อแสดงให้เห็นถึงพระเมตตาของพระองค์ที่มีต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เสร็จงานเสร็จสิ้นเรื่อง	โสกันต์
ควรคิดสิ่งสำคัญ	อย่างซี้
เหตุทรงพระคุณอัน	ใหญ่ยิ่ง แล้วแฮ
เสนอยุบลแบบนี้	หากให้เห็นคุณ ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 48)

- กวีสวดตีพระมหากรุณาธิคุณที่มีต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งนี้เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตตั้งแต่บรรดาพระราชโอรสและพระราชธิดายังทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นผู้รับพระราชภาระดูแลพระอนุชาและพระชนิษฐา

พระองค์ทรงสั่งสอนพระอนุชาและพระชนิษฐาให้มีความสามัคคีกัน อันจะส่งผลดีต่อความมั่นคงของบ้านเมืองและราชสำนัก ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เหตุนี้ท่านจึงเอื้อ	เอาถาร
หอนขาดสามัคคีราน	ร่ำร้าว
ถนอมเลี้ยงอนุชปาน	ปิยบุตร ท่านนา
เสนอพระคุณอะคร้าว	ทุกผู้สรรเสริญ ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 48)

- กวีกล่าวชมบ้านเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาโดยจำแนกเป็นหัวข้อมือง วัง คลัง นา และทหาร

(3) ตอนท้าย กวีถวายพระพรโดยอ้างอำนาจของบุญกุศลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญให้อำนวยพระพรกลับคืนแต่พระองค์ และขอพรให้ตนเองโดยอ้างอำนาจของความซื่อสัตย์สุจริตที่มีต่อพระองค์ ต่อมากวีระบุเวลาที่ประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เสร็จสมบูรณ์และระบุนามของตน ทั้งยังกล่าวว่าประพันธ์ขณะที่ตนยัง “หนุ่มพ้อ” (ขณะนั้นพระเจ้าอยู่หัวยาเธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์คุณมีพระชันษา 21 ปี) ตามด้วยบทขออภัยที่ขอให้ผลงานของตนคงอยู่ตลอดไป และกล่าวอย่างถ่อมตนว่าหากมีข้อบกพร่อง ก็ขอให้ปราชญ์ช่วยชี้แนะด้วยความเมตตาท้ายสุด กวีกล่าวว่าประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง น่าสังเกตว่า ในการถวายพระพรนั้น ปกติกทั่วไป กวีมักอ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งอาจเป็นเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู หรือพระรัตนตรัยในทางพระพุทธศาสนา แต่กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้กลับตั้งจิตอธิษฐานขอพรโดยอ้างบุญกุศลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญให้อำนวยพระพรกลับคืนแต่พระองค์ ดังที่กวีกล่าวว่าขอให้อำนาจแห่งบุญกุศลที่พระองค์ทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ทรงรักษาศีล ทรงมีความซื่อสัตย์ มีพระเมตตาช่วยเหลือราษฎร และทรงยึดมั่นในหลักทศพิธราชธรรม ช่วยบันดาลให้พระองค์ปราศจากพระโรคและภัยอันตรายต่างๆ มีพระบรมเดชาภาพเป็นที่เกรงขามของอริราชศัตรู และไม่ทรงทุกข์พระราชหฤทัยดังคำประพันธ์ว่า

๑ อานุภาพพระกอบกู้	ไตรรัตน์
อานุภาพผลศีลสัตย์	ท่านตั้ง
อานุภาพพระทรงตัด	ทุกข์ราษฎร
อานุภาพทศธรรมทั้ง	ท่านเลี้ยงโลกา ฯ

๑ ขอจงทำนุกให้
 สรรพโรคสรรพภัยผิน
 มวญหมู่อรินทร์ยีน
 สรรพทุกข์มลทินข้อง

ธิบดินทร์
 ออย่าพ้อง
 ยลเดช สยอนเอย
 ออย่ารู้มาพาล ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล, 2516: 63)

5) กลอนสุภาพสรรเสริญพระเกียรติ

- ก. ปีที่ประพันธ์ คือ ประมาณ พ.ศ. 2420¹¹
 ข. ผู้ประพันธ์ ไม่ปรากฏนาม
 ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นกลอนสุภาพ 47 บท ลงท้ายด้วยคำว่า “เอย”
 ง. เนื้อหา

(1) กวีกล่าวแสดงความเคารพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
 สดุดีว่าพระองค์ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะพัฒนาบ้านเมืองและปกครองราษฎรให้อยู่อย่างร่มเย็น
 เป็นสุข ทรงสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่อซ่อมแซมและก่อสร้างสิ่งต่างๆ ในสยาม ได้แก่
 อาคาร พิพิธภัณฑน์ โรงฝึกทหาร โรงพยาบาล หอรัษฎากรพิพัฒน์ กำแพง และถนน ทำให้สยาม
 เจริญรุ่งเรือง ประชาชนต่าง ๆ จึงเข้ามาขอพึ่งพระบารมี ดังที่กวีกล่าวว่า

ทั้งอุปถัมภ์บำรุงซึ่งกรุงไกร	ที่สิ่งไรโทรมทรุดชำรุดทราม
ก็ทรงสละพระราชทรัพย์หลาย	ไม่เสียดายโดยผดุงกรุงสยาม
ให้ซ่อมแปลงแต่ใหม่วิไลงาม	ล้วนดีกรมเรื่องจรัสรัถยา
โรงมุขเยี่ยมโรงทหารหัดการยุทธ	พระสมมติเทวราชสิงหาสนมหา
โรงกระษาศาปณใหญ่ครีम्मหีมา	หอรัษฎากรพิพัฒน์สวัสดิ์
สิมาล้อมบ้อมกำแพงซ่อมแปลงใหม่	ถนนใหญ่ยงยศถวิถี
ทุกภาษามาอยู่ในบุรี	ได้เป็นที่โสมนัสทศไฉย

(กลอนสุภาพสรรเสริญพระเกียรติ, 2516: 102)

- กวีกล่าวสรรเสริญพระราชกรณียกิจในภาพรวม เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ชุดคลอง
 เสด็จประพาสประเทศสิงคโปร์ มลายู พม่าและอินเดีย ทรงยกเลิกธรรมเนียมหมอบคลาน ทรงจัดตั้ง

¹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2516: (5)) ทรงกล่าวว่ากลอนสุภาพสรรเสริญ
 พระเกียรติ ดูเหมือนจะแต่งเมื่อราว พ.ศ. 2420 กรมพระสมมตอมรพันธุ์ประทานฉบับไว้ในหอพระสมุด ฯ

กองทหารดับเพลิง ทรงคัดเลือกขุนนางเป็นครูสอนหนังสือในโรงเรียน ทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการ แผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์

(2) ตอนท้าย กวีขอพรจากเทพเจ้าทั้งที่สถิตอยู่บนสรวงสวรรค์ เทพเจ้าที่สถิตอยู่ในป่าและในน้ำ เทวดาผู้รักษาพระศาสนา เทพเจ้าประจำจักรราศี ตลอดจนพระเสื้อเมือง พระทรงเมือง ให้ช่วยคุ้มครองอำนาจพระพรแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และขอให้พระพายและพระพรหมช่วยอำนาจพรให้สยามค้าขายรุ่งเรืองและอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้ ยังขอให้ช่วยอำนาจพรให้บรรดาตุลาการมีความยุติธรรม ไม่รับสินบน และขอให้บรรดาขุนนางข้าราชการมีความจงรักภักดี ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ท้ายสุด กวีกล่าวว่าแม้ฟ้าดินจะสูญสลายก็ขอให้พระเกียรติยศของพระองค์ยังคงอยู่ตลอดไป

6) ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2430 (ตรงกับจ.ศ. 1249) ดังที่กวีกล่าวไว้ในตอนท้ายเรื่องว่า

เดือนห้าเจ็ดค่ำขึ้น	วันจันทร์
ปีชวดตกไปทัน	เปลี่ยนเค้า
ศักราชนับคงพัน	กับทวิ ร้อยแฮ
มีเศษสี่สิบเก้า	เสร็จแล้วรจนา ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 278)

ข. ผู้ประพันธ์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาแพ พระองค์ทรงพระนิพนธ์วรรณคดีเรื่องนี้เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะรองธรรมยุติกนิกาย ดังคำประพันธ์ว่า “โดยศักดิ์ราชสมมติ กรมหมื่น” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 277) พระองค์ทรงเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นบุคคลสำคัญในการวางรากฐานการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์และการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วพระราชอาณาจักร ในปลายรัชกาล ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช (พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชเมื่อ พ.ศ. 2453 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 19 พระองค์, 2543: 156-171)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นลิลิตสุภาพรวม 155 บท ประกอบด้วยร่ายสุภาพและโคลงสุภาพ ซึ่งมีทั้งโคลงสองสุภาพ โคลงสามสุภาพ และโคลงสี่สุภาพ นอกจากนี้ ยังมีโคลงสี่ด้น 55 บท กวีกล่าวถึงผลงานของตนไว้ในโคลงกระทู้ตอนท้ายเรื่องว่า

จบ เพียงเรียงเรียบร้อย	อนุสนธิ์ นี้เอย
คำ ประดิษฐ์สุดับกล	ขับไม้
โคลง ดั้นสุภาพปน	คละวุ่น ก้นพ้อ
ลลิต ¹² เรื่องผนวชไท้	อิราชเจ้าจอมสยาม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 277)

แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงกล่าวอย่างชัดเจนว่า ทรงพระนิพนธ์วรรณคดีเรื่องนี้โดยใช้ทั้งโคลงสี่สุภาพและโคลงสี่ด้นร่วมกันในลักษณะ “คละวุ่น” แต่ผู้วิจัยกลับพบว่ากวีเลือกใช้โคลงแต่ละชนิดเฉพาะตอนอย่างเป็นระบบ ดังจะกล่าวต่อไป

อนึ่ง น่าสังเกตว่ากวีเรียกวรรณคดีเรื่องนี้ว่า “ลลิต” ซึ่งชลดตา เรื่องรักษ์ลิขิต (2553: 9) กล่าวว่า คำว่า “ลลิต” หมายถึงการเล่น และสันนิษฐานว่าการเล่นดังกล่าวเกิดจากการต่อสัมผัสหรือเชื่อมสัมผัสระหว่างร่ายกับโคลง หรือระหว่างโคลงกับร่ายให้เนื่องกันไปตลอดทั้งเรื่อง ซึ่งเรียกเป็นคำศัพท์เฉพาะว่า “เข้าลลิต” สอดคล้องกับที่ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ มีการร้อยโคลงและเข้าลลิตตลอดทั้งเรื่อง ยกเว้นส่วนสรุปซึ่งกวีต้องการแยกออกจากเนื้อเรื่อง

โคลงสี่ด้นที่กวีนำมาใช้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ มี 2 ชนิด รวม 55 บท ได้แก่

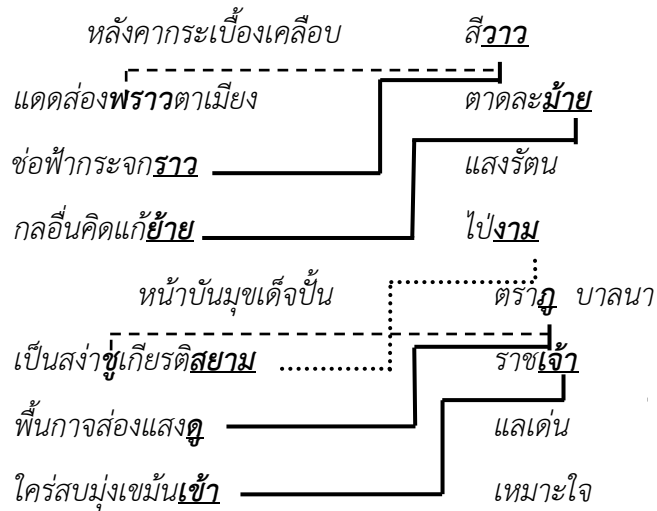
ก) โคลงสี่ด้นวิวิธรมาลี มี 45 บท จำแนกออกได้เป็น

(ก) โคลงสี่ด้นวิวิธรมาลีธรรมดา มี 34 บท คือ ตั้งแต่โคลงบทที่ 23-37 และ ตั้งแต่โคลงบทที่ 171-190 อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่าการส่งสัมผัสในโคลงสี่ด้นวิวิธรมาลีบางบทอาจส่งสัมผัสระหว่างคำที่ประสมด้วยสระซึ่งมีเสียงคล้ายคลึงกัน เช่น “ขึ้น-พั้น” ในโคลงบทที่ 190 ลักษณะการส่งสัมผัสเช่นนี้สะท้อนให้เห็นลักษณะของวรรณคดีที่เน้นเสพด้วยการฟังมากกว่าการอ่านเช่นเดียวกับที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้น¹³

(ข) โคลงสี่ด้นวิวิธรมาลีที่เพิ่มสัมผัส มี 11 บท คือ ตั้งแต่โคลงบทที่ 23-37 กวีเพิ่มสัมผัสระหว่างคำที่ 2 ในวรรคหลังของบาทแรก กับคำที่ 3 ในวรรคหน้าของบาทที่ 2 อีกตำแหน่งหนึ่ง ดังที่ผู้วิจัยแสดงให้เห็นโดยใช้เส้น --- ดังตัวอย่าง

¹² ผู้วิจัยสะกดตามต้นฉบับ

¹³ ชลดตา เรื่องรักษ์ลิขิต (2544: 548) พบว่าใน **ยวนพ่ายโคลงด้น** มีคำรับสัมผัสที่มีเสียงสระสั้นยาวไม่เท่ากัน แสดงให้เห็นว่ากวีดำเนินตามขนบการประพันธ์ของวรรณคดีสมัยอยุธยา ทั้งนี้เพราะผู้วิจัยพบการใช้คำรับสัมผัสลักษณะนี้เฉพาะในโคลงด้นเท่านั้น ไม่พบในโคลงสี่สุภาพแต่อย่างใด

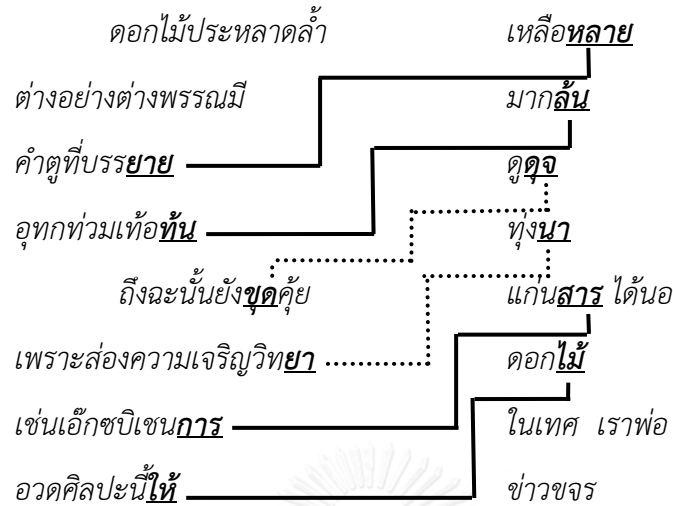

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 240)

จากตัวอย่างโคลงสี่ด้นวิริธมาลีข้างต้น เห็นได้ว่านอกจากการส่งสัมผัสตามบังคับฉันทลักษณ์ของโคลงสี่ด้นวิริธมาลีแล้ว กวียังเพิ่มการส่งสัมผัสภายในบทอีกตำแหน่งหนึ่ง คือระหว่างคำว่า “วาว-พราว” ในโคลงบทแรก และคำว่า “ฎ-ชู” ในโคลงบทที่ 2 เพื่อกล่าวชมความงามของวัดพระพุทธรัตนสถานมณฑลราชบุรี ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างต่อจากที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงสร้างค้างไว้ การที่กวีเลือกเพิ่มสัมผัสในเนื้อหาส่วนนี้นอกจากแสดงให้เห็นความสามารถของกวีในการประพันธ์ได้อย่างไพเราะแล้ว ยังส่งผลให้เนื้อหาส่วนนั้นมีความโดดเด่นขึ้นอีกด้วย

อนึ่ง ผู้วิจัยเห็นว่าการเพิ่มสัมผัสในโคลงสี่ด้นวิริธมาลีนี้ น่าจะเกิดจากการนำลักษณะสัมผัสบังคับของโคลงสี่สุภาพที่กำหนดให้คำสุดท้ายในวรรคหลังของบาทแรกสัมผัสกับคำสุดท้ายในวรรคหน้าของบาทที่ 2 มาใช้ แต่เนื่องจากโคลงสี่ด้นวิริธมาลีกำหนดให้มีการส่งสัมผัสระหว่างบทอยู่แล้ว กวีจึงเลื่อนคำรับสัมผัสที่กวีเพิ่มขึ้นมานี้มาไว้ที่คำที่ 3 หรือคำที่ 4 ของบาทที่ 2 แทน

ข) โคลงสี่ต้นบาทกฤษณฺร มี 10 บท คือ ตั้งแต่โคลงบทที่ 146-155 ดังตัวอย่าง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 268)

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้นเป็นบทประณามพจน์ พรรณนาความงดงามของปราสาทราชมนเทียร และความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง

(2) กวีเลือกบันทึกเหตุการณ์เรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระผนวชและพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 เพื่อเฉลิมพระเกียรติ โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติต่อจาก สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระองค์มีพระเมตตาต่อบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ และทรงทะนุบำรุง พระพุทธศาสนา

- กวีสวดดีพระบารมี และพระบรมเดชานุภาพของพระองค์ที่มีพระราชอำนาจ แฝงไพศาลไปทั่วพระราชอาณาจักร

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชปรารภว่าจะ สร้างวัดพระพุทธรัตนสถานมณฑลราชบุรีต่อจากที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงสร้างค้างไว้ จากนั้น กวีชมความงามของวัดพระพุทธรัตนสถานมณฑลราชบุรี

- กวีกล่าวว่าเมื่อพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดพระพุทธรัตนสถานมณฑลราชบุรี เสร็จแล้ว มีรับสั่งให้ผูกพัทธสีมา ในครั้งนั้นพระองค์มีพระราชดำรัสตอบคำถามของพระสงฆ์เป็นภาษาบาลีจนครบทั้ง 4 ทิศ เหมือนเมื่อครั้งที่ทรงปฏิบัติในงานผูกพัทธสีมา วัดบรมวงศ์อิศรวรารามดังนี้

ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 นับเป็นพระราชกรณียกิจพิเศษที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติ ทั้งยังแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความรู้ภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง กวีบันทึกไว้ว่า

... ๓เสด็จพร้อมบรมวงค์ ไปคอยทรงร้องขาน ที่ปราสาท
 นิमित เพื่อบอกทศลิมา ครั้นพระมาร้องถาม เปล่งพาทย์ตามบาลี
 ว่าทศลิมา มีอะไร ปักลงในสุดเขต ลังเกตเป็นเครื่องหมาย ๓บรรยาย
 โองการ ว่าปราสาทนิमित ครั้นทักทศครบสี่ พระจึงรีเข้าอาศน์ ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 268)

- กวีกล่าวว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุครบ 21 พรรษา พระองค์มีรับสั่งว่าจะทรงพระผนวช กวีระบุวันเวลาและรายนามของพระราชอาคันตุกะทั้ง 10 รูปที่ประกอบพระราชพิธีทรงพระผนวชถวาย หลังจากทรงพระผนวชแล้ว พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดพระพุทธรัตนสถานมนฑिरามพร้อมด้วยพระสงฆ์ 7 รูปเพื่อทรงพระผนวชในมหานิกายอีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้นอกจากเป็นการผนวชตามแบบอย่างที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงปฏิบัติแล้วยังเพื่อฉลองการผูกพัทธสีมาวัดพระพุทธรัตนสถานมนฑिरาม ซึ่งเป็นวัดที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างต่อเพื่อสืบทอดพระราชปณิธานของสมเด็จพระบรมชนกนาถให้สำเร็จ ดังคำประพันธ์ว่า

ครั้นอุปสมบทแล้ว ๓ตลาดแล้วด้วยสงฆ์ ถ้วนเจ็ดองค์กำหนด
 บทจรสู่อาวาส ภายในราชนิเวศน์ ดลในเขตลิมา จึงราชาทรงพรต
 อุปสมบทอิถวาร เพื่อเป็นการมั่นคง แลประสงค์ประเดิม จะเฉลิม
 แรกลิมา ในพระอารามใหม่ โดยความใฝ่พระชนก ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 252)

- กวีกล่าวว่าพระบรมวงศานุวงศ์มากราบทูลขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลาสิกขา เมื่อกำหนดฤกษ์แล้ว พระองค์ทรงลาสิกขา แล้วมีรับสั่งให้จัดงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ในครั้งนั้นทรงได้รับการถวายพระนาม “จุลจอมเกล้า” ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 กวีกล่าวว่า

กาลนั้นทรงรับสร้อย	พระนาม
เติมต่อเสริมปลายความ	เพิ่มเข้า
มีอรรถอนุวัติตาม	ปีตุราช
ว่าพระจุลจอมเกล้า	เรียกใช้บาดหมาย

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 261)

- กวีกล่าวว่าพระองค์เสด็จไปถวายบังคมพระบรมรูปพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี 4 รัชกาล ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จากนั้นพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้แก่ขุนนางที่มีความดีความชอบ พระองค์ทรงจัดระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์นี้ขึ้นใหม่ ดังคำประพันธ์ว่า

... พระเจ้าทรงรังสรรค์ จัดชั้นป็นเป็นสาม ที่หนึ่งงามวิจิตร
ดวงดาวติดอกซ้าย เพื่อเป็นป้ายกำหนด ส่องเกียรติยศสูงหมาย
แพรแถบตะบายบ่าสดำ ชมพูขำเหมาะศรี มีดวงตราเล็กน้อย
และสายสร้อยยุโรป ... ชั้นสามรองลงมา มีดวงตราอันน้อย ติดแถบ
ห้อยอุระ ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 264)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายเรื่องการจัดระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

เหตุที่ตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์เมื่อปีมะเส็งนั้น
เกิดด้วยเอมเปอเรอเอสเตรียให้ราชทูตเชิญเครื่องราช
อิสริยาภรณ์เข้ามาถวาย จะต้องตอบแทน ก็ในเวลานั้น
เครื่องราชอิสริยาภรณ์สยามซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาไว้ยังเป็นแต่ดวงดาราอย่างหนึ่ง ลายเป็น
ตราตามตำแหน่ง (จึงเรียกกันว่า “ตรา”) อีกอย่างหนึ่งประดับ
นพรัตน์สำหรับเจ้านาย กับอีกอย่างหนึ่งลายนรูปช้างเผือก
สำหรับข้าราชการ (ชั้นสูงลงยา ชั้นกลางทอง ชั้นต่ำเงิน) และมีตรา
ลายพระมหามงกุฎสำหรับผู้หญิงอีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมาะแก่ที่จะ
ส่งไปถวายตอบแทนพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศและพระราชทาน
ทูตานุทูต จึงโปรดฯ ให้จัดระเบียบเครื่องอิสริยาภรณ์ขึ้นใหม่ ให้มี
สายสะพายและดวงตราสำหรับชั้นสูง มีดวงน้อย ห้อยแพรแถบ
คล้องคอ และติดอกเป็นลำดับชั้นต่ำลงมา ให้ตรงตามแบบ
เครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างฝรั่ง ...

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546: 141)

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานมหรสพสมโภช มีดอกไม้ไฟและมหรสพชนิดต่างๆ แล้วเสด็จพระราชดำเนินเสียบพระนครทั้งทางชลมารคและสถลมารคตามราชประเพณี

- กวีกล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระองค์ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการ กิจการไปรษณีย์และกิจการโทรเลข ทรงตั้งกรมศึกษาธิการและโรงเรียนตามหัวเมือง ทรงตั้งสภาที่ปรึกษา ราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาราชการส่วนพระองค์

(3) ตอนท้าย กวีถวายพระพรแต่พระองค์และขอพรให้ตนเองจงรักภักดีจนถึงกับ ตายแทนพระองค์ได้ กวีระบุนามของตนและวันเวลาที่ประพันธ์เสร็จ นอกจากนี้ ยังมีบทอัครวิพากษ์ ว่าตนไม่ใช่ปราชญ์ หากแต่นึกสนุก จึงลองประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้

อนึ่ง น่าสังเกตว่ากวีกล่าวเรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 มากเป็นพิเศษ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเนื่องจากการประกอบพระราชพิธีดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอำนาจเด็ดขาด ไม่ต้องมีผู้สำเร็จราชการอีกต่อไป หากพิจารณา ปีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ พบว่าเป็นช่วงเวลาหลังจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรี สิริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยและกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคตแล้ว¹⁴ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าวรรณคดี เฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราช อำนาจอย่างสมบูรณ์

7) ลิลิตเฉลิมพระเกียรติ

ก. ปีที่ประพันธ์ ไม่ปรากฏปีที่ประพันธ์ แต่เมื่อพิจารณาจากเนื้อหาที่กล่าวเรื่อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยและบรรดาศักดิ์ ของกวีในขณะนั้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะประพันธ์ขึ้นประมาณ พ.ศ. 2431-พ.ศ. 2435¹⁵

¹⁴ เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยเมื่อ พ.ศ. 2425 และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคต เมื่อ พ.ศ. 2428 ดังนั้นหลังจาก พ.ศ. 2428 เป็นต้นมา จึงเป็นช่วงเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ (นันทนา กปิลกาญจน์, 2539: 113)

¹⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมพระราชาคณะเพื่อพิจารณาจัดทำ พระไตรปิฎก เมื่อวันเสาร์ แรม 1 ค่ำ เดือน 3 ปีชวด สัมฤทธิศก จ.ศ. 1250 ตรงกับ พ.ศ. 2431 (ราชกิจจานุเบกษา, 2431: 409) เมื่อประกอบกับที่กวีกล่าวถึงบรรดาศักดิ์ของตนในขณะนั้นว่า “พระยาภาสกรวงศ์ ยศชี่” (เจ้าพระยา ภาสกรวงศ์, 2514: 1) แสดงว่าวรรณคดีเรื่องนี้ต้องประพันธ์ขึ้นก่อน พ.ศ. 2435 เนื่องจากมีประกาศกระทรวงมุรธาธร ว่าด้วยให้เรียกพระยาภาสกรวงศ์เป็นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ลงวันที่ 9 ธันวาคม ร.ศ. 111 ตรงกับ พ.ศ. 2435 (ราชกิจจานุเบกษา, 2435: 355) ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าปีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ น่าจะเป็น ช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2431-พ.ศ. 2435

ข. ผู้ประพันธ์ คือ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ประพันธ์ขณะมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาภาสกรวงศ์ วรรณานัติ นฤปรัตน์สุปรีย์ ราชไปรวเอตสิเกรตารี ดังคำประพันธ์ว่า “พระยาภาสกรวงศ์” (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 1) พระยาภาสกรวงศ์เป็นราชเลขานุการส่วนพระองค์ และเป็นเลฟเตแนนต์ เคอเนล (Lieutenant Colonel) ทหารมหาดเล็กราชวัลลภรักษาพระองค์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมติอมรพันธ์, 2545ก: 127 และ 130) นอกจากนี้ ยังเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นราชทูตเดินทางไปเจริญพระราชไมตรียังราชสำนักต่างๆ ในประเทศยุโรปอีกด้วย (ปิยนาค บุนนาค, 2520: 50-51)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ แม้ผู้รวบรวมเรียกชื่อวรรณคดีเรื่องนี้ว่า “ลิลิตเฉลิมพระเกียรติ” แต่ผู้วิจัยพบว่าแท้จริงแล้วเป็นร้อยสุภาพเพียงบทเดียว ซึ่งมี 1,029 วรรค โดยมีโคลงสี่สุภาพนำ 4 บทกล่าวกวีระบุนามของตนและกล่าวว่าประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกล่าวว่าประพันธ์โดยแซมคำศัพท์ภาษาอังกฤษตลอดทั้งเรื่อง กวีขอพระราชทานอภัยโทษ และกล่าวว่าหากมีข้อบกพร่อง ก็ขอให้กวีอื่นช่วยแก้ไขและมีโคลงสี่สุภาพปิดท้ายอีก 4 บทกล่าวสรุปว่าความเจริญรุ่งเรืองของกรุงรัตนโกสินทร์ว่าเกิดจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปกครองบ้านเมืองด้วยธรรม และทรงพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ โคลงบทสุดท้ายกวีประพันธ์เป็นกลบทบุษบงแยมผกา ดังนี้

๑ เจริญความเย็นทั่วสิ้น	สปรสรพ์
เจริญเพราะยุติธรรม	ธเรศไว้
เจริญระงับอริขันธ์	คิดระย่อ เองแฮ
เจริญจิตรทุกชนให้	ห่างพ้นระหกระเหิน ฯ

(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 27)

ผู้วิจัยเห็นว่าการที่กวีเลือกใช้ร้อยสุภาพประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้งเรื่อง โดยมีโคลงนำ 4 บทและโคลงปิดท้ายอีก 4 บทนั้นสะท้อนว่ากวีต้องการล้อกับขนบการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติประเภทลิลิตที่นิยมใช้โคลงเป็นหลัก และใช้ร้อยสุภาพตอนต้นเรื่อง กลางเรื่อง หรือท้ายเรื่อง อันเป็นการสร้างความแปลกใหม่ให้แก่รูปแบบการประพันธ์ สอดคล้องกับที่กวีนำศัพท์ภาษาอังกฤษ เช่น ไลฟ์ (life) สลุต (salute) ชาติติศ (justice) (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 1) มาประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้เพื่อสร้างความแปลกใหม่ให้กับผลงานของตน

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้น เป็นบทประณามพจน์กล่าวชมความงามของพระบรมมหาราชวังและพระที่นั่งต่างๆ ตลอดจนกล่าวเรื่องเครื่องราชูปโภค ช้างทรง ม้าทรง รถม้าพระที่นั่ง และเรือรบ ซึ่งสะท้อนให้เห็นพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(2) กวีกล่าวถึงพระบรมรูปพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี 4 รัชกาลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้น โดยกล่าวถึงพระราชกรณียกิจที่สำคัญของแต่ละพระองค์ จนกระทั่งถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สืบราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ การกล่าวเช่นนี้เน้นให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงสืบราชสันตติวงศ์ต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย ซึ่งแตกต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในอดีตที่กล่าวเฉพาะพระมหากษัตริย์ที่กวีมุ่งสรรเสริญ โดยไม่กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ที่ครองราชย์ก่อนหน้านั้น ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดความคิดเกี่ยวกับ“ราชวงศ์”¹⁶ ว่าหมายถึงการสืบสายสันตติวงศ์ตามสายเลือดกันมาและหมายถึง “สิทธิ” ในการขึ้นครองราชย์ด้วย (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2538: 82)

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาสยามให้เจริญรุ่งเรือง โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างสิ่งต่างๆ ในพระนคร ทั้งพิพิธภัณฑสถาน หอพระสมุดซึ่งมีทั้งตำราของสยามและต่างชาติ ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เพื่อจัดเก็บภาษี โดยทรงให้มีสำนักงาน (ออฟฟิศ-office) และทรงกำหนดเวลาทำงานไว้ด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

... สถานมุขียมไลเบอรี่ มีของตกแต่งตั้ง ทั้งสมุดตำรับตำรา
เครื่องวิชาช่างต่างต่าง **อย่างยุโรปแลสยาม** งามด้วยเครื่อง
หิรัญมาศ สาดราวุธวิเศษ **มัตเกิด**¹⁷ หลายแปดต้น¹⁸ พันรำพรรณ
พิสดาร ของโบราณแลใหม่ ใหญ่น้อยพันคณนา หอรัษฎากร
พิพัฒน์ จัดสรรสูงเสรมยาว ชาวพนักงานมากมี อธิบดีเป็นประธาน
การภาษีอากร ทั่วนครขึ้นเข้า ฝ้าคอยรับจับจ่าย ฝ่ายหนึ่งตรวจ
บายชี อธิบดีมาออฟฟิศ เปนนิตยสี่โมงเช้า ...

(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 10)

- กวีระบุชื่อพระราชวังและพระราชานิเวศน์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับเมื่อคราวเสด็จแปรพระราชฐานในต่างจังหวัด และกล่าวว่าประเทศต่างๆ ล้วนนำ

¹⁶ ดูรายละเอียดแนวคิดเกี่ยวกับราชวงศ์ที่เปลี่ยนแปลงไปได้ใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4-พ.ศ. 2475** (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), 2538.

¹⁷ มัตเกิด ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นคำว่า musket แปลว่า ปืนคาบศิลา (So Sethaputra, 2000: 485)

¹⁸ แปดต้น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นคำว่า pattern แปลว่า แบบ แผน รูป (So Sethaputra, 2000: 536)

เครื่องราชอิสริยาภรณ์มาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อยกย่องพระเกียรติคุณ เช่น สหราชอาณาจักรถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์สายสะพายชั้นเซนต์สตีเฟน (Grand Cross of St. Stephen) เยอรมนีถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์อินทรีดำ (Order of Black Eagle) และเบลเยียมถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์เลโอโพลด์ (Order of Leopold) ดังคำประพันธ์ว่า

... ทุกพรรคเพศเทศอื่น ชื่นชมพระบุญญา หลายภาษา
 ขอวรินย์¹⁹ เจ้าแผ่นดินยุโรป อิกภพอเมริกา นานาประเทศสถาน
 หมายสมานราชไมตรี ทรงยินดีโดยจินดา แต่งทูตานุทูตพร้อม
 มานอบน้อมบงกชบาท ถวายราชบรรณาการ ขอทำสารสัญญา ...
 นักรบคออสเตรีย โบฮีเมียฮังการีชาติ ถวายเครื่องราชอิสริยยศ
 นามกำหนดแครนด์ครอค อย่างยอดเซนต์สตีเฟน สมนรินทรสอดทรง
 บรรจงวิจิตรเรื่อง หนึ่งเมืองเยอรมนี ตราอินทรีศรีภุชฌนา นักรา
 เบลเยียมนั้น ชันตราลีโพลด์ ...

(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 17)

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย นับเป็นพระราชกรณียกิจด้านการศาสนาซึ่งต่างไปจากที่พระมหากษัตริย์ในอดีตทรงปฏิบัติ ทั้งนี้เพราะแต่เดิมแม้พระมหากษัตริย์จะทรงศึกษาตลอดจนเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก แต่ก็มิได้มีรับสั่งให้แปลพระไตรปิฎก เพื่อให้ราษฎรและผู้สนใจมีโอกาสได้ศึกษาเหมือนพระองค์ ดังที่กวีสดุดีไว้ว่า “... จัดสงฆราชา ถานานุกรมเปรียญ เพียงแปลแก้ไขธรรม คัมภีร์ไตรปิฎก ยกเป็นภาษาสยามหวังความชนทุกผู้ ธุระธรรมได้โดยง่าย ...” (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 19)

- กวีกล่าวชมพระอนุชาธิราชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ที่ทรงเชี่ยวชาญด้านการคลังและสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช²⁰ ที่ทรงเชี่ยวชาญด้านการทหาร ดังคำประพันธ์ว่า

... งามทั้งสองสมเด็จ พระอนุชาธิบดี ปรีชาฉลาดแหลมรุก
 คีฬาศิลป์พิเศษ พระองค์เชษฐเชียวชาญ การพลเรือนรอบประวั

¹⁹ ขอวรินย์ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นคำว่า sovereign แปลว่า พระมหากษัตริย์ ผู้ปกครอง (So Sethaputra, 2000: 709)

²⁰ ภายหลังได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

พิณนซ์คลังมหาสมบัติ จัดตรวจตราสอบทาน ทหารราชวัลลภา
พระอนุชาที่สุต เณิมสลุตมหาดคาคัด²¹ ...

(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 19-20)

การกล่าวถึงพระบรมวงศานุวงศ์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเช่นนี้เป็นลักษณะใหม่ ซึ่งแตกต่างไปจากเดิม อย่างไรก็ตาม เห็นได้ว่ากวีเลือกกล่าวถึงพระบรมวงศานุวงศ์ที่สำคัญคือ สมเด็จพระอนุชาธิราชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีบทบาทช่วยแบ่งเบาพระราชกรณียกิจ อันมีส่วนช่วยเสริมพระเกียรติยศของพระองค์ ดังที่กวีกล่าวว่า “*พื้นพระยศยังสยามงามประกอบปรากฏกิจ ทุกทิศนาเทศ*” (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 20)

(3) ตอนท้าย กวีถวายพระพรขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปกครองบ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุข

กล่าวได้ว่าลิลิตเฉลิมพระเกียรติมีลักษณะเด่นด้านรูปแบบและด้านเนื้อหา ดังนี้

ลักษณะเด่นด้านรูปแบบคำประพันธ์ คือ การนำร่ายมาประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ทั้งเรื่อง ซึ่งกวีน่าจะต้องการลือกับขนบการประพันธ์ลิลิต นอกจากนี้ ยังน่าจะสืบทอดมาจากการใช้ ร่ายประพันธ์บทประณามพจน์ที่มีในวรรณคดีไทยมาเป็นเวลานาน

ลักษณะเด่นด้านเนื้อหา คือ การนำเสนอเนื้อหาที่แตกต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ก่อนหน้านี้ 2 ประการ คือ

- 1) การกล่าวถึงการสืบสายราชสันตติวงศ์
- 2) การกล่าวถึงพระบรมวงศานุวงศ์ คือ สมเด็จพระอนุชาธิราชที่ทรงช่วยแบ่งเบาพระราชกรณียกิจ และมีส่วนช่วยเสริมพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411- พ.ศ. 2439) จำนวน 7 เรื่อง สรุปได้ดังนี้

ด้านรูปแบบคำประพันธ์ เป็นร้อยกรองทั้งหมด ได้แก่ ลิลิตสุภาพ 3 เรื่อง โคลงสี่สุภาพที่มีร่ายนำ 2 เรื่อง ร่ายสุภาพที่มีโคลงนำและปิดท้าย 1 เรื่อง และกลอนสุภาพ 1 เรื่อง ดังแสดงในตารางต่อไป

²¹ คาคัด ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคือคำว่า cadet แปลว่า นักเรียนนายทหาร (So Sethaputra, 2000: 98)

ตาราง 1 ตารางแสดงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่
เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก

ชื่อวรรณคดี เฉลิมพระเกียรติ	ปีที่ ประพันธ์	รายสุภาพ ที่มีโคลงนำ และปิดท้าย	โคลงสี่ สุภาพ ที่มีร่ายนำ	กลอน สุภาพ	ลิลิต สุภาพ
1. โคลงของพระยามหาอำมาตย์ (हरु่น ศรีเพ็ญ)	พ.ศ. 2415	-	✓	-	-
2. ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า พระอรุณนิภาคุณากร	พ.ศ. 2416	-	-	-	✓
3. โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ	พ.ศ. 2418- พ.ศ. 2419	-	✓	-	-
4. ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ	พ.ศ. 2419	-	-	-	✓
5. กลอนสุภาพสรรเสริญพระเกียรติ	พ.ศ. 2420	-	-	✓	-
6. ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงผนวช	พ.ศ. 2430	-	-	-	✓
7. ลิลิตเฉลิมพระเกียรติ	พ.ศ. 2431- พ.ศ. 2435	✓	-	-	-
รวม		1	2	1	3

ด้านเนื้อหา ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ส่วนใหญ่มีองค์ประกอบของเนื้อหา
3 ส่วน คือ ประกอบด้วยบทประณามพจน์ เนื้อเรื่อง และสรุป สอดคล้องกับที่เสาวณิต วิงวอน (2530:
552-553) ได้ศึกษาไว้

- ส่วนของบทประณามพจน์ กวีกล่าวชมบ้านเมืองอันแสดงถึงพระปรีชาสามารถของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปกครองประเทศ

- ส่วนของเนื้อเรื่อง กวีบันทึกเหตุการณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ
พระราชวงศ์ ได้แก่ เรื่องทรงผนวช และเรื่องที่โปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีโสกันต์แด่พระอนุชาและ
พระชนิษฐา และบันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาภายในประเทศ ได้แก่ การวางรากฐานการ
คมนาคม (การขุดคลองเปรมประชากรซึ่งเป็นคลองขุดแห่งแรก) และวางรากฐานการศึกษา (โปรดเกล้าฯ
ให้สอบความรู้พระสงฆ์ที่เป็นอาจารย์สอนตามพระอาราม)

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มีเนื้อหาที่ต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนหน้านี้
3 ประการ ได้แก่

1) การกล่าวเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยซึ่งนับเป็นพระเกียรติยศที่แตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในอดีต

2) การกล่าวถึงการสืบสายราชสันตติวงศ์ อันเกิดจากความคิดเรื่องราชวงศ์ที่เริ่มมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4

3) การกล่าวถึงพระบรมวงศานุวงศ์ คือ สมเด็จพระอนุชาธิราชที่มีส่วนช่วยเสริมพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- ส่วนของบทสรุป วรรณคดีกลุ่มนี้มีบทอรรถวิพากษ์อันแสดงให้เห็นว่ากวียังคงสืบทอดขนบการประพันธ์ตามอย่างวรรณคดีสมัยอยุธยา คือถ่อมตน แต่ขณะเดียวกันก็ยกย่องผลงานของตนเอง มีการถวายพระพร และระบุนามผู้ประพันธ์ และวันเวลาที่ประพันธ์ไว้ด้วย

มีข้อน่าสนใจว่า กวีได้ขอให้ผลจากบุญกุศลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติช่วยอำนวยพระพรกลับคืนแต่พระองค์ ซึ่งต่างจากในอดีตที่กวีนิยมอ้างอำนาจจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาหรือเทพเจ้า ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะกวีต้องการนำเสนอให้เห็นในสิ่งที่ประจักษ์มากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็เป็นการเน้นย้ำพระเกียรติคุณของพระองค์อีกทางหนึ่ง

จากที่กล่าวมาทั้งหมด เห็นได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2439) ส่วนใหญ่ยังคงดำเนินตามขนบการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยก่อนทั้งด้านรูปแบบที่ยังคงเลือกใช้ลิลิตสุภาพและโคลงสี่สุภาพมาประพันธ์ และด้านเนื้อหาที่มีองค์ประกอบ 3 ส่วน คือ ส่วนของบทประณามพจน์ ส่วนของเนื้อเรื่อง และส่วนของบทสรุป ขณะเดียวกันขณะเดียวกันวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ก็มีลักษณะที่แตกต่างไปจากเดิมทั้งด้านรูปแบบและเนื้อหา สะท้อนให้เห็นว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่มีทั้งลักษณะที่สืบทอดขนบและลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อันเกิดจากความคิดสร้างสรรค์ของกวี

3.1.2 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2440-พ.ศ. 2453) มี 8 เรื่อง เรียงตามลำดับปีที่ประพันธ์ได้ ดังนี้

1) คาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2440

ข. ผู้ประพันธ์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์วรรณคดีเรื่องนี้เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เพื่อใช้สวดถวายพระพรในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก ต่อมาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ์ทรงนำมาสวดถวายพระพรชัยมงคลในนามของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ณ วัดบวรนิเวศวิหารเมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2440

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นร้อยแก้วที่แปลขยายความจากคาถาบาลี ดังตัวอย่าง

(1) สวาคตนเต มหาราช	อโถ เต ทูรมาคต
โสตุถินา กตีกิจเณ	ตตถ ตตถ ยถารห
ยุโรปายยา มหาเทศา	นิวัตติติตวา สกั ปุริ
อภิณนทาม ตนทานิ	จิริปวาสิมาคต ๗

(1) กาลนี้ สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงประกอบราชกิจในประเทศสถานนั้นๆ ตามควร ให้เสร็จได้โดยสวัสดิแล้วเสด็จกลับจากมหาประเทศยุโรปคืบยังพระมหานครนี้ ชื่อว่าเสด็จมาถึงดีแล้ว แลเสด็จมาถึงแต่ไกลแล้ว อาตมภาพทั้งหลายมีความยินดีพร้อมใจกันรับเสด็จสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้เสด็จประพาสอยู่ห่างพระมหานครมาช้านาน พึงเสด็จกลับมาถึงเมื่อปานนี้

(คาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2516: 118)

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้น กวีถวายพระพรและสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เสด็จประพาสยุโรปและเสด็จนิวัติพระนครโดยสวัสดิภาพ พระองค์ทรงสละความสุขส่วนพระองค์ เสด็จพระราชดำเนินไปยังดินแดนที่อยู่ห่างไกลเพื่อทอดพระเนตรความเจริญรุ่งเรืองของต่างประเทศและนำความรู้ที่ทรงทอดพระเนตรกลับมาพัฒนาบ้านเมือง

(2) ท้ายสุด กวีถวายพระพร โดยอ้างพระพุทธรุคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ ให้ช่วยอำนวยการพระพรแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงพระเกษมสำราญ มีพระชนมายุยืนนาน และทรงปกครองราษฎรชาวสยามให้ร่มเย็นเป็นสุข

อนึ่ง น่าสังเกตว่ากวีสวดวิสาขบูชาการเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนี้ นอกจากมีพระประสงค์ที่จะทอดพระเนตรความเจริญของชาติตะวันตกและเจริญพระราชไมตรีกับประเทศต่างๆ ในยุโรปแล้ว พระองค์ยังทรงปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าและทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เป็นที่รู้จักของชาวต่างชาติอีกทางหนึ่งด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

... ทรงพระปรารมภ์จะทอดพระเนตรเห็นชนบทรรมนิยม
ในเมืองต่างประเทศทั้งหลายๆ นั้น มิได้ทรงนับความเหน้อยยาก
ลำบากพระสรีรกายเป็นประมาณ เห็นแก่การประโยชน์เบื้องหน้า
... ทรงผูกพระราชไมตรีระหว่างกันแลกันให้สนิทยิ่งขึ้นกว่าเก่า
ทรงสั่งเกิดที่ควรจำเอามาเป็นแบบอย่างครบทุกประการ
ทรงวิจารณ์ราชกิจสำเร็จสมพระราชประสงค์ ทรงเผยพระเกียรติยศ
ให้เลื่องกฏ ชาวยุโรปนับถือเคารพรู้จักทั่วไป มีพระเกียรติ
ปรากฏในประชุมประชาชนนั้นๆ ทรงส่งคุณอันงาม แม้แห่ง
พระพุทธศาสนาให้ชัชวาลย์ เพราะการที่ทรงนับถือพระพุทธ
ศาสนากับพระปรีชาญาณของพระองค์

(คาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2516: 118)

ผู้วิจัยเห็นว่าการที่กวีสวดวิสาขบูชาเรื่องการเผยแผ่พระพุทธศาสนา น่าจะมีนัยที่แสดงให้เห็นว่าขุนนางบางคนในขณะนั้นทราบข่าวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทั้งยังทรงนำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ในดินแดนของชาวต่างชาติ เพราะก่อนที่พระองค์จะเสด็จประพาสยุโรป มีขุนนางบางคนซึ่งไม่นิยมคบหากับชาวต่างชาติระแวงว่าพระองค์อาจเปลี่ยนศาสนา ดังเห็นได้จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปฏิญาณต่อคณะสงฆ์ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2440 ตอนหนึ่งความว่า

... ข้าพเจ้าย่อมรู้สึกว่าเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าซึ่งจะต้อง
ทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นสิ่งคู่กันกับพระราชอาณาจักรให้
ดำเนินไปในทางวัฒนาถาวรพร้อมกันทั้งสองฝ่าย ...ตลอดเวลาที่

ข้าพเจ้าไปในประเทศทั้งปวงนั้น ข้าพเจ้ามิได้มีใจน้อมไปในศาสนาอื่น
คงความเห็นยังยืนอยู่ในพระพุทธศาสนา ...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2458: 125-127)

2) คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2440

ข. ผู้ประพันธ์ คือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง ปัญญาทีโป) เป็นพระเถระที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าคณะผู้ช่วย
(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์, 2545ข: 112-116) กวีประพันธ์เพื่อใช้สวดถวายพระพร
ในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก ต่อมาสมเด็จพระ
พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ์ทรงนำมาอ่านถวายพระพร
ชัยมงคลในนามของพระสงฆ์สยามทุกนิกาย ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 1 มกราคม
พ.ศ. 2440

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นร้อยแก้วที่แปลขยายความมาจากคาถาบาลี

ง. เนื้อหา

(1) กวีสวดที่ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปี่ยมด้วยพระบุญญา
บารมีและพระราชธรรม ทำให้พระองค์เสด็จประพาสยุโรปเพื่อเจริญพระราชไมตรีกับชาติตะวันตก
ได้สำเร็จลุล่วง ปราศจากอุปสรรคอันตราย เป็นที่สรรเสริญชื่นชมของชาวต่างชาติ ดังคำประพันธ์ว่า

อนึ่งด้วยความอดทนอันใหญ่ ด้วยพระอานุภาพบุญบารมีอัน
ใหญ่ยิ่งล้นพัน พระองค์ก็ปราศจากภัยนิราศอุปัทวในมรรคาทรง
พระสติพระปัญญารอบรู้ ทรงสถิตในขันตีตั้งพระราชหฤทัยอดทน
ไม่ท้อถอย แลทรงยินดีในธรรมอันงาม เสด็จถึงนานาประเทศเพื่อ
พระราชประสงค์ จะทรงผูกพันประสานเมตตาจิตต์ในหมู่มิตรมิให้
ร้าวราน ทรงกระทำขันตีธรรมในเบื้องหน้ามิได้ครั้นคร้ามเกรงขาม
ต่อปัจจามิตร

(คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ, 2516: 126)

- กวีกล่าวว่าบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ สมณะชีพรามณ์ และราษฎรต่างพร้อม
ใจกันถวายพระพรชัยมงคล เมื่อพระองค์เสด็จนิวัติพระนคร ราษฎรจำนวนมากต่างก็มาเฝ้าทูลละออง
ธุลีพระบาทรับเสด็จและกล่าวสรรเสริญพระบุญญาบารมี

- กวีสุคติสมเด็จเจ้าพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถที่ทรงปฏิบัติราชการแทนพระองค์ ระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป กวียกย่องพระองค์ว่ามีพระปรีชาสามารถในการช่วยพระราชสวามีบริหารบ้านเมือง เปรียบได้กับนางแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิราชวงศ์ตั้งคำประพันธ์ว่า

อนึ่งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถซึ่ง
สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทรงพระคุณอันประเสริฐ ...
มีพระรูปทรงองอาจทรงพระคุณนามดีไม่มีโทษ ประดับด้วย
พระญาณอันประเสริฐสามารถในราชการ ... คล้ายกับนารีรัตน์ของ
พระเจ้าจักรพรรดิมหัพพล ดำรงยิ่งในความเป็นอัครคุณของ
สมเด็จพระบรมพิตรปรมินทรราชาเจ้า ไม่มีใครติเตียนแค้นได้
ทรงพระยศแลทรงพระสิริอยู่ในกาลทุกเมื่อ

(คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ, 2516: 130-131)

อนึ่ง แม้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนหน้านี้จะกล่าวถึงพระมเหสีของพระมหากษัตริย์ แต่ก็กล่าวน้อยมากและมักกล่าวว่าทรงมีนางสนมกำนัลที่งดงาม อันแสดงพระบุญญาบารมี เช่น ในโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี ของนายสวน มหาดเล็ก กวีเริ่มให้รายละเอียดมากขึ้นว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีพระมเหสีชายชาวมุสลิมที่มาจากเมืองประเทศราช ดังนี้

มีอัครเรศฝ่ายซ้าย	ชาวผจง
หมู่พระสนมองค์	อ่อนพริ้ม
ย่อมเฝ้าชัตติยพงศ์	เมืองออก
โลกเลงสมรป้อม	ลุ่มลุ่มเททรวง ฯ

(วรรณกรรมสมัยอยุธยา, 2532: 281)

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ได้กล่าวถึงความงามของพระมเหสีเท่านั้น แต่กล่าวถึงบทบาทของพระมเหสีที่มีส่วนช่วยบริหารราชกิจ แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถคือนางแก้วคู่บารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ต่างไปจากเรื่องอื่นๆ ที่สุคติพระมเหสีของพระมหากษัตริย์ด้วย

(2) ตอนท้าย กวีอาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัยให้ประทานพรอภิบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เจริญอยู่ในสิริราชสมบัติ

3) ฉันท์และกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2440

ข. ผู้ประพันธ์ คือ หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ ผู้เป็นพระโอรสของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ ยังทรงเป็นบิดาของเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์เป็นมหาดเล็กที่ถวายงานอย่างใกล้ชิดแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทั้งขณะที่ทรงพระผนวชเป็นสามเณร และขณะประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ต่อมายังทรงรับราชการสนองพระมหากรุณาธิคุณในอีกหลายหน่วยงาน เช่น กรมไปรษณีย์ กรมราชเลขาธิการ และกระทรวงการต่างประเทศ นอกจากนี้ ยังทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นพระอภิบาลพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง 4 พระองค์ที่ทรงส่งไปศึกษาต่อยังยุโรป ทั้งยังเป็นผู้ที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โดยตรง และได้รับพระราชหัตถเลขาจากพระองค์โดยมาก (หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์, 2478: จ-ต)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ แม้ผู้รวบรวมเรียกว่าชื่อวรรณคดีเรื่องนี้ว่า “ฉันท์และกาพย์ห่อโคลง”²² แต่ผู้วิจัยพบว่าแท้จริงแล้วเป็นคำฉันท์ที่มีโคลงห่อกาพย์²³ ปนอยู่ รวมคำประพันธ์ทั้งสิ้น 149 บท โดยมีโคลงกระทู้ปิดท้าย 6 บท กล่าวว่กวีประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าในวโรกาสที่เสด็จกลับจากประพาสยุโรป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

²² กาพย์ห่อโคลง คือ คำประพันธ์ที่ขึ้นต้นด้วยกาพย์ แล้วประพันธ์โคลงสี่สุภาพตาม ดังตัวอย่างกาพย์ห่อโคลงของพระศรีมโหสถ ดังนี้

ราตรีศรีส่องฟ้า	แสงสว่างหน้าฉ่าฉาวชด
คับคั่งนั่งเสียดสน	ดูกลเหล่านั่นหนังรำ ฯ
ราตรีศรีส่องฟ้า	แสงดงโหม
แสงสว่างกลางโทยมโหม	แจ่มฟ้า
มทรสพจบการโหม	ใจโลกย
เขียนบ้ายรายเรียงหน้า	นั่งล้อมเลี้ยงแล ฯ

(วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 3, 2531: 670)

²³ เนื่องจากกวีประพันธ์โคลงนำหน้า แล้วใช้กาพย์เล่นความหรือห่อโคลงอีกทีหนึ่ง (ดูรายละเอียดหัวข้อ ข) โคลงห่อกาพย์)

คำประพันธ์ที่พบในวรรณคดีเรื่องนี้ประกอบด้วย

ก) คำฉันท์ รวมคำประพันธ์ทั้งสิ้น 124 บท ประกอบด้วยฉันท์และกาพย์

(ก) ฉันท์ที่กวีนำมาใช้ประพันธ์ มี 3 ชนิด รวม 59 บท ได้แก่

- อินทริวิเชียรฉันท์ 11 จำนวน 22 บท
- ภูซงคประยาตฉันท์ 12 จำนวน 10 บท
- วสันตติลกฉันท์ 14 จำนวน 27 บท

(ข) กาพย์ที่กวีนำมาใช้ประพันธ์ มี 2 ชนิด รวม 65 บท ได้แก่

- กาพย์ฉับ 16 จำนวน 51 บท
- กาพย์สุรางคณางค์ 28 จำนวน 14 บท

ผู้วิจัยพบว่าฉันท์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ใช้จำนวนคำหลายพยางค์ที่ต้องอ่านรวบเสียงหรือยัดเสียงให้เข้ากับจังหวะ ซึ่งน่าจะสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของกวีที่จะนำวรรณคดีเรื่องนี้มาไปขับร้องเฉลิมพระเกียรติ²⁴ อนึ่ง กวียังใช้คำครุ-ลหุ ตามอย่างวรรณคดีสมัยอยุธยา คือ ใช้คำที่ประสมด้วยสระ “อา” แทนลหุ²⁵ ดังตัวอย่างภูซงคประยาตฉันท์ตอนหนึ่งที่ว่า

๑ กษณนั้นพระเสด็จประพาส นิราสร้างมไหศุรย์
พระราชนิธอาตุร กำสรดโคกวิโยคทรง

(ฉันท์และกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 159)

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่ากวีสร้างเอกภาพและความไพเราะด้วยการส่งสัมผัสทั้งในฉันทลักษณ์ประเภทเดียวกัน และฉันทลักษณ์ต่างประเภท ซึ่งได้แก่ ระหว่างฉันท์กับกาพย์อีกด้วย

ข) โคลงห่อกาพย์

ดังที่ผู้วิจัยกล่าวไปแล้วว่าวรรณคดีเรื่องนี้ประพันธ์เป็นโคลงห่อกาพย์ ซึ่งชลดาเรื่องรัชชลิขิต (2551: 19) สันนิษฐานว่าเป็นคำประพันธ์ผสมชนิดหนึ่งที่เริ่มมีขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระ

²⁴ ดังที่หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ (2469: คำนำ) ทรงกล่าวไว้ว่า “เมื่อข้าพระพุทธเจ้ารฤกถึงพระราชจริยาคุณดั่งนี้แล้ว ... จึงได้คิดแต่งคำฉันท์พรรณนาพระคุณขึ้น กราบทูลยืมโรงเลี้ยงเด็กพระอัครชายาเธอ (พระอัครชายาเธอ พระอรุณราชยาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์) ซึ่งต่อมาดำรงพระยศเป็นพระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา- ผู้วิจัย) มาหัดขับร้องเปล่านำขับไม้บ้าง เปล่านำต่าง ๆ บ้าง เพื่อขับร้องฉลองพระเดชพระคุณในงานสมโภชซึ่งเป็นส่วนของพระบรมวงษานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายพลเรือน”

²⁵ ต่อมาวรรณคดีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงใช้คำที่ประสมสระ “อา” แทนครุ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นครั้งแรก เนื่องจากมีวิธีการประพันธ์ที่ต่างออกไปจากกาพย์ห่อโคลง คือ ขึ้นต้นด้วยโคลงแล้วใช้กาพย์ห่อความอีกทีหนึ่ง จึงเรียกว่าโคลงห่อกาพย์

โคลงห่อกาพย์มีลักษณะเด่นที่แสดงให้เห็นความสามารถของกวีในการสร้างความพิเศษให้แก่บทประพันธ์ด้วยการซ้ำคำขึ้นต้นทั้งในวรรคแรกของโคลงและวรรคแรกของกาพย์ และการเรียบเรียงเนื้อความในกาพย์ให้ล้อกับเนื้อความในโคลงหรือที่เรียกว่า “ห่อความ” กัน

ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้มีโคลงห่อกาพย์รวมทั้งสิ้น 19 บท กวีใช้คำขึ้นต้นในวรรคแรกของโคลงตรงกับคำขึ้นต้นในวรรคแรกของกาพย์ทุกบทและห่อความกันทุกบท อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่าส่วนใหญ่กวีนิยมใช้กลุ่มคำ 2 คำขึ้นต้นบทโคลงให้ตรงกับกลุ่มคำขึ้นต้นบทกาพย์ ได้แก่ “โดยพระ” “เย็นพระ” “พระเกียรติ” “ปางนี้” และ “เชิญพระ” นอกจากนี้ ยังพบว่า กวีใช้กลุ่มคำ 3 คำ หรือมากถึง 5 คำ ได้แก่ “อ้าพระสละ” และ “อ้าพระกษณนั้น” ดังตัวอย่าง

๑ อ้าพระสละราชลา	สำราญ
มไหศุรยสถาน	สถิตเทียบ
คณนาฏราชบริพาร	ชัตติย พงศ์เฮย
มวณูมาตย์ราชกรเพี้ยน	แผกหน้าคณาตุร ๗
๑ อ้าพระสละรัช	จักรพรรดิไอศุรย์
เสด็จเดี่ยวธอาตุร	ทูลสถ์นिरาสกันดาร ๗
...	
๑ อ้าพระกษณนั้นก็	จำเป็น
เวนเศวตรตันราเชนทร์	ภิเชกไท้
สมเด็จบรมนเรนทร์	ราชินีเฮย
สำเร็จราชกิจไว้	ปกเกล้าฉลององค์ ๗
๑ อ้าพระกษณนั้น	ธมอปรัชภินัตระหะง
นาถราชินีดำรง	ถวัลยราชฉลองเฉลิม

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 155-156)

นอกจากนี้ กวียังใช้ลักษณะเด่นในการล้อความระหว่างเนื้อความในโคลงและกาพย์เพื่อนำมาเปรียบเทียบให้เห็นว่าการเสียดสละความสุขส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปรียบได้กับการเสียดสละอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าที่ทรงเสียดสละพรากจากพระมเหสีและพระราชกุมารออกผนวชเพื่อโปรดสัตว์ให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ ซึ่งอาจตีความได้

ว่าการเสด็จประพาสยุโรปคือการสละความสำราญพระราชหฤทัยเพื่อสร้างความผาสุกให้แก่ชาติบ้านเมืองเช่นเดียวกับที่พระพุทธเจ้าช่วยให้มนุษยโลกปราศจากทุกข์ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ อ้าพระกรอุณาพิมาย	พิชิตมาร
เสียดัศเรศเอารสอิศร์	ราชเรือง
เสด็จสู่ภิเนษกรมกิจ	เสด็จโพธิ ญาณเฮย
พระพิริยโปรดสัตว์เปลื้อง	ปลดพันสงสาร
๑ อ้าพระกรณอาจ	มละราชสำราญ
เสด็จโดยทุรัสถสถาน	กษณนี้ก็ดุจเดียว

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 154)

เห็นได้ว่าโคลงห่อกาพย์เป็นรูปแบบการประพันธ์ที่ทำให้กวีนำเสนอเนื้อหาได้อย่างหนักแน่นและมีสัมพันธภาพ อันเกิดจากการเล่นล้อความระหว่างฉันทลักษณ์ 2 ชนิด คือ โคลงสี่สุภาพและกาพย์ยานี 11

การที่กวีเลือกนำโคลงห่อกาพย์มาประพันธ์ร่วมกับคำฉันทยังแสดงให้เห็นว่ากวียังคงใช้รูปแบบคำประพันธ์ประเภทคำฉันทตามขนบการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ขณะเดียวกันกวีก็สร้างสรรค์โดยนำโคลงห่อกาพย์ซึ่งเป็นฉันทลักษณ์ผสมมาประพันธ์ร่วมด้วย เพื่อเน้นย้ำความ

ง. เนื้อหา

(1) เน้นสดุดีเรื่องการเสด็จประพาสยุโรป

- ตอนต้น กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ทรงเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ ทรงเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมที่ล้ำสมัย และโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนเด็กตามพระประสงค์ของพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ (พระยศขณะนั้น) ดังที่ผู้วิจัยกล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 กวีกล่าวเรื่องการตั้งโรงเรียนเด็กไว้ดังนี้

๑ ธทรงมหากรุมโปรด	วรภาคแนะนำ
เป็นราชอนุปรสตั้มภ์	ณพระอรรคชายา
๑ ให้รั้งนิवासตรุไณ	ยอนาถอนาถา
อาศรัยเกษมสุขภิบา	ลบให้อนาทร

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 144-145)

- นอกจากนี้ กวียังกล่าวถึงพระราชกรณียกิจอื่นๆ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงพยาบาล ทรงให้ยกเลิกตำแหน่งอุปราช และสถาปนาตำแหน่งมกุฎราชกุมารแทน โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาราชการส่วนพระองค์ ทรงจัดระเบียบกองทัพ และ ทรงสร้างป้อมปราการ

- กวีสดุดีพระมหากษัตริย์คุณที่ทรงสละความสุขส่วนพระองค์และทรงอดทนต่อความยากลำบากในคราวเสด็จประพาสยุโรป กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปซึ่งเป็นบ้านเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองเพื่อทอดพระเนตรกิจการต่างๆ แล้วนำมาพัฒนาสยามให้เจริญก้าวหน้า กวีกล่าวแสดงความรู้สึกด้วยน้ำเสียงเห็นพระทัยพระองค์ที่ทรงเสียสละความสุขส่วนพระองค์หลายประการ ทั้งการพลัดพรากจากบรรดานางสนมกำนัลที่ถวายงานให้เกษมสำราญพระราชหฤทัย การประทับในพระบรมมหาราชวังที่แวดล้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาอำมาตย์ ตลอดจนต้องทรงทนทรมานพระวรกาย กวียังเน้นย้ำให้เห็นว่านับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัชสมัยของพระองค์ไม่เคยมีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดเคยเสด็จออกจากพระนครตั้งคำประพันธ์ว่า

๑ จึ่งเสด็จประพาสนานา	ประเทศภารา
ปัจฉิมภาคทศานต์	
๑ ซึ่งเป็นศิวิไลซ์โอฬาร	ในกิจการงาร
พิทักษ์ทนต์ธานี	
๑ ทรงนิราสจากราชอัครี	ยรัชเกษมศรี
ประเทาประเทืองสำราญ	
๑ ละราชนิเวศน์วังสถาน	มวณูมาตยราชการ
บรมราชพงศพันธุ์	
๑ ดำรงพระวรวงศ์ทรงธัญ	ลักษณะประเสริฐสรรพ
สถิตสถานชลธี	
๑ ฝ่าคลื่นฝืนลมมากมี	ภัยอเนกพันทวี
ทุกข์ทนพันที่ทรมาน	
๑ ลงชลขึ้นสถลกันดาร	ควรรคิดสงสาร
พระบาทนฤนาถนาถา	
...	
๑ แม้จะนับขัตติยราชภูมิบาล	ทรงราชศฤงคาร
สืบรัชแลขัตติยาพงศ์	

๑ ก็สามสิบเก้าพระองค์ อาณาจักรไพศาล	ครองพิภพอาร์ง
๑ ไปมีชัตติเยศภูตธาร เสด็จจะละราชไอศวรรย์	องค์หนึ่งใดตาล
๑ เสด็จแดนชลมารคเนื่องอรร ดารร้ายพิสิกราวี	ณเวระหว่างกัน
๑ ประพาสทวีปอัสตงค์ศรี ประดุกพระเดชนฤบาล	ยุโรปธานี

(ฉันท์และกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 152-154)

เหตุที่กวีเน้นย้ำว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่เสด็จไปยังต่างประเทศนั้น เพราะแต่เดิมพระมหากษัตริย์จะเสด็จออกจากพระนครก็เพื่อทรงทำสงครามทั้งสิ้น การเสด็จประพาสยุโรปจึงนับเป็นพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในอดีต สอดคล้องกับที่กวีผู้ประพันธ์โคลงพระราชพิธีทวาทศมาสกล่าวว่า

สมเด็จพระบรมนาถเจ้า เสด็จนอกพระนครชาม	จอมสยาม ก่อนนา เคิกไล่
เกิดการราชสงคราม ผิบนั่นห่อนได้	จึงยก พยุห้เฮย ยาตราตัวใดดล

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์, 2545: 22)

- กวีสุดดีสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถที่ทรงปฏิบัติหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินตามรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างดี ทำให้ราษฎรพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนสมณชีพราหมณ์อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข ดังคำประพันธ์ว่า

๑ โดยพระปรมาภิธยอ้าง รับพระราชบรรหาร	โองการ เสร็จแล้ว
สิ่งใดซึ่งพระราชทาน ธห่อนเลมิดหมิ่นแม้	วโรวาท ไว้นอ มาตรน้อยไปมี ฯ
๑ โดยพระกตัญญู คลองสัตย์สวัสด์ศรี	ต่อพระภูธรษตรี นวัตโดยพระบัณฑูร

๑ เย็นอกสมณทั้ง	พราหมณาจารย์เอย
ทั่วประยูรพงศา	อิราชเจ้า
มวณูมาตย์ราษฎร์ประชา	ชมชื่น
โอนศิโรศิรเกล้า	มโนชน้อมดุชฎี ฯ
๑ เย็นพระบารเมศ	วรเดชธราชินี
ปกครองประชาชี	ชนรักตลอดแดน

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 158)

นอกจากนี้ กวียังกล่าวถึงพระเมตตาของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงเรียนเสาวภาซึ่งเป็นโรงเรียนสตรีแห่งแรกเมื่อ พ.ศ. 2535 ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ธทรงมหาพระการุญ	จะก่อกุลประกอบการ
ประโยชน์คุณวิบุลย์สาร	ประสิทธิ์สอนศิลปาเกียรติ
๑ พระโปรดเอื้อนพระเสาวนี	ประทานที่สถิตเสถียร
ธนารักษ์สำนักเรียน	วิชาหญิงทุกสิ่งประมาณ

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 159)

- กวีกล่าวว่าราษฎรต่างมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเพื่อรับเสด็จในวโรกาสที่เสด็จนิวัติพระนคร

(2) ตอนท้าย กวีขอพรเทพเจ้า ดลบันดาลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครองราชย์ยาวนาน ขอพรพระอุมา พระลักษมี และนางมณีเมขลาให้ช่วยอภิบาลสมเด็จพระบรมราชินีนาถให้ทรงพระเกษมสำราญ และขอพรพระพิฆเนศให้ช่วยอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารให้เสด็จนิวัติพระนครอย่างปลอดภัย²⁶

กล่าวได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้มีลักษณะเด่นด้านรูปแบบและลักษณะเด่นด้านเนื้อหา ดังนี้

ลักษณะเด่นด้านรูปแบบ คือ การนำคำประพันธ์ผสม 2 ประเภท คือ โคลงห่อกาพย์ มาประพันธ์ร่วมกับคำฉันท อันแสดงให้เห็นว่ากวียังคงใช้รูปแบบคำประพันธ์ตามขนบ ขณะเดียวกันก็สร้างสรรค์ โดยนำโคลงห่อกาพย์มาประพันธ์ร่วมด้วย เพื่อเน้นย้ำความ

²⁶ เนื่องจากขณะนั้นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารทรงศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ

ลักษณะเด่นด้านเนื้อหา มี 3 ประการ คือ

1) การกล่าวถึงพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในอดีต คือ การเสด็จประพาสต่างประเทศโดยมิได้เกี่ยวเนื่องกับราชการสงคราม

2) การกล่าวถึงบทบาทของพระมเหสีและพระอัครชายาที่มีบทบาทด้านการปกครองและประกอบพระราชกรณียกิจที่มีคุณูปการต่อสังคมไทย ซึ่งแต่เดิมวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกล่าวถึงพระมเหสีในฐานะที่แสดงถึงพระบุญญาบารมี

3) ส่วนของบทสรุป มีการถวายพระพรที่ต่างไปวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนหน้านี้ ถวายพระพรเฉพาะพระมหากษัตริย์ แต่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ถวายพระพรแต่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารด้วย

4) ร่ายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2440

ข. ผู้ประพันธ์ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์คุณาล กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงพระนิพนธ์เพื่ออ่านถวายพระพรในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรป ต่อมาพระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ) นำมาอ่านถวายพระพรชัยมงคล ณ มหาสมาคม พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2440

ค. รูปแบบคำประพันธ์ แม้ผู้รวบรวมเรียกชื่อวรรณคดีเรื่องนี้ว่า “ร่ายต้น” แต่ผู้วิจัยพบว่าแท้จริงแล้วเป็นร่ายสุภาพ 2 บท²⁷ รวม 159 วรรค ดึงเห็นได้จากจำนวนคำและตำแหน่งคำเอกและคำโทในตอนท้ายของร่าย ดังตัวอย่าง

๑ ... อัยยธาธิฐานการสุจริต เพื่อประสิทธิสิ่งปรารถนา
 ลี้ปคมหามงคลพร แต่ภูธรธรรมาธิราช บรมนาถอยู่เกล้า เพื่อเจริญ
 พระเดชเจ้า แผ่นหล้าทั้งสอง ท่านแล

(ร่ายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 139)

²⁷ ผู้วิจัยพบว่านอกจากร่ายบทแรกแล้ว ร่ายบทต่อมาที่พิมพ์แยกไว้นั้น น่าจะมีจุดประสงค์เพื่อแสดงให้เห็นพรแต่ละข้อมากกว่า เพราะในร่ายตอนท้ายเรื่องมีเครื่องหมาย ฯ เช่นเดียวกับร่ายบทแรก ผู้วิจัยจึงเห็นว่า ร่ายในวรรณคดีเรื่องนี้ น่าจะมีเพียง 2 บทเท่านั้น นอกจากนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าในตอนจบของร่ายน่าจะจัดให้อยู่ในรูปแบบของโคลงสองสุภาพ ดังนี้ “ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ กระหม่อมข้าทั้งหลาย นี้อาญ ขอเดชะ ฯ” (ร่ายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 142)

อนึ่ง ผู้วิจัยยังพบว่ารายสุภาพบางวรรคในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ มีจำนวนคำหลายพยางค์คล้ายกับรายยาว ทำให้เก็บความได้มาก ดังตัวอย่างตอนหนึ่งที่ว่า

๑ ... ตลอดบรมมหากษัตริย์ จุลจักรพรรดิจุลราช แลอิศร
ชาติประชาบดี อัครมหาราชินีนาถ นานารัชทายาทรัฐบาล
มหำบัณฑิต ชาตินิติอาจารย์จันทกวี นานาศาสตรสวามีศิลป
ปาโมกษ์ แลเอกชนมหาชนในโลกอันเคย รับรสพจนเฉลย
แลเห็นพระองค์ ...

(รายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 135)

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้น กวีกล่าวว่าตนเป็นตัวแทนของพระบรมวงศานุวงศ์เพื่อกล่าวถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเสียสละความสุขส่วนพระองค์และทรงยอมทรมาณพระวรกายเสด็จประพาสต่างประเทศ เพราะทรงมีความรักชาติบ้านเมือง กวีกล่าวว่าเมื่อพระองค์เสด็จถึงยุโรปก็ทรงเป็นที่เคารพยกย่องของกษัตริย์และผู้ปกครองของชาติตะวันตกเพราะทรงเปี่ยมด้วยบุญญาบารมี ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ... ปางท่านพลันมาโปรด เพื่อผ่อนโทษทุกข์ร้าย
ย้ายความยากเป็นเย็น เคลื่อนความเข็ญเป็นเบา เอาพระองค์
ออกหน้า กล้าสละละสิ่งสุข ทุกข์แทนทุกข์ทั้งหลาย หมายแต่ดี
แถมมาก ยากเท่ายากยังหัก หนักเท่าหนักยังสู้ กู้เมืองกู้ปถพี
หวังบารมีเป็นหลัก ความรักรอบเป็นแรง ทรงพระแสงญาณ
วรารุช สุจริตราชพาหนะ พระพิริยแทนโยธา สละพระราชาูปโภค
พิโยคพระยอดปิยารมณ ละครบรมสุขทุกประการ ทรมาณพระกาย
กรำกราก ทนทุกข์ยากอันบเคย เสวยความคับแค้นขาดขัด
ในทุรัสถ์กัณดาร ฝ่าภัยพาลพันคนเนนิก ข้ามทะเลลึกเหลือหยั่ง
ฝ่าจากฝั่งแสนไกล ไปพื้นถิ่นหลายประเทศ ทนทุกข์ทเวษ
ข้ามทวีป ... สามารถได้เสด็จประเวศ ทุกประเทศทั่วปัจฉิมทิศ
โดยลิเนหิจิตต์มิตรีไมตรี ทุกธานียอมค่านับ รับเสด็จโดยยคยั้ง
ทั่วถวายสิ่งสุขสมบัติ อันเอกกษัตริย์พึงอภิรมย์ สมพระราชา
ประสงค์ทุกสิ่ง ยิ่งกษัตริย์อื่นอันประเสริฐ เกิดได้ด้วย**บารมี** ...

(รายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 133-134)

- เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปเป็นเวลานานถึง 9 เดือน กวีในฐานะพระบรมวงศานุวงศ์บรรยายความรู้สึกของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบริพารในพระราชสำนักว่าต่างคิดถึงพระองค์ และรู้สึกไร้ที่พึ่ง เนื่องจากพระองค์มีพระเมตตาคอยช่วยเหลือและทรงแก้ไขปัญหาต่างๆ ให้ ทุกคนจึงต่างเฝ้ารอคอยวันที่พระองค์จะเสด็จนิวัติพระนคร สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นที่พึ่งของพระบรมวงศานุวงศ์ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ... ฝ่ายปวงข้าราชการ ทั่วทุกสถานทุกแห่ง แห่งสยาม
มหามณฑล ทั่วทุกคนทุกหน้า นับแต่ข้าจนนาย ทุกชั้นชาย
แลหญิง ... แต่วันราชจรดล ทั่วทุกคนทุกจิตต์ คิดรู้สึกใจว่าง
เหตุเทิรห่างพระคุณ อันเคยบุญอุ้นเกล้า ทุกคำเข้าเปล่าใจ
เห็นอันใดเป็นสุข ชุกคิดพระคุณเคยเกื้อ เอื้ออาลัยใจถึง แม้คำนึง
ความขัด ผัดใจคอยท่านแก้ แม้มีทุกข์อันใด นึกน้อยใจท่านจาก
หากกระหายหาใด ว่องหวังใจคอยกลับ ปองได้รับคุณคืน **ฝืนจิตต์
คอยใฝ่ใจหา แทบทุกทีพาราตริกาล ...**

(รายคั่นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 135)

(2) ตอนท้าย กวีขอให้พรทั้ง 7 ประการอันเป็นผลแห่งบุญกุศลที่พระองค์ทรงบำเพ็ญช่วยบันดาลให้พระองค์มีพระวรกายแข็งแรงสมบูรณ์ มีพระชนมายุยืนยาว ประกอบพระราชกรณียกิจได้สำเร็จสมดังพระราชประสงค์ทุกประการ

ลักษณะที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ คือ การถวายพระพร ปกติทั่วไป กวีมักอ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แต่กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ กลับตั้งจิตอธิษฐานขอพรโดยอ้างบุญกุศลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญให้อำนวยพระพรกลับคืนแด่พระองค์²⁸ ดังตัวอย่างตอนหนึ่งที่กวีขอให้พระเมตตาที่ทรงดูแลพระบรมวงศานุวงศ์ให้อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข อำนวยพระพรให้พระองค์มีความสำราญพระราชฤทัย และให้พระบรมวงศานุวงศ์จงรักภักดีและรับใช้พระองค์เป็นการตอบแทน ดังคำประพันธ์ว่า

²⁸ การถวายพระพรโดยอ้างบุญกุศลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ก่อนหน้านี้นี้คือ เรื่องลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณาล มีข้อสังเกตว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 เรื่องล้วนเป็นผลงานของกวีคนเดียวกัน

๑ ตติยาริษฐานถึงบุญ คุณพระมหากษัตริย์ แลเมตตาพรหมวิหาร
โดยนิจกาลท่านเอื้อ เกื้อกูลพงศพองพร้อม อ้อมโอบเอื้ออารี
มีพระราชหฤทัยเที่ยงแท้คน ยุติธรรมล้ำสุจริต ขอบพิตรจงสุขเกษม
เปรมปติพัทธพระวรพง ศาณูวงศ์ทรงสวามิภักดิ์ บริรักษ์บรมบาท
เสมอชีวาตม์บาทบริจาริกา ริกนรราชบริพาร เสวยสวัสดิ์ภิมิรมย์
ลำราญพระราชหฤทัย ทรงพระบรมสุขเสมอสมัยนิจกาล

(รายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 140)

5) แหล่งเทศน์มหาชาติ

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2444

ข. ผู้ประพันธ์ คือ พระแก้ว วัดประยูรวงศ์ (วัดประยูรวงศาवास) ต่อมาพระครู
พจนโกศล (สอน) วัดมณฑป จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นำมาเทศน์ถวายพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์ได้สดับก็โปรดมาก ทรงปีติถึงกับน้ำพระเนตรไหล และ
พระราชทานเงิน 200 บาท ทั้ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระแก้วเป็นพระฐานานุกรม
ตำแหน่งพิเศษทางเทศน์มหาชาติ แต่พระแก้วไม่ยอมรับพระเมตตา และกล่าวว่าตนไม่มีภูมิรู้ทาง
ปริยัติศึกษา เป็นเพียงนักเทศน์ตลกกัณฑ์มหาราช ไม่สมควรแก่ตำแหน่ง จึงขอถวายตำแหน่งดังกล่าว
คืนด้วยความรู้สึกสำนึกในพระมหากษัตริย์คุณเป็นอย่างยิ่ง (ตำนานเมืองพิษณุโลกและประวัติ
“พระพุทธชินราช”, 2523: 30-31)

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสดับวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ
เรื่องนี้แล้วทรงพระปีติมากนั้น อาจเพราะทรงเห็นว่าการหล่อพระพุทธรูปสำคัญให้สำเร็จเป็นสิ่ง
ทำได้ยาก ดังปรากฏในพระราชปรารภตอนหนึ่งว่า

... ประดิษฐานพระพุทธชินราชบนแท่นบานในพระอุโบสถ
เปนาการสำเร็จโดยความสะดวกดี ทว่ามีเหตุการณ์อย่างหนึ่งอย่างใด
ไม่เป็นที่ชื่นชมยินดี ด้วยมีความวิตกอยู่ว่าการทั้งปวงตั้งแต่ปั้นแล
หล่อพระพุทธชินราชมา ถ้าหากว่าไม่งามดีได้ตั้งประสงค์ ภูมิ
เหตุการณ์อย่างหนึ่งอย่างใด ให้เป็นอันตรายแก่ผู้หนึ่งผู้ใดขึ้น ก็จะ
เป็นที่โทมัสเสียใจ แลเปนที่รังเกียจของประชุมชนสืบไปภายหน้า
การซึ่งเปนไปดังเช่นกล่าวมานี้ ย่อมให้เป็นที่เกิดความปีติโสมนัส
เป็นอันมาก ...

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2500: 51)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นกลอนเพลง²⁹ รวม 70 บท หนึ่ง ผู้วิจัยพบว่าจำนวนคำในแต่ละวรรคของกลอนมีลักษณะยืดหยุ่น กล่าวคือ มีจำนวนตั้งแต่ 6-10 คำ ดังตัวอย่าง

๑ <u>กษัตริย์พระองค์ใดมีพระไทยปราโมทย์</u>	เสด็จไปสมโภชพระชินราช
ทรงพระอุตสาห์เป็นสามารถ	ย่อมเรื่องพระอำนาจทุกพระองค์มา
๑ พระเจ้าอยู่หัวเราทั่วทุกท่าน	<u>ในรัชกาลที่ห้า</u>
รัตนโกสินทร์มหินทรา	<u>ปกสยามาทั่วมณฑล</u>
	(แหล่งเทศน์มหาชาติ, 2516: 167)

ผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะยืดหยุ่นเช่นนี้เอื้อต่อการนำไป “ແ່ລ” ที่อาจต้องยืดเสียงหรือรวบเสียงให้เข้ากับจังหวะ ดังที่กัตถุญ ชูชื่น (2550: 96) กล่าวว่ากลอนແ່ລนี้มีคำมาก ผู้ແ່ລต้องพยายามรวบคำให้ลงจังหวะ ถ้าคำน้อยต้องเอื้อนหรือยืดเสียงออก

ง. เนื้อหา

- กล่าวเรื่องตำนานการสร้างพระพุทธรูปชินราชตามพงศาวดารเหนือว่ามีกษัตริย์ของสยามปกครองต่อเนื่องกันมาจนถึงกษัตริย์เชียงแสน ซึ่งมีพระนามว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก พระองค์โปรดให้จ่านกร้องและจำการบุญไปสร้างเมืองใหม่นามว่า “พิชญ์โลก” และโปรดให้สร้างพระธาตุเจดีย์ และหล่อพระพุทธรูป 3 องค์ ซึ่งได้แก่ พระพุทธรูปชินศรี พระพุทธรูปชินราช และพระศาสดา แต่กลับหล่อพระพุทธรูปชินราชไม่สำเร็จ ดังนั้น พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงตั้งจิตอธิษฐานขอให้หล่อพระพุทธรูปชินราชได้สำเร็จ ต่อมา มีชีปะขาวมาช่วยหล่อพระพุทธรูปชินราชจนสำเร็จ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ <u>แต่ครั้งกรุงไทยยังไกลเหลือ</u>	แรกเมืองเหนือตั้งนคร
กษัตริย์ลำดับมาซับซ้อน	ผลัดเปลี่ยนนครมามากมี
๑ จนถึงเชียงแสนเป็นแคว้นใหญ่	อำนาจแผ่ไปทุกธานี
กษัตริย์ดำรงทรงบุรี	ทรงนามพระศรีธรรมไตร
๑ <u>ปิฎกขำนาญพระผ่านสมบัติ</u>	เป็นจอมกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่
ให้จำทั้งสองที่ต้องพระทัย	ไปสร้างเมืองใหม่อีกธานี
	(แหล่งเทศน์มหาชาติ, 2516: 165)

²⁹ คำว่า “กลอนเพลง” ผู้วิจัยใช้ความหมายเดียวกับคำว่ากลอนคำร้อง ซึ่งหมายถึงกลอนที่ประพันธ์ขึ้นสำหรับขับร้อง กลอนประเภทนี้ผู้แต่งต้องขำนาญในการขับร้องอยู่ด้วยจึงจะแต่งได้ดี คำกลอนคำร้องมีตั้งแต่วรรคละ 6 คำขึ้นไปจนถึง 8 คำ เพื่อให้เหมาะกับเพลงขับร้องต่างๆ เป็นชนิดๆ ไป (พระยาอุปกิตศิลปสาร, 2541: 366-367)

- กวีกล่าวว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดเบญจมบพิตรแล้ว มีรับสั่งให้เสาะแสวงหาพระพุทธรูปจากทั่วประเทศเพื่อมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถของวัดแห่งนี้ ในที่สุดพระองค์พอพระทัยพุทธรูปลักษณะอันงดงามของพระพุทธรูปชินราชซึ่งประดิษฐาน ณ วัดมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก จึงมีรับสั่งให้หลวงประสิทธิปฏิมาไปถ่ายแบบและทำพิมพ์หล่อแล้วถวายรายงาน ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ทรงเห็นแต่พระชินราช	พระสิริวิลาสเลิศวิไล
ต้องพุทธรูปลักษณะพระพักตร์ประไพ	ควรจำลองไว้เป็นพระประธาน
๑ ให้หลวงประสิทธิไปประดิษฐ์ปั้นถ่าย	ให้เหมือนละม้ายทุกประการ
แล้วดีสายแจ้งรายงาน	ตามข้อราชการเนื่องเนื่องมา
	(แหล่งเทศน์มหาชาติ, 2516: 167)

- กวีพรรณนากระบวนการเรือแห่งพระพุทธรูปชินราชตั้งแต่ออกจากเมืองพิษณุโลกจนถึงวัดเบญจมบพิตร และกล่าวสรรเสริญว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปชินราชจำลองเพื่อประดิษฐานไว้ ณ วัดเบญจมบพิตรนั้นแสดงให้เห็นพระเมตตาของพระองค์ที่มีต่อราษฎร สอดคล้องกับที่พระองค์มีพระราชดำริว่าพระพุทธรูปชินราชประดิษฐานอยู่ในเมืองพิษณุโลกเป็นระยะทางไกล การคมนาคมยังไม่สะดวกสบายเช่นทุกวันนี้ ผู้ปรารถนาจะใคร่นมัสการต้องมีความอดุสาหะวิริยะเป็นอย่างมาก จึงจะขึ้นไปนมัสการ ถ้าได้สร้างขึ้นใหม่ และ ประดิษฐานไว้ในกรุงเทพมหานครนี้ ราษฎรที่ปรารถนาจะนมัสการก็สามารถมานมัสการก็ได้สะดวก เป็นประโยชน์แก่ประชาชนที่เลื่อมใสพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก (สงวน เสถียรทิพย์, 2531: 149) ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พระเดชพระคุณเราบุญถ้วนทั่ว	พระเจ้าอยู่หัวท่านทรงอุสาห์
จำลองเหมือนองค์แล้วเชิญลงมา	ให้เราถ้วนหน้าได้นมัสการ
	(แหล่งเทศน์มหาชาติ, 2516: 170)

- กวีสรุปดีว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหล่อพระพุทธรูปชินราชจำลองได้สำเร็จ แสดงให้เห็นว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เปี่ยมด้วยพระบารมีและ บารมีนี้จะส่งผลให้พระองค์มีพระชนมายุยืนนานเหมือนดังเช่นพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก³⁰ ดังที่กวีกล่าวว่า

³⁰ ในพระราชพงศาวดารเหนือกล่าวถึงพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกว่าทรงเป็นกษัตริย์ที่มีกองทัพอันยิ่งใหญ่ ทรงมีบุญญาบารมี ดังเห็นได้จากเหตุการณ์เมื่อครั้งที่ทรงหล่อจำลองพระพุทธรูปชินราชแต่ไม่สำเร็จ พระองค์ทรงตั้งจิตอธิษฐานอัญญาบุญบารมีที่ทำในอดีตชาติ ทำให้พระอินทร์เนรมิตเป็นชีปะขาวมาช่วยหล่อจนสำเร็จ นอกจากนี้พระองค์ยังมีพระชนมายุยืนยาวถึง 150 ปี ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน พระวิเชียรปรีชา (น้อย), **พระราชพงศาวดารเหนือ** (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2501), หน้า 11-16.

๑ เป็นที่น่าสังเกตว่าพระเดชพระคุณ พระชนม์ยืนยงทรงพระบารมี จะแผ่ไพบุลย์รุ่งเรืองศรี เหมือนสมเด็จพระศรีธรรมไตร (แหล่งเทศน์มหาชาติ, 2516: 171)

- กวีกล่าวว่าเมื่อนำพระพุทธรูปชินราชประดิษฐาน ณ พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร เรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายสาวยนพรัตน์เป็นพุทธรูปบูชา พระองค์ มีพระเมตตาโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรมีโอกาสเข้ามาปิดทองพระพุทธรูปชินราชจำลอง และโปรดให้จัดงาน มหรสพสมโภชเฉลิมฉลองอีกด้วย

6) พระธรรมเทศนาเรื่องพระรัฐประศาสน์

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2450 และ พ.ศ. 2451

ข. ผู้ประพันธ์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ขณะดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นร้อยแก้ว บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร้อย โดยมีการบาลีขึ้นต้น และแทรกบางตอน ดังตัวอย่าง

นมตฤ สุตตสส

คุณนถเจ ตรมานานัน	ชิมห่ คจฉติ ปุงคโว
สพพา ตา ชิมห่ คจฉนติ	เนตตา ชิมห่ คเต สติ ฯ
เอวมเว มนุสเสสุ	โย โหติ เสฏฐสมมโต
โส เจ อธมม จรติ	ปเคว อิตรา ปชา
สพพ รุกฺขิ ทุกฺขิ เสติ	ราชา เจ โหตุยธมมิโก ฯ ³¹

...

เมื่อถึงคราวบ้านเมืองจับจะเป็นปกติที่อาณาประชา
 ราษฎรจะได้ตั้งเป็นภูมิลำเนา หายเศร้้าสลดปลดเปลื้อง
 ความทุกข์ร้อน พักผ่อนอารมณ์พอได้ความชื่นบาน ก็พองเกิดการ
 ขุกเขี้ยวเป็นลำดัดบ้าง เผลอญพระเจ้าแผ่นดินจับเสียพระจริต

³¹ คาถาบาลีข้างต้นมีความหมายดังนี้ นมตฤ สุตตสส หมายความว่า ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระสุคต ส่วนคาถาต่อมา มีที่มาจากธัมมิกสูตร พระสุตตันปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต ปัตตกรรมวรรค แปลว่าเมื่อฝูงโค ข้ามฟากอยู่ ถ้าโคจกตัวนำฝูงไปคด โคนอกนั้นไปคดตามกัน ในหมู่มนุษย์เหมือนกัน ถ้าท่านผู้ได้รับสมมติให้เป็นใหญ่ ประพฤติไม่เป็นธรรมไซ้ ประชาชนนอกนี้ ก็จะไม่ประพฤติดีธรรมด้วย ถ้าพระราชไม่ตั้งอยู่ในธรรม รัฐทั้งปวงก็ยากเข็ญ (พระสุตตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ 2, 2527: 222-223)

...

จึงทรงภาซิดพระคาถาประทานเป็นพระบรมพุทโธวาท
ไว้ว่า อนุชานนปมาเทน สลญเมน ทเมน จ ทีปภยราถ เมธาวิ ยั
โอโภ นาภิกิริติ ความว่า ให้มีผู้มีปัญญาทำถึนหรือความดีความงาม
ให้เป็นทีเกาะที่พำนักของตุน อย่าให้ห้วงชลธิท่วมทำอันตรายได้
ด้วยความหมั่นไม่อยู่เฉย ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 1-30)

ง. เนื้อหา แบ่งออกเป็น 2 กัณฑ์ คือ ปุริมภาคกัณฑ์ และปัจฉิมภาคกัณฑ์

ปุริมภาคกัณฑ์

(1) ขึ้นต้นด้วยคาถาบาลีเพื่อนมัสการพระพุทธเจ้า จากนั้นเป็นคาถาบาลีที่นำมา
จากธัมมิกสูตร ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต ปัตตกรรมวรรค ซึ่งมีเนื้อหากล่าวถึง
บทบาทของผู้ปกครองในการนำพาารัฐ ต่อมากวีกล่าวว่ประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เนื่องในวโรกาสที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ยาวนานซึ่งเสมอกับสมเด็จพระรามาธิบดี
ที่ 2 ในสมัยอยุธยา

(2) กวีกล่าวเรื่องพระราชพงศาวดารตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงธนบุรีตามลำดับ
โดยเน้นเฉพาะรัชกาลสำคัญ ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็นบุคคลที่มีความสำคัญยิ่งต่อ
การธำรงอยู่และการล่มสลายของชาติบ้านเมือง ดังที่กวีกล่าวสรุปตอนท้ายว่

... อันพระราชอาณาจักรจะวัฒนะหรือหายนะแม่เพราะ
เหตุหลายอย่างประกอบกัน แต่เหตุที่เป็นสำคัญก็คือ
พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครอง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินของประเทศ
ใดดี ประเทศนั้นย่อมมีความเจริญตามคราวที่จะเป็นได้
ถ้าพระเจ้าแผ่นดินใดไม่ดี ก็มีแต่จะช่วยซ้ำทำบ้านเมืองให้
เสื่อมลงไปกว่าโอกาส

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 31)

ผู้วิจัยเห็นว่านอกจากกวีมุ่งชี้ให้เห็นความสำคัญของพระมหากษัตริย์แล้ว
การกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเรื่อยมาจนถึงสมัยธนบุรียังแสดงให้เห็นว่าสยามเป็นชาติ
ที่มีพระมหากษัตริย์ปกครองสืบเนื่องต่อกันมาอย่างยาวนานอีกด้วย

(3) ตอนท้าย กวีขอให้พระรัตนตรัยช่วยบันดาลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุยืนยาว และทรงพระเกษมสำราญ

ปัจจัยภาคภัณฑ์

(1) ขึ้นต้นด้วยคาถาบาลีเพื่อนมัสการพระพุทธเจ้า จากนั้นเป็นคาถาบาลีที่นำมาจากอัมมิกเถรคาถา ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา ซึ่งมีเนื้อความว่าธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ นี่เป็นอานิสงส์ในธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุกคติ (พระสุตตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เถรคาถา เล่ม 2 ภาค 3 ตอน 3, 2527: 50) ต่อมากวีกล่าววาทะประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เนื่องในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ยาวนานกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นในอดีต

(2) กวีกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการคมนาคม ด้านศาสนา ตลอดจนทรงเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างชาติ อย่างไรก็ตาม กวีเน้นให้เห็นว่าพระราชกรณียกิจสำคัญ คือ ทรงปฏิรูปการปกครองเพื่อทำให้บ้านเมืองเป็นปึกแผ่นมั่นคง ดังคำประพันธ์ว่า

*กาลล่วงมาถึงแผ่นดินปัตยุบัน ความเป็นไปในบ้านเมือง
ในทศนี้ เปลี่ยนแปลงหนักขึ้นทุกที การปกครองก็จำเป็นจะจัดให้
เป็นระเบียบมั่นคงทวีขึ้นตามกัน สมเด็จพระเจ้าทรงพระสติปัญญา
มั่นในพระราโชบาย ประกอบด้วยพระวิริยะอันกล้าก็สามารถ
ทรงปกครองป้องกันพระราชอาณาจักรให้เกษมสวัสดิ์ ในสมัยที่
นครใกล้เคียงเกิดอุปัทโฆลงมจม ตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่น
ไม่มีเหลือ*

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 61-62)

นอกจากนี้ กวียังกล่าววาทะบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการ ตลอดจนราษฎร สามัญชนร่วมกันบริจาคทรัพย์สร้างพระบรมรูปทรงม้า เพื่อน้อมเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่ทรงครองราชย์ยาวนานกว่าพระมหากษัตริย์ในอดีต ดังคำประพันธ์ว่า

*เมื่อเสด็จดำรงราชมไหสวรรยาธิปัตย์ครบ 40 ปีบริบูรณ์
ล้ารัชกาลทั้งปวงในปางหลัง สมมติว่าเป็นรัชมงคลกาล พระราช
วงศานุวงศ์เสวกามาตย์ราชบริพารตลอดถึงชนสามัญ พร้อมกัน
สร้างพระบรมรูปแล้วแลเชิญขึ้นประดิษฐานสถานไว้ ณ ที่สมควร
เพื่อเชิดชูพระเกียรติคุณให้ปรากฏสืบไป เช่นนี้ก็นับเข้าในปฏิการ
เป็นหน้าที่ของผู้กตัญญูทเวที ฯ*

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 65)

(3) ตอนท้าย กวีขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยให้ช่วยปกป้องคุ้มครองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและแผ่นดินสยาม

7) เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2451

ข. ผู้ประพันธ์ ไม่ปรากฏนาม

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นกลอนเพลงยาว³² รวม 92 บท ขึ้นต้นด้วยวรรครับ และลงท้ายด้วยคำว่า “เอ๋ย” ดังนี้

ข้าพเจ้าผู้จำนงประสงค์สนอง	ต่อเบื้องบาทมุลิกาฝ่าละออง
โดยทำนองกตัญญูตาฝ่าธูลี	
.....	
ฟังพระบาทบพิตรจิตรประสงค์	ถนอมเลี้ยงไพร่ฟ้าประชาราษฎร์
ทุกคนคงถวายไชยพร้อมใจเอ๋ย ฯ	ไม่เคลื่อนคลายวายรักพระจักรพรรดิ

(เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า, 2451: 1-16)

อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่าในวรรณคดีเรื่องนี้ กวีมักใส่วิสรรชนีย์ในคำที่ไม่ปรากฏรูปวิสรรชนีย์ ซึ่งน่าจะเป็นความประสงค์ของกวีที่ต้องการเน้นคำนั้นให้โดดเด่นขึ้น เช่นเดียวกับที่พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (2505: 292) ทรงกล่าวไว้ในสามกรุงว่า “บางศัพท์ที่ไม่น่าจะใช้วิสรรชนีย์ก็ใช้เพื่อจะเน้นคำ” ดังตัวอย่างว่า

แล้ววัดเทพศิรินทราวาศ	โดยพระราชกะระณีย์ที่ประสงค์
วัดเบญจมบพิตรวิจิตรจง	จำลององค์พระชินราชไม่คลาศคลา
กับได้หล่อพระปฐมบรมรูป	รวมสรูปห้ารัชกาลฐานที่ว่า

(เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า, 2451: 15)

ง. เนื้อหา

(1) กวีกล่าวว่าประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้ขึ้นเพื่อให้คนรุ่นหลังทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง ต่อมากวีกล่าวสรรเสริญพระราชนิธิยกิจเรื่องการปฏิรูปการปกครอง โดยกล่าวถึงกระทรวงและหน่วยงานต่างๆ ที่พระองค์ทรงตั้งขึ้น

³² คำว่า กลอนเพลงยาว ผู้วิจัยหมายถึงกลอนที่ขึ้นต้นด้วยวรรครับ ซึ่งแตกต่างจาก กลอนเพลง ซึ่งผู้วิจัยหมายถึงกลอนขับร้องตามทรรศนะของพระยาอุปกิตศิลปสาร

ตัวอย่างตอนหนึ่ง กวีกล่าวว่าทรงตั้งกระทรวงการคลังเพื่อทำหน้าที่ดูแลการพิมพ์ธนบัตร และทรงตั้งกระทรวงยุติธรรมเพื่อทำหน้าที่ดูแลและจัดการเรื่องการศาลให้เป็นระเบียบ ดังคำประพันธ์ว่า

กระทรวงคลังตั้งอัตรานาบัตร	ธนาณัติใช้กแบ็งก์คูแรงคลัง
เปนการง่ายหมายตราชาพระคลัง	ต้องระวังปลอมเก้ทำเลมัน

...

อีกกระทรวงยุติธรรมกระมะการ	ฝ่ายโรงศาลฟ้องหาเปนนำที่
ตั้งศาลแขวงศาลอำเภอเจอแต่ดี	กับศาลศรีปริสภาคอย่ว่าความ
มีศาลแพ่งศาลอาญาถ้าท่านคลัง	ปัญญาตั้งมโหดคอยจดถาม
ได้ชี้ขาดตัดสินกระบิลความ	อีกศาลนามหนึ่งอุทธรณ์ขจรลือ

(เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า, 2451: 7-8)

(2) ตอนท้าย กวีกล่าวว่าหากมีศึกสงคราม ตนจะอาสาออกรบเพื่อสนองพระมหากรุณาธิคุณ และถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

8) พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเรื่องหังสชาติก

ก. **ปีที่ประพันธ์** คือ พ.ศ. 2452 ในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุเสมอกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ข. **ผู้ประพันธ์** คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระนิพนธ์วรรณคดีเรื่องนี้เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

ค. **รูปแบบคำประพันธ์** เป็นร้อยแก้ว บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร้อย โดยมีคาถาบาลีขึ้นต้นและแทรกบางตอน ดังตัวอย่าง

นมตฤ สุกตลล

อภิวาทนสี่ลิส	นิจจํ วุฑฒาปจายโน
จตตารโธ ธมมา วุฑฒนติ	อายุ วมโน สุขํ พลนติ ฯ

...

พระนางเขมาทรงสุบินว่า ได้สดับรับรสพระธรรมเทศนาของ
 สุปรรณหงส์ ทูลความประสงค์นั้นแก่พระราชสวามี แสร้งแสดง
 เป็นทีว่าเป็นด้วยอำนาจพระกรรมที่ตั้ง พระเจ้าพาราณสีได้ทรงฟัง
 แล้วตรัสลืบบถาม ทราบความว่าผู้สุพรรณหงส์อยู่ ณ เขาจิตรภูมิ
 ตรัสสั่งให้ขุนตระชื่อเขมา ปลุกัญญาชาติอันเป็นภักษามีประการต่างๆ

...

บัดนี้จ้กับพระราชทานแปลความแห่งคาถาประพันธ์ใน
หังสชาดกที่พระยาธรรมาทศบาล ยกสัมปทาของพระมหากษัตริย์เจ้า
ขึ้นตั้งเป็นปจฺฉานันสืบไป ฯ

กจฺจินุ โภโต กุสลํ กจฺจิ โภโต อนามย

กจฺจิ รมฺมมิตํ ผิตํ รมฺเมน อนฺลิสฺสติ ฯ

พระองค์ทรงสำราญนิรโทษอยู่หรือ แลรัฐมณฑลอันสมบูรณ์นี้

พระองค์ทรงปกครองดีโดยธรรมอยู่หรือ ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2468: 1-14)

ง. เนื้อหา

(1) ขึ้นต้นด้วยคาถาบาลีเพื่อนมัสการพระพุทธเจ้า ต่อมาเป็นคาถาบาลีที่นำมา
จากเรื่องอายุวัฒนกุมาร ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ความว่า ธรรม 4 ประการ
คือ อายุ วรรณะ สุขะ และพละ ย่อมเจริญแก่ผู้ให้และผู้เจริญเป็นนิจ (พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททก
นิกาย คาถาธรรมบท เล่ม 1 ภาค 2 ตอน 2, 2527: 463)

(2) กวีกล่าวเรื่องหังสชาดกซึ่งเป็นชาดกเรื่องหนึ่งในพระสุตตันตปิฎก ขุททก
นิกาย วิสดีนินบาต³³ กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เมื่อครั้งมีพระกำเนิดเป็นสุพรรณหงส์นามว่าธรรมาทศบาล ดังนี้

- ธรรมาทศบาลนายพรานจับตัวไป โดยมีหงส์เสนาบดีซึ่งมีนามว่าสุขุมขอมเสียดล
ให้ตนถูกจับไปพร้อมกับพระโพธิสัตว์ด้วย

- นายพรานสงสัยจึงถามสุขุมว่าเหตุใดถึงยอมถูกจับไปพร้อมธรรมาทศบาล สุขุมตอบว่า
เพราะธรรมาทศบาลเป็นทั้งเพื่อน และหัวหน้าของตน นายพรานเกิดความเลื่อมใส จึงตัดสินใจปล่อยหงส์
ทั้งสองให้เป็นอิสระ

- ธรรมาทศบาลนายพรานว่าเหตุใดต้องจับตน นายพรานตอบว่าเป็นรับสั่งของ
พระเจ้าพาราณสี ธรรมาทศบาลได้ฟังดังนั้นก็ยอมให้นายพรานจับตนและสุขุมไป

- ครั้นนายพรานนำหงส์ทั้ง 2 ตัวไปถวายพระเจ้าพาราณสีแล้ว พระเจ้าพาราณสี
ทูลขอให้ธรรมาทศบาลแสดงพระธรรมเทศนา ธรรมาทศบาลได้ตั้งคำถามกับพระเจ้าพาราณสี 6 ข้อ จากนั้นธรรมาทศบาลได้ตอบ
คำถามนั้นโดยกล่าวถึงสัมปทา 6 ประการสำหรับพระมหากษัตริย์ คือ การไม่มีโรค การปกครอง
แผ่นดินโดยธรรม การมีขุนนางที่จงรักภักดี การมีพระบรมเดชานุภาพ การมีภรรยาที่ดี และการมีบุตรที่ดี

³³ ดูรายละเอียดเนื้อหาของหังสชาดกได้จาก พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่ม 3
ภาค 7, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2527): 109-126

(3) ตอนท้าย กวีถวายพระพรโดยขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระคุณสมบัติถึงพร้อมด้วยสัมปทาทั้ง 6 ประการ

จากการศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรป ครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2440- พ.ศ. 2453) จำนวน 8 เรื่อง สรุปได้ดังนี้

ด้านรูปแบบคำประพันธ์ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ประพันธ์เป็นร้อยแก้ว 4 เรื่อง และ ร้อยกรอง 4 เรื่อง

ร้อยแก้ว มีร้อยแก้วที่แปลขยายความมาจากคาถาบาลี 2 เรื่อง และร้อยแก้ว บางแห่งมีสัมผัส คล้ายร้อย โดยมิคาถาบาลีขึ้นต้นและแทรกบางตอน 2 เรื่อง

ร้อยกรอง มีกลอนเพลง 1 เรื่อง กลอนเพลงยาว 1 เรื่อง ร่ายสุภาพ 1 เรื่อง และคำฉันท์และ โคลงท่อนกาพย์ 1 เรื่องดังแสดงในตารางต่อไปนี้

ตาราง 2 ตารางแสดงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจาก
เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2440-พ.ศ. 2453)

ชื่อวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ	ปีที่ ประพันธ์	ร้อยแก้ว		ร้อยกรอง			
		แปลขยายความจาก คาถาบาลี	บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร้อย โดย มีคาถาบาลีขึ้นต้นและแทรก บางตอน	ร้อยสุภาพ	กลอนเพลง กลอนแปด	กลอนเพลงยาว	คำฉันท์และโคลงท่อนกาพย์
1. คาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส	พ.ศ. 2440	✓	-	-	-	-	-
2. คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ		✓	-	-	-	-	-
3. ร่ายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร		-	-	✓	-	-	-
4. ฉันท์และกาพย์ห่อโคลงของ หม่อมเจ้าเพิ่ม		-	-	-	-	-	✓
5. แהלเทศน์มหาชาติ	พ.ศ. 2444	-	-	-	✓	-	-
6. พระธรรมเทศนาเรื่องพระรัฐ ประศาสน์	พ.ศ. 2450 พ.ศ. 2451	-	✓	-	-	-	-
7. เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภช พระบรมรูปทรงม้า	พ.ศ. 2451	-	-	-	-	✓	-
8. พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เรื่องหังษาดก	พ.ศ. 2452	-	✓	-	-	-	-
รวม		2	2	1	1	1	1

ด้านเนื้อหา ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ส่วนใหญ่มีองค์ประกอบของเนื้อหา
เพียง 2 ส่วน คือ ไม่มีส่วนของบทประณามพจน์ มีแต่ส่วนของเนื้อเรื่องและส่วนของสรุป ยกเว้นวรรณคดี
เฉลิมพระเกียรติพระธรรมเทศนาทั้ง 2 เรื่องที่มีคาถาบาลีเพื่อนมัสการพระพุทธเจ้า

- ส่วนของเนื้อเรื่อง เลือกสวดดีพระราชกรณียกิจเพียงประการเดียว พระราชกรณียกิจที่กวิม่งสวดดี
มากที่สุด คือ การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ทั้งนี้เพราะปีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเป็น

ปีเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัติพระนคร รองลงมา คือ พระราชนครณียกิจเรื่องการปฏิรูปการปกครองตามแบบตะวันตก ซึ่งมักปรากฏในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ช่วงปลายรัชกาล

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มีเนื้อหาที่ต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนหน้า ได้แก่ การกล่าวถึงการเสด็จประพาสยุโรปซึ่งเป็นพระเกียรติยศที่แตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในอดีตที่เสด็จประพาสต่างประเทศเนื่องด้วยการสงคราม และการกล่าวถึงบทบาทของพระมเหสี คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในฐานนางแก้วที่ทรงมีบทบาทในการปกครองประเทศหรือซึ่งนับเป็นลักษณะเด่นมาก นอกจากนี้ กวียังกล่าวถึงพระราชนครณียกิจของพระองค์ที่ทรงจัดตั้งโรงเรียนเสาวภาซึ่งเป็นโรงเรียนสตรีแห่งแรกของสยามและพระกรณียกิจของพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนเด็ก ซึ่งมีส่วนช่วยเสริมพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- ส่วนของบทสรุป ผู้วิจัยพบว่าการถวายพระพรที่ต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนหน้านี้นี้ คือ นอกจากกวีถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังถวายพระพรสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมารด้วย

สรุปได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มีลักษณะเด่นด้านรูปแบบ เช่น การประพันธ์เป็นร้อยแก้ว บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร้อย และการนำโคลงห่อกาพย์มาประพันธ์ร่วมกับคำฉันท์ และมีลักษณะเด่นด้านเนื้อหาที่สำคัญ 2 ประการ คือ การกล่าวถึงพระมเหสีที่มีบทบาทในการปกครองประเทศซึ่งนับว่าแตกต่างจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องอื่นๆ ที่สุดคือพระมเหสีของพระมหากษัตริย์ และการถวายพระพรแต่พระมเหสีและพระราชโอรส ซึ่งต่างจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องอื่นที่ถวายพระพรแต่เฉพาะพระมหากษัตริย์เท่านั้น

จากการศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453) ทั้ง 15 เรื่อง ผู้วิจัยพบว่า

ประพันธ์เป็นร้อยกรอง 11 เรื่อง ได้แก่ ลิลิตสุภาพ 3 เรื่อง โคลงสุภาพ 2 เรื่อง ร่ายสุภาพ 2 เรื่อง กลอนสุภาพ 1 เรื่อง กลอนเพลง 1 เรื่อง กลอนเพลงยาว 1 เรื่อง และคำฉันท์และโคลงห่อกาพย์ 1 เรื่อง

ประพันธ์เป็นร้อยแก้ว 4 เรื่อง ได้แก่ ร้อยแก้วที่แปลขยายความจากคาถาบาลี 2 เรื่อง และร้อยแก้ว บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร้อย โดยมีการนำและแทรกบางตอน 2 เรื่อง

เนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่มมีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน ดังนี้

ลักษณะที่เหมือนกัน มี 2 ประการ คือ

- 1) สดุดีพระราชกรณียกิจเพียงประการเดียว
- 2) ไม่กล่าวเรื่องการเสด็จสวรรคต

ลักษณะที่ต่างกัน มี 2 ประการ คือ

1) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกมีองค์ประกอบครบทั้ง 3 ส่วน ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกมีองค์ประกอบ 2 ส่วน ไม่มีส่วนของบทประณามพจน์ ในส่วนของบทสรุป กลุ่มแรกมีบทอรรถวิพากษ์ถวายพระพร และระบุนามกวีและเวลาที่ประพันธ์ ส่วนกลุ่มหลังมีแต่การถวายพระพร

2) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเป็นบันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระราชวงศ์ และบันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาภายในประเทศ (การวางรากฐานการศึกษา และการคมนาคม) ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกกล่าวสดุดีเรื่องการเสด็จประพาสยุโรป และการปฏิรูปการปกครองตามแบบอย่างตะวันตก

จากการศึกษาเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต สรุปเป็นตารางได้ดังต่อไปนี้

ตาราง 3 ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411-พ.ศ.2453)

องค์ประกอบของเนื้อหา	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2439)	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2440-พ.ศ. 2453)
ส่วนของบทประณามพจน์	ชมความงามของบ้านเมือง	-
ส่วนของเนื้อเรื่อง	สดุดีพระราชกรณียกิจประการเดียว (บันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระองค์และพระราชวงศ์ และบันทึกเหตุการณ์เรื่องการพัฒนาภายในประเทศ)	สดุดีพระราชกรณียกิจประการเดียว (เรื่องการเสด็จประพาสยุโรป และเรื่องการปฏิรูปการปกครองตามแบบตะวันตก)
ส่วนของบทสรุป	บทอัฐิพากษ์ ถวายพระพรและขอพรให้ตนเอง ตลอดจนระบุนามกวีและเวลาที่ประพันธ์	ถวายพระพร

3.2 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2529)

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้จำแนกโดยใช้ช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 เป็นเกณฑ์ เพราะผู้วิจัยเห็นว่าหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่กวีนำเสนอแตกต่างไปจากช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ผู้วิจัยจำแนกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติออกเป็น 2 กลุ่มย่อย ดังนี้

3.2.1 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454) มี 5 เรื่อง เรียงตามลำดับปีที่ประพันธ์ ดังนี้

1) แผลเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต

ก. ปีที่ประพันธ์ ไม่ปรากฏ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะประพันธ์ประมาณ พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454³⁴

ข. ผู้ประพันธ์ ไม่ปรากฏนาม ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระภิกษุที่มีโอกาสได้เข้าร่วมพระราชพิธีพระบรมศพ ดังที่กวีกล่าวว่า “อาตมาเมื่อได้เห็น ไม่วายเว้นความเศร้าหมอง” (แผลเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต, 2516: 235)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นกลอนเพลง 39 บท อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่าจำนวนคำในกลอนแต่ละวรรคมีลักษณะยึดหยุ่น คือ มีตั้งแต่ 6-9 คำ เอื้อต่อการนำไป “แผล” ที่อาจต้องมีการยืดเสียงหรือรวบเสียงให้เข้ากับจังหวะดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้ว ดังตัวอย่าง

๑ <u>อาตมาเมื่อได้เห็น</u>	<u>ไม่วายเว้นความเศร้าหมอง</u>
<u>ให้คิดอาลัยได้ฝ่าละออง</u>	<u>น้ำตาตกนองด้วยความเสียดาย</u>
๑ <u>รูปต้องย่นเรื่องชั้นเครื่องประดับ</u>	<u>ยังซ่อนซบอีกมากมาย</u>
<u>จะสาธกยกอธิบาย</u>	<u>ดูมากมายอนันต์</u>

(แผลเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต, 2516: 235)

จากตัวอย่างข้างต้น เห็นได้ว่ากวีมักเลือกให้คำสุดท้ายในแต่ละวรรคเป็นเสียงสามัญ และสร้างสัมผัสภายในวรรคทุกวรรค สอดคล้องกับที่พระราชวิจิตรปฏิภาณ (2550: 15) กล่าวว่า “การแต่งเหล่านั้นแตกต่างจากคำกลอนอื่นๆ เพราะต้องให้เสียงไต่ขึ้นได้และไล่ต่ำลงได้ จึงมีวิธีพิเศษกว่าการเขียนกลอนทั่วไป จึงเห็นว่าใช้เสียงสามัญเป็นหลักและการใช้สัมผัสต้องมีมากกว่ากานท์กลอนทั่วไป”

อนึ่ง เหตุที่กวีเรียกชื่อวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติอีก 2 เรื่องที่ผู้วิจัยจะกล่าวถึงต่อไปว่า “แผลเทศน์มหาพนนั้น” เพราะวรรณคดีทั้ง 3 เรื่องนี้เป็นแผลนอกซึ่งใช้ทำนองมหาพนในการแผลหรือที่เรียกว่า “เครื่องเล่นมหาพน” การที่กวีเลือกใช้ทำนองมหาพนนี้ เพราะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การประพันธ์เครื่องเล่นมหาพน

³⁴ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ น่าจะประพันธ์ขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตไม่นานนัก เพราะมีเนื้อหาบันทึกเหตุการณ์เรื่องการเสด็จสวรรคต เช่นเดียวกับวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติอีก 2 เรื่อง คือ แผลเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องถวายบังคมพระบรมศพ และแผลเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องจารพระบรมศพและารพระเมรุ ที่มีเนื้อหาบันทึกเหตุการณ์เรื่องการจัดพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

เป็นที่นิยมกันมาก กวีจึงนำเรื่องการเสด็จสวรรคตและการจัดงานพระราชพิธีพระบรมศพมาประพันธ์เป็นแหล่งเครื่องเล่นมหาพนเพื่อเฉลิมพระเกียรติ (พระครูวินัยธรรมานพ ปาละพันธ์, สัมภาษณ์)

นอกจากนี้ ทำนองที่กวีใช้ในการเหล่านี้เรียกว่าทำนองพระ ซึ่งมีลีลาเนิบช้าเมื่อประกอบกับเนื้อเรื่องที่เล่าเหตุการณ์เรื่องการเสด็จสวรรคตและการจัดงานพระราชพิธีพระบรมศพ จะทำให้ผู้ฟังรู้สึกโศกเศร้าคล้ายตามการแหล่งของกวี (พระครูวินัยธรรมานพ ปาละพันธ์, สัมภาษณ์)

ง. เนื้อหา

(1) บันทึกเหตุการณ์ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักและเสด็จสวรรคต โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักเมื่อวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2453 ขณะประทับอยู่ที่พระราชวังดุสิต แม้เสวยพระโอสถอย่างไร พระอาการประชวรก็ไม่ทุเลา จนกระทั่งเสด็จสวรรคต ดังตัวอย่างคำประพันธ์ว่า

๑ วันที่สิบหกตุลาคม	องค์พระบรมราชจักรี
พระจุลจอมเกล้าของเรา	เริ่มประชวรมีพระอาการ
๑ เสด็จประทับอยู่วังดุสิต	โรคกำเริบฤทธิ์เหลือประมาณ
พระโอสถก็ย้ายหลายขนาน	แต่พระอาการไม่บรรเทา

(แหล่งเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต, 2516: 233)

- กวีกล่าวว่าก่อนพระองค์จะเสด็จสวรรคต ทรงมีพระเมตตาตรัสสั่งให้ยกเลิกธรรมเนียมการไว้ทุกข์ด้วยการโกนศีรษะ และโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรแต่งกายด้วยผ้าสีดำแทน

- กวีพรรณนาขบวนแห่พระโกศบรรจุพระบรมศพไปประดิษฐานยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

- กวีบรรยายความรู้สึกของราษฎรที่แสดงความอาลัยเมื่อได้เห็นพระโกศบรรจุพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันแสดงให้เห็นความรักของราษฎรที่มีต่อพระองค์ เพราะแม้แต่กวีที่เป็นพระสงฆ์ซึ่งควรเข้าใจสัจธรรมของชีวิตว่าไม่เที่ยงแท้ ก็ยังอดไม่ได้ที่จะรู้สึกโศกเศร้าไปด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เห็นพระโกษฐ์พระจอมไกร	เสียงร้องไห้สนั่นหู
ด้วยความถือนั่นกตัญญู	มิได้อดดูแก่เพื่อนกัน
๑ ออย่าว่าแต่เหล่าปลกลีกา	ถึงอาตมาก็เหลือกลิ่น
ให้คิดถึงองค์พระทรงธรรม์	แล้วโคกคัลย์ไม่วายเลย

(แหล่งเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต, 2516: 236)

(2) ตอนท้าย กวีขอให้ผู้ฟังทำบุญอุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระองค์ เพื่อแสดงความกตัญญูกตเวทิตาคุณต่อพระองค์ที่ทรงปกครองราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขขณะดำรงพระชนม์ชีพ

2) แผลเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องถวายบังคมพระบรมศพ

ก. ปีที่ประพันธ์ ไม่ปรากฏ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะประพันธ์ประมาณ พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454

ข. ผู้ประพันธ์ ไม่ปรากฏนาม ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าผู้ประพันธ์น่าจะเป็นพระภิกษุที่มีโอกาสได้เข้าร่วมพระราชพิธีพระบรมศพ กวีใช้คำเรียกแทนตนเองว่า “รูป”

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นกลอนเพลงรวม 31 บท

ง. เนื้อหา

- กวีกล่าวว่าบรรดาราชฎาท้องประเทศ ไม่ว่าจะวัยใด ฐานะใด เมื่อทราบข่าวว่าทางราชการออกประกาศอนุญาตให้ราษฎรสามารถเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกวันที่ 1 และวันที่ 15 ของทุกเดือน³⁵ พวกเขาต่างรู้สึกดีใจและรีบพากันเดินทางมาร่วมถวายบังคมพระบรมศพ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ถึงวันที่หนึ่งแลที่สิบห้า	พวกเขาประชาชนทุกแห่งหน
ไม่ว่าคนมีแลคนจน	ทั่วทุกตำบลพากันมา
๑ ทั้งเมืองเหนือแลเมืองใต้	บ้างขึ้นรถไฟคลาคลา
เสียเงินเท่าไรก็ไม่ว่า	ขอให้ได้มาถวายบังคม
๑ ทั้งหนุ่มแก่แม่หม้ายสาว	นุ่งห่มขาวไม่หวิม
ด้วยดวงจิตต์คิดเกรียมกรรม	เสียดายพระร่มโพธิ์ทอง

(แผลเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องถวายบังคมพระบรมศพ, 2516: 237)

- กวีบรรยายความรู้สึกของราษฎรที่โศกเศร้า และบรรยายความรู้สึกของตนเองที่เสียใจเพราะไม่สามารถช่วยให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงพระชนม์ชีพต่อไปได้ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ถ้าแม้พระกาลมีกายปรากฏ	จะแทนทดพระคุณสนอง
จะอาสาได้ฝ่าละออง	คิดต่อยุทธป้องกันพระองค์

³⁵ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการว่าให้ราษฎรเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพของสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ก่อนถวายพระเพลิงพระบรมศพ ทุกวันที่ 1 และวันที่ 15 ของทุกเดือนตั้งแต่วเวลาเช้า 3 โมง จนถึงเวลาบ่าย 5 โมง เริ่มตั้งแต่วันที่ 1 เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2453 (ราชกิจจานุเบกษา, 2453: 1842)

นอกจากนี้ พระองค์ยังเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระราชทานมาอยู่เสมอ³⁸

ค. รูปแบบคำประพันธ์ กวีเรียกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ว่า “ลิลิตคำหลวง”³⁹ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าวรรณคดีเรื่องนี้น่าจะใช้สวด สอดคล้องกับที่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐ (2534: 40) กล่าวว่า คำหลวงหมายถึงหนังสือที่แต่งสำหรับสวดให้คนฟัง ดังเช่น **มหาชาติคำหลวง** และ**พระมาลัยคำหลวง** เพราะในตอนทำเรื่องมีคาถาบาลีและวสันตดิถีฉันท์ ซึ่งแปลจากคาถาเป็นบทสำหรับกราบหมอน 4 บท และคาถาบาลีและวสันตดิถีฉันท์ ซึ่งแปลจากคาถาเป็นบทกรวดน้ำถวายพระราชกุศลอีก 4 บท ดังตัวอย่างคาถาและบทกรวดน้ำว่า

คาถาสำหรับกรวดน้ำถวายพระราชกุศล

๑ ปุณฺณสุทธานิ กาดสฺส	ยานญฺยานิ กตานิ เม
เตสฺสจฺ ภาคิโน โหนตุ	สตตฺตานนฺตํปมาณกา
เย ปิยา คุณฺวณฺตา จ	มหามกฺกุฏปิยมหา-
จุฬาลงฺกรณราช-	สิวงฺคตาทโย มมํ
ทิฏฺฐา เม จาปฺยทิฏฺฐา วา	สํสรณฺตา ภาวภเว
สพเพ สตฺตา สทา โหนตุ	อเวรฺรา สุขชีวิโน
เขมปฺปทฺลจฺ ปปโปนฺตุ	เตสฺสาสา ลีขมฺตํ สุภา ฯ

³⁸ ปรากฏหลักฐานที่แสดงว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอว่า “ลายพระหัตถ์ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีมายังกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์เป็นส่วนพระองค์ มีเรื่องทางกระทรวงพระคลังมหาสมบัติซึ่งกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงว่าราชการอยู่บ้าง ในเรื่องราชการพระคลังข้างที่ซึ่งทรงตำแหน่งอธิบดีอยู่พร้อมกับที่ทรงว่าราชการกระทรวงพระคลังนั้นบ้าง ในเรื่องละครบ้าง เรื่องอื่นๆ บ้าง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2474: ก-ข)

³⁹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงรูปแบบคำประพันธ์ที่เรียกว่าคำหลวงไว้ในส่วนของ “อารัมภกถา” ใน**พระนลคำหลวง** ไว้ว่า

โคลงฉันท์กาพย์กลอนปน

กันอยู่

ตามแบบโบราณให้

ชื่อ**คำหลวง**

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2557: 15)

ดังนั้น หากพิจารณาจากเนื้อความในโคลงพระราชนิพนธ์ข้างต้น เห็นได้ว่า คำหลวง หมายถึง วรรณคดีที่ประพันธ์ โดยใช้คำประพันธ์หลายประเภท ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะฉันท์ลักษณะฉันท์ที่กวีเรียกว่า “ลิลิตคำหลวง” นั้น ไม่สอดคล้องกับลักษณะดังกล่าว

คำแปล

๑ แสนลัต์วณแสนสกลโลก	จรโฆฆอนเนกวน
บั้งยลและบั้งก็บมียล	ปิยบั้งพระคุณครัน
เช่นจอมมกุฎจุมกุฎ	พระมนุชย์นิवासสวรรค
โปรดรับอุทิกุศลธรรม	มพลีเฉลิมบุญ
ข้าทำและทำเพราะสุจริต	ศุภกิจเจริญคุณ
เลื่อมใสพระไตรรัตนนูน	ชินวาทประสานสน
ขอลัต์ววิริติภยะประโยค	ชีวโลกสภาพร
หวังสมอุคตมคจนิวรรณ์	วุฒิท้าวนิคมเขษม ๗
๑ ธาตุโย สุมณฺโฑ ปสฺส	อุปปมาทรโฑ สท

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 196-200)

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่าแท้จริงแล้วเป็นลิลิตสุภาพ รวม 28 บท ประกอบด้วย ร่ายสุภาพและโคลงสี่สุภาพ

ร่ายที่กวีใช้เป็นร่ายสุภาพ ทั้งนี้เพราะลงท้ายด้วยโคลงสองสุภาพ⁴⁰ แต่กวีเรียกว่า ร่ายคำหลวง มี 3 บท ร่ายบางตอนยังมีลักษณะคล้ายร่ายยาวที่ใช้ในมหาชาติคำหลวงด้วย ดังนี้

๑ ... เห็นแต่พระพุทธรูปอันเป็นบุญเขต เห็นแต่พระสงฆ์
ทรงสมณเพศโพธิกาสาฬหพัศตร อันเป็นธงชัยอรหัตพุทธรูป
พอจะยกบุญยกทาน บำเพ็ญการกุศลกรรม สดับพระธรรม
เทศนา อุทิศผลานิสงส์โลภณ ถวายพระราชกุศลสนองพระราช
คุณูปถัมภ์ จึงได้ชักนำชวนกันทุกเหล่า ... ครานี้จะเสลียวแลหาย
ทิ้งไททั้งหลายลับแล้ว โอ้พระทูลกระหม่อมแก้ว ชื่นเกล้า
ชาวสยาม ยอดแล ๗

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 196-200)

⁴⁰ ร่ายทั้ง 3 บทลงท้ายด้วยโคลงสองสุภาพ อนึ่ง มีร่ายสุภาพ 2 บทที่ลงท้ายด้วยโคลงสองสุภาพ แต่ในหนังสือวางรูปแบบต่างออกไป ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากข้อผิดพลาดในการพิมพ์ ดังนั้นผู้วิจัยขอจัดรูปแบบให้เป็นโคลงสองสุภาพ คือ ร่ายบทที่ 2 ซึ่งในหนังสือกล่าวว่า “สมเด็จพระจุลจอมเกล้า ปกเกล้าเราเกษมโลดดีแล ๗” (ลิลิตคำหลวง, 2516: 197) เป็น “สมเด็จพระจุลจอมเกล้า ปกเกล้าเราเกษม โลดดีแล ๗” และ ร่ายบทที่ 3 ซึ่งในหนังสือกล่าวว่า “แต่พระจุลจอมเกล้า กลดหล้า เลอสวรรคร์วิโมกษ์แล” (ลิลิตคำหลวง, 2516: 204) เป็น “แต่พระจุลจอมเกล้า กลดหล้าเลอสวรรคร์ วิโมกษ์แล”

ส่วนโคลงสี่สุภาพมีทั้งสิ้น 25 บท โดยร้อยโคลงทุกบท ทำให้มีสัมผัสต่อเนื่อง นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาจำนวนคำในโคลง ผู้วิจัยพบว่าส่วนใหญ่กวีนิยมใช้คำหลายพยางค์ ซึ่งน่าจะเป็นความประสงค์ของกวีเพื่อให้โคลงมีลักษณะจำนวนคำใกล้เคียงกับร่าย ทำให้จังหวะของฉันทลักษณ์ทั้ง 2 ชนิดสอดรับกันอย่างเป็นเอกภาพ ดังตัวอย่างโคลงบทหนึ่งที่ว่า

๑ มงคลมหาปฐุติศรีม	คราฝน
สืลลิบกัณยายน	ย่ำซ้อง
อังคารศุภวารวิมล	มหุรดิรัต ตฤกษ์เอย
ศกเจ็ดสิบสองก้อง	เกิดไ้ปัดเถวนทร์ ฯ

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 197)

มีโคลงที่กวีประพันธ์เป็นกลบท ได้แก่

1) โคลงกลบทบุษบงแยมผกา 2 บท คือ โคลงบทที่ 8 และ 15 ดังตัวอย่างโคลงบทที่ 15 ว่า

๑ ลิ่นให้ลิ่นกษัตร์ผู้	พิเศษกษัตร์ หนึ่งรา
ลิ่นพระโณมโสมนัส	หน่ายลิ่น
ลิ่นเสนาะพระเพราะตรัส	แกลโสด แล้วเอย
ลิ่นพระปรีชาขึ้น	เอกโออนาสยาม ฯ

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 198)

2) โคลงกลบทบัวบานกลีบ 1 บท คือ โคลงบทที่ 9 ดังนี้

๑ เหลือแต่ความโคกเศร้า	เสียดาย พระเอย
เหลือแต่พระฉวกาย	โกษฐ์หุ้ม
เหลือแต่วโรบาย	บ่งลวง ไว้แฮ
เหลือแต่พระคุณคุ้ม	เขตคุ้มคนเขษม ฯ

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 198)

3) โคลงกลบทภุมรินเขยทราบเกสร 1 บท คือ โคลงบทที่ 16

๑ ใครดีพระช่วยให้	สมดี
ใครชั่วพระปราณี	ปราบน้อย
แจกวินาแจกยามี่	สถานทนุก นิกรแฮ
แจกสดวงผิพนวกร้อย	อย่างให้ไทเกษม ฯ

(ลิลิตคำหลวง, 2516:201)

ง. เนื้อหา

(1) เน้นสวดดีพระมหากษัตริย์ผู้มีต่อราษฎรและแสดงความอาลัย โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

- กวีบรรยายบรรยากาศในวันคล้ายวันพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีแต่ความเศร้าโศกของราษฎร แตกต่างจากบรรยากาศของทุกปีที่ผ่านมาซึ่งราษฎรทุกคนต่างแต่งกายสวยงามมาร่วมงานเฉลิมฉลองอย่างมีความสุข ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ... ครั้นถึงวันฉนั้นในศกนี้ คราคุษณีมามลายหาย กลายเป็น
ความทุกข์คราโศก ด้วยปิยวิปโยคปิยมหาราช ละข้าบาทเสด็จ
สวรรคต ท่วมกำศรวญศัลย์รันทตสลดใจ โดยอาลัยต่อเบื้อง
ยุคลบาท ยอดรักของชาติขึ้นพระกรุณา บ้างน้ำตาอาบหน้า
บ้างบริเวณนาโทยหวน เสียงพิไรรำคร้ำครวญนิฤๅครระหิมแคว้น
แทนศรวลเสเฮฮา แต่งเสื้อผ้าม้าขาว แทนกาวาว⁴¹ ต่างสี แทบทุก
หน้าฉวิวิกลหมอง แทนล่องฉ่องผ่องผัด ...

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 195-196)

- กวีสรรเสริญพระราชประวัติโดยย่อตั้งแต่เสด็จพระราชสมภพจนกระทั่งเสด็จสวรรคต นับเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องแรกที่สวดดีพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดพระชนม์ชีพ กวีกล่าวว่าช่วงเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชสมภพเป็นช่วงเวลาที่ถือเป็น “มหุติฤกษ์” เพราะเกิดฝนตกหนัก สอดคล้องกับที่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (2473: 7) ทรงกล่าวไว้ใน **บุรพทิศานมัสสนธรรม** ว่า “จำเดิมแต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าประสูติจากพระครรภ์กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในขณะนั้นฝนตกใหญ่ ท้องถนนแลชลในพระบรมมหาราชวัง น้ำซังลิกเกือบถึงเช่า” ดังคำประพันธ์ว่า

๑ มงคลมหาปฐติศรีม	คราฝน
ยี่สิบกันยายน	ย่ำฆ้อง
อังคารศุภวารวิมล	มหารัตริต ตฤกษ์เฮย
ศกเจ็ดสิบสองก้อง	เกิดให้ปัดเถวนทร์ ฯ

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 197)

⁴¹ กาวาว หมายถึง แววาว ฉูดฉาด บาดตา (ใช้แก่สี) (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 118)

- กวีสดุดีพระมหากษัตริย์ที่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เพื่อให้ราษฎรมีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น เช่น ทรงเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม ทรงปฏิรูปกฎหมายให้ทันสมัย กวีแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทุ่มเทพระวรกายในการปกครองบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองเพื่อให้ราษฎรอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข พระองค์เสด็จประพาสยุโรปทำให้สยามเป็นที่รู้จักของนานาประเทศ จึงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ควรแก่การยกย่อง เพราะไม่มีพระมหากษัตริย์ชาติใดๆ มีพระมหากษัตริย์ต่อชาติบ้านเมืองได้เทียบเท่าพระองค์ ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

๑ ขอพรรณนาพระคุณให้ ธิช่วยไทยช่วยธรรม โดยกรากกร้า
พระกมลกาย ปราบกฏหลายเหลือแหล่ ... ทรงพระอุส่าห์บมรีย่อ
ขอแต่ให้พระนครวัฒนา ขอแต่ให้ไพร่ฟ้าอยู่เย็น ถึงเราเห็น
มหิศริยยศใหญ่ น่าคาดใจว่าจะเสวยสุข ทรงพระเกษมสนุก
นิรันดร แท้ภูธรมิได้พะวง เห็นแก่พระองค์ลุ่มหลงละเลิง ...
ถึงประเทศยุโรปพฤติอำนาจ เมื่อยยศชาติประกาศชื่อ โลกนับถือ
ลือไท เห็นสิ่งใดเขาทำถูก จำเอามาปลูกเอามาสอน บำรุงราษฎร
สำอวงเมือง จนรุ่งเรืองเห็นทันตา นับเป็นพระมหากษัตริย์พิเศษ
ใช้แต่เพาะประเทศสยามรัฐ แม้ถึงกษัตริ์แขกฝรั่งยี่ปุ่น หาทรง
พระคุณเช่นล้นเกล้าล้นกระหม่อม ...

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 200)

(2) ตอนท้าย กวีเตือนสติให้ไม่ประมาท และเชิญชวนให้ราษฎรทำบุญอุทิศถวาย เป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

5) รัชมังคลาภิเศกคำฉันท์

ก. ปีที่ประพันธ์ ไม่ปรากฏ อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ (2472ก: คำนำ) ทรงกล่าวว่าโปรดให้กวีประพันธ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าวรรณคดี
เรื่องนี้น่าจะประพันธ์เมื่อ พ.ศ. 2454 และประพันธ์เสร็จสมบูรณ์เมื่อวันที่ 3 เดือนสิงหาคม ร.ศ. 129
(พ.ศ. 2454) ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

สำเร็จเสร็จสารสมภอง	ในวารจำนอง	จำนงประเภทพจนภิรมย์
ตติยวารสิงหาคณิยม	โกสินทร์ศกอดม	ร้อยยี่สิบเก้าสมบูรณ์

(หลวงธรรมาภิรมณ์ เล่ม 6: 32)

ข. ผู้ประพันธ์ คือ หลวงธรรมาภิรมณ์ (เถิก จิตรกถิก) เป็นบุตรขุนมณีบุปผา (จี๊ด) หลวงธรรมาภิรมณ์ได้รับราชการเป็นเสมียนในกรมศึกษาธิการ และเป็นครูใหญ่โรงเรียนวัดประยูรวงศาवास และวัดจักรวรรดิราชาวาส ต่อมาได้เข้ามารับราชการในกองแต่งตำราเรียน กระทรวงธรรมการ และช่วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพประพันธ์หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ จนได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งตั้งให้เป็นหลวงธรรมาภิรมณ์ มีตำแหน่งในกรมราชบัณฑิตยเมื่อ พ.ศ. 2446 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2472: คำนำ) หลวงธรรมาภิรมณ์ประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้ตามรับสั่งของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรกาสที่ทรงประกอบพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

เพื่อพระอนุชไททรงธรรม์	เถลิงยศโดยสรร	ญภาคเฉลิมสมยา
คือกรมหลวงดำรงราชา	นุภาพเสนา	บตีกระทรวงมหาดไทย
รับราชอนุญาตภูวไ নয়	มาดำรงหไซ	ดำรงลยงข้าบาทุศล
นามหลวงธรรมาภิรมณ์	เถิกผู้นิพนธ์	ประพันธ์ผจงฉันทรา
รำพิธีรัชมังคลา	ภิเศกหวังปรา	กฎเกริ่นพระเกียรติบารมี
แทนทิพยสังคีตดนตรี	บำเรอบาทฐลี	เฉลิมพระยศภูวไ নয়

(หลวงธรรมาภิรมณ์ เล่ม 6: 31)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นคำฉันท์ รวมคำประพันธ์ทั้งสิ้น 2,138 บท ประกอบด้วยฉันทและกาพย์

ก) ฉันทที่กวีนำมาใช้ประพันธ์ มี 6 ชนิด รวม 1,506 บท ดังนี้

- อินทรวชิเชียรฉันท 11 จำนวน 680 บท
- โตรกฉันท 12 จำนวน 12 บท
- วสันตติลกฉันท 14 จำนวน 550 บท
- มालินีฉันท 15 จำนวน 58 บท
- สัททูลวิกกีฬิตฉันท 19 จำนวน 162 บท
- สัทธราฉันท 21 จำนวน 24 บท

ข) กาพย์ที่กวีนำมาใช้ประพันธ์ มี 2 ชนิด รวม 632 บท ดังนี้

- กาพย์ฉบั้ง 16 จำนวน 546 บท
- กาพย์สุรางคณางค์ 28 จำนวน 86 บท

ง. **เนื้อหา** กวีเลือกบันทึกเหตุการณ์พระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกซึ่งเป็นพระราชพิธีที่จัดขึ้นเนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ยาวนานยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในอดีตเพื่อเฉลิมพระเกียรติ โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

(1) ตอนต้น เป็นบทประณามพจน์ กวีขอพรพระรัตนตรัย เทพดาที่สิงสถิตทุกสวรรค์ชั้นฟ้า และบูรพาจารย์ ดลบันดาลให้กวีประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้สำเร็จโดยปราศจากอุปสรรค ต่อมากวีกล่าวว่าตนประพันธ์วรรณคดีเรื่องรัชมังคลาภิเษกเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กวียังขอพรให้ตนเอง โดยขอให้พระเดชและพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวช่วยปกป้องคุ้มครองตนให้ปราศจากโรคภัยและอุปัทวันตรายใดๆ และขอให้ตนมีปัญญาเฉียบแหลม

(2) กวีกล่าวว่าทวยเทพต่างประชุมกันเพื่อพิจารณาว่ากรุงศรีอยุธยาล่มไปแล้ว ควรเชิญเทพผู้เป็นใหญ่ให้เสด็จลงมาพระราชสมภพเป็นพระมหากษัตริย์ของสยามเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาต่อไป จากนั้นกวีกล่าวว่าเทวดาองค์หนึ่งอุบัติมาเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเพื่อปราบยุคเข็ญ ทำให้บ้านเมืองสงบสุข กวีกล่าวว่ามีพระมหากษัตริย์มาว่าสืบราชสันตติวงศ์ต่อเนื่องกันมา จนกระทั่งถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง ผู้วิจัยสังเกตเห็นว่ากวีให้ความสำคัญกับการสืบราชสันตติวงศ์ของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ โดยแสดงให้เห็นว่าแต่ละพระองค์มีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนอย่างไร ดังที่กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบราชสันตติวงศ์ต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เสด็จเถลิงภพมไ	สุริยผ่านปรตถพิน
เบนจอมพิภพธรณิน	ทรเนื่องลำดับวงษ์
๑ สนองพระราชบรมชนกา	ธิบดินทร์นรินทร์ทรง
เฉลิมเกียรติจอมขัตติยพง	ชริราชกระษัตรา
	(หลวงธรรมาภิรมณ์ เล่ม 1: 11)

- กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ปีมะโรง จ.ศ. 1230 (พ.ศ. 2411) จนถึง พ.ศ. 2451 เป็นเวลาถึง 40 ปี ยาวนานกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในอดีต พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกในเดือนพฤศจิกายน ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ฝ่ายกาพะปัษและทวา	ทศกติกามาศมี
โกสินทรศกสัตตะอลี	ดิเฮอร์สมะพฤคจิกา

๑ *ดลวาระเขตรทิวนิยม*
คือ *พฤธีรัชมังคลา*

วรุฒมณวารา
ยภิศกสมัยกาล

(หลวงธรรมาภิรมณ์ เล่ม 1: 11)

- กวีสดุดีว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปกครองบ้านเมืองให้สงบสุข พระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถและทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ ตลอดรัชกาล เช่น เสด็จประพาสยุโรปเพื่อเจริญพระราชไมตรี ทรงจัดระบบศาลและกระบวนการยุติธรรม ทรงพัฒนาการคมนาคมและกิจการสาธารณสุข โปรตเกล้าฯ ให้จัดเก็บภาษีอากรอย่างเป็นธรรม โปรตเกล้าฯ ให้จัดทำแผนที่ ทรงให้ออกโฉนดที่ดิน ตั๋วรูปพรรณสัตว์ โปรตเกล้าฯ ให้เลิกทาส โปรตเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียน โรงพยาบาล ตลอดจนสุขาภิบาล ทรงปฏิรูปการปกครอง ทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมที่ล้าสมัย และทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา

- กวีบันทึกเหตุการณ์ในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกแต่ละวัน รวม 8 วัน ดังนี้

1) วันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เสด็จพระราชดำเนินไปทรงวางศิลาฤกษ์พระที่นั่งอนันตสมาคมและสมโภชพระบรมรูปทรงม้า

2) วันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เสด็จไปดูการจัดขบวนแห่มอเตอ์คาร์ และเสด็จไปเปิดสะพานเฉลิม 55 ปัจจุบันคือสะพานเฉลิมโลก (ประไพพรรณ จารุทวี, 2539: 44) ตอนเย็นเสด็จไปพระราชทานเหรียญรัชมังคลาภิเษก

3) วันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เสด็จไปทอดพระเนตรขบวนแห่มอเตอ์คาร์ซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ตลอดจนราษฎรร่วมนำรถมาเข้าร่วมขบวนแห่เทิดพระเกียรติ ดังตัวอย่างตอนหนึ่งที่กวีกล่าวถึงรถของข้าราชการกรมพยาบาลว่าตกแต่งเป็นรูปเขาสรรพยาไว้ว่า

<i>ฝ่ายกรมพยาบาลรจนา</i>	<i>รถเขาสรรพยา</i>	<i>ดีเรกด้วยสิ่งสรรพคุณ</i>
<i>อิสวีชกรรมอดุลย์</i>	<i>เนาชวากเว้งวุ้ง</i>	<i>ศิขรสถิตพิศวง</i>

(หลวงธรรมาภิรมณ์ เล่ม 5: 19)

4) วันที่ 14 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เสด็จไปทอดพระเนตรขบวนแห่รถจักรยานเทิดพระเกียรติ

5) วันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เสด็จยังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีพระบรมราชโองการเลื่อนพระอิสริยยศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ จากนั้นเสด็จไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระราชทานพระอิสริยยศแก่เจ้านายฝ่ายใน แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระบรมรูปพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี 4 รัชกาล เย็นเสด็จยังวัดพระศรีรัตนศาสดารามเพื่อสดับพระธรรมเทศนา

6) วันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เสด็จยังท้องสนามหลวง ทรงตรวจพลสวนสนาม และพระราชทานธงประจำกองทหาร

7) วันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เสด็จยังพระที่นั่งอัมพรสถาน ทรงปูนบำเหน็จแก่ข้าราชการ

8) วันสุดท้าย คือ วันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 เสด็จไปประกอบพระราชพิธีสรงมรุธาภิเษก

- ตอนท้าย กวีถวายพระพร และกล่าวว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ ประพันธ์ขึ้นตามรับสั่งของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กวีระบุนวันที่ประพันธ์เสร็จ และขอพรให้ตนเองปราศจากอันตราย ได้ไปนิพพานหรือมีความสุขทุกชาติ

จากการศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454) จำนวน 5 เรื่อง สรุปได้ดังนี้

ด้านรูปแบบคำประพันธ์ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ประพันธ์เป็นกลอนเพลง 3 เรื่อง ลิลิตสุภาพ 1 เรื่อง และคำฉันท์ 1 เรื่อง ดังแสดงในตารางต่อไปนี้

ตาราง 4 ตารางแสดงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454)

ชื่อวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ	ปีที่ประพันธ์	กลอนเพลง	ลิลิตสุภาพ	คำฉันท์
1. แห่เทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต	ประมาณพ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454	✓	-	-
2. แห่เทศน์มหาพน กล่าวเรื่องถวายบังคมพระบรมศพ		✓	-	-
3. แห่เทศน์มหาพน กล่าวเรื่องงารพระบรมศพและงารพระเมรุ		✓	-	-
4. ลิลิตคำหลวง	พ.ศ. 2454	-	✓	-
5. รัชมิ่งคลาภิเศกคำฉันท์	พ.ศ. 2454	-	-	✓
รวม		3	1	1

ด้านเนื้อหา วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มีองค์ประกอบเพียง 2 ส่วน คือ ไม่มีส่วนของบทประณามพจน์ มีแต่ส่วนของเนื้อเรื่องและส่วนของบทสรุป

- ส่วนของเนื้อเรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้เป็นบันทึกเหตุการณ์เรื่องการเสด็จสวรรคตตลอดจนการจัดงานพระราชพิธีพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแสดงความอาลัย

- ส่วนของบทสรุป มีลักษณะที่ต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มอื่น คือ กวีขอให้ราษฎรทำบุญอุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแทนถวายพระพร นอกจากนี้ กวียังชี้ให้เห็นสังขรณ์ของชีวิตที่ไม่เที่ยงแท้ และกล่าวเตือนสติให้หมั่นทำบุญ

กล่าวได้ว่าลักษณะเด่นของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ประมาณ 1 ปี คือ การบันทึกเหตุการณ์เรื่องการเสด็จสวรรคตและการจัดงานพระบรมศพและการแสดงความอาลัย ทำให้ส่วนของบทสรุปมีลักษณะที่ต่างออกไป คือ กวีขอให้ราษฎรทำบุญอุทิศถวายเป็นพระราชกุศลและเตือนสติให้เห็นสังขรณ์เรื่องเกิดแก่เจ็บตาย

3.2.2 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมา หรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2529)

เหตุที่ไม่ปรากฏวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2454-พ.ศ. 2475 นั้นเพราะเมื่อเปลี่ยนรัชกาล กวีก็หันมาประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังเมื่อมีการสนับสนุนจากรัฐบาล จึงมีการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสครบรอบวันปิยมหาราชเพื่อสดุดีพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มี 4 เรื่อง เรียงตามลำดับปีที่ประพันธ์ได้ ดังนี้

1) กลอนสุภาพประกวดเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมแก่ความต้องการของชาติไทย ในยุคที่พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2498

ข. ผู้ประพันธ์ คือ อุทัย รักรักษ์กุล ประพันธ์เพื่อส่งประกวดชิงทุนพระราชทานจากพระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา เนื่องในโอกาสวันปิยมหาราช และได้รับรางวัลที่ 1 จากทุนดังกล่าว

ค. รูปแบบคำประพันธ์ แม้กวีเรียกชื่อวรรณคดีเรื่องนี้ว่า “กลอนสุภาพ” แต่ผู้วิจัยพบว่าแท้จริงแล้วเป็นกลอนเพลงยาว รวม 53 บท ขึ้นต้นด้วยวรรครับ และลงท้ายด้วยคำว่า “เทอญ” แทนคำว่า “เออ” ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะเป็นความประสงค์ของกวีที่ต้องการใช้คำนี้ให้เหมาะสมกับเนื้อความในการสรรเสริญพระเกียรติ ดังนี้

จุฬาลงกรณ์จักรินทร์ปีนประชา	พระบาทสมเด็จพระปิยมหา รัชกาลที่ห้าสยามินทร์
...	
ไอ้พระองค์ทรงศักดิ์อัครฐาน ขอพระทรงเกษมสุขปราศทุกข์ภัย	พระเสด็จสู่วิมานสถานไหน สถิตในสรวงสวรรค์นิรันดรเทอญ (อุทัย รัชชกุล, 2510: 264-270)

ง. เนื้อหา

(1) กวีสดุดีพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญ โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

- กวีกล่าวถึงพระราชประวัติของพระองค์โดยย่อ เริ่มตั้งแต่เสด็จพระราชสมภพจนกระทั่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

- กวีสรรเสริญว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระปรีชาสามารถ พระองค์ทรงปกครองประเทศได้เหมาะสมกับเหตุการณ์ในสมัยนั้นซึ่งกำลังเผชิญกับการคุกคามของชาติตะวันตก ทำให้ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ ดังเห็นได้จากการตั้งชื่อวรรณคดีเรื่องนี้ และการเน้นย้ำให้เห็นว่าทรงนำพาชาติไทยให้พ้นภัย ดังคำประพันธ์ว่า “ทรงปกครองผองชนให้พ้นภัย” และ “พระนำชาติพ้นภัยในทุกด้าน” (อุทัย รัชชกุล, 2510: 266) นอกจากนี้ กวียังสดุดีพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการดำเนินพระวิเทโศบาย ส่งผลให้สยามรักษาเอกราชไว้ได้ ดังคำประพันธ์ว่า

วิเทโศบายระปือลือปฏิภาณ	ปรีชาญาณหาญกล้ากว่าผู้ใด
ขณะยุโรปโอบอ้อมอิทธิฤทธิ์อำนาจ	คุกคามชาติไทยตระหนกอกทวนไหว
พระผ่อนหนักเป็นเบาทรงเอาใจ	ต่างชาติให้อ่อนมือไม่ตื้อตึง
เหมือนนกน้อยคล้อยหลักด้วยปีกหาง	หลบหนทางอันตรายมิให้ถึง
เหตุฉะฉนั้นสรรพภัยใดใดจึง	หลีกพ้นซึ่งชาติไทยไม่ลวนลาม
แม้จะเสียดินแดนแคว้นโดยรอบ	ก็ยังชอบที่ไม่สิ้นแผ่นดินสยาม
ยังคงเป็นเอกราชประกาศนาม	สมศักดิ์ตามโบราณมนานมา (อุทัย รัชชกุล, 2510: 266)

นอกจากนี้ กวียังสดุดีพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องการเลิกทาสว่าทำให้ราษฎรพ้นจากความยากลำบากและมีอิสระ ทั้งยังกล่าวเรื่อง

การเสด็จประพาสต้นซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎรอย่างใกล้ชิด
ดังคำประพันธ์ว่า

จึงโปรดให้เลิกขาดทาสนา	เป็นวาสนาถ้วนทั่วทุกตัวคน
ชนชาวไทยได้เจริญเดินก้าวหน้า	สมประชาอิสระสถาผล
พระมาโปรดประทานสุขสิ้นทุกข์ทน	ประชาชนได้เกษมเปรมรดี
ไม่ทรงถือพระยศคอคดโทษา	คบประชาทั่วไปไม่หน่ายหนี
ประพาสต้นปนปลอมพระองค์ดี	หวังสืบทุกข์สุขมีในปวงชน
	(อุทัย รักรักษ์กุล, 2510: 266)

(2) ตอนท้าย กวีกล่าวว่าราษฎรบริจาคเงินสร้างพระบรมรูปทรงม้าเพื่อน้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และถวายพระพรให้พระองค์ทรงเสวยสุขอยู่บน
สรวงสวรรค์

2) พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวค้ำกลอน

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2517⁴²

ข. ผู้ประพันธ์ คือ มงคล ฐปกระจำง ประพันธ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ ดังที่กวีกล่าวไว้ในตอนต้นเรื่องว่า

เป็นความรู้ทางประวัติศาสตร์ไทย	เพื่อเทิดไว้ซึ่งกิจอันสูงส่ง
เกียรติประวัติเกียรติยศไทยได้ยืนยง	ขอเขียนด้วยซื่อตรงและจริงใจ

(มงคล ฐปกระจำง, 2517: 1)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นกลอนสุภาพรวม 226 บท

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้น เป็นบทประณามพจน์ กวีบุชชาครูอาจารย์ สุนทรภู่ และเทพเจ้า
ให้ช่วยอำนวยพรในการประพันธ์ และกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจาก
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้

(2) กวีประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดพระชนม์ชีพมาสดุดี โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

⁴² เป็นปีที่พิมพ์ครั้งแรก

- กวีกล่าวถึงพระราชประวัติ เริ่มตั้งแต่เสด็จพระราชสมภพ ทรงเข้ารับการศึกษาศึกษาเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระผนวช จนกระทั่งทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2

- กวีสดุดีพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ที่ทรงปฏิบัติ เช่น การเสด็จประพาสต้น การส่งเสริมการเกษตร การเลิกทาส อย่างไรก็ตาม พระราชกรณียกิจสำคัญที่กวีนำเสนอ คือ การเลิกทาส กวีสดุดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ตรัสขอให้บรรดาเจ้านายและขุนนางที่มีทาสปล่อยลูกทาสที่มีอายุครบ 21 ปีบริบูรณ์ในปีที่พระองค์ขึ้นเสวยราชย์ให้เป็นไท ซึ่งบรรดาเจ้านายและขุนนางต่างก็ยินยอมเพราะเห็นว่าตนไม่เสียผลประโยชน์มากนัก ดังคำประพันธ์ว่า

จอมกษัตริย์ตรัสขอปล่อยลูกทาส	เกิดปีเราเสวยราชย์คือหนึ่งหนึ่ง
ขอทำบุญสักครั้งช่างรำพึง	เป็นทาสถึงเพียงยี่สิบเอ็ดปี
เหล่าจ้าวนายนิ่งฟังต่างนั่งตรอง	พระองค์ขอเพียงของนิดเดียวนี้
ทาสเกิดวันเสวยราชย์บางบ้านมี	แต่บ้างก็เป็นทีสบายใจ
จึงยินยอมปลดปล่อยตามคำขอ	จอมกษัตริย์ไม่รั้งรออ้อมาลัย
ประกาศปล่อยลูกทาสในทันใด	ได้เป็นไทไปพวกหนึ่งซึ่งเปรมปรีดี

(มงคล รูปกระจ่าง, 2517: 5)

- กวียังกล่าวเรื่องการสูญเสียดินแดนหลายครั้งในรัชสมัยของพระองค์ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะกวีต้องการให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ ดังตัวอย่างตอนหนึ่งกวีกล่าวถึงการเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศสอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 อย่างไรก็ตาม กวีชี้ให้เห็นว่าเพราะพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ตัดสินพระทัยยอมเสียดินแดนส่วนน้อยให้แก่ชาติตะวันตก ทำให้สยามสามารถรักษาแผ่นดินส่วนใหญ่ของประเทศและมีเอกราชตราบนานปัจจุบัน ดังคำประพันธ์ว่า

ถ้าไม่มีพระปรีชาอันสามารถ	ไทยคงจะถึงขาดปราศปัญหา
ยอมเสียส่วนน้อยไปไวยัญญา	ยังพาราส่วนใหญ่ไทยคงทน

(มงคล รูปกระจ่าง, 2517: 10)

- กวีกล่าวถึงพระมหาลีลาสำคัญและพระราชโอรส ดังที่กวีกล่าวถึงพระราชโอรสของพระองค์กับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทั้ง 7 พระองค์ คือ สมเด็จเจ้าฟ้าชายมหาวชิราวุธ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) สมเด็จเจ้าฟ้าชายตรีเพ็ชรอุทัยมหาราช สมเด็จเจ้าฟ้าชายจักรพงษ์ภูวนาถ (กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ) สมเด็จเจ้าฟ้าชายศิริราชกฤษณ์ภานุ สมเด็จเจ้าฟ้าชายอภัยวงศ์เดชาวุธ (กรมหลวงนครราชสีมา) สมเด็จเจ้าฟ้าชายจุฑาธุชธราดิลก

(กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย) และ สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายประชาธิปกคัคติเดชน์ (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว) ดังคำประพันธ์ว่า

คือพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	ชนเทิดท้าวธรมินทร์ถิ่นประสงค์
ทรงสืบราชสมบัติกษัตริย์ตรง	ธ เป็นองค์ราชาฟ้าประทาน
เจ้าฟ้าตรีเพชรธำรงองค์ต่อมา	สามเจ้าฟ้าจักรพงษ์ทรงบรรหาร
สี่เจ้าฟ้าศิริราชกฤษณ์ภัมภ์	ห้าฟ้าอัษฎางค์นั้นเดชาวุธ
หกฟ้าจุฑาธุชธราดิลก	ประชาธิปกคัคติเดชวิเศษสุด
ได้ครองราชย์ปราดเปรื่องเรื่องมนุษย์	ไทยถึงจุดเปลี่ยนแปลงการปกครอง

(มงคล ฐประจ่าง, 2517: 19)

เห็นได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้กล่าวถึงพระบรมวงศานุวงศ์มากขึ้น คือกล่าวถึงพระมหากษัตริย์สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกล่าวถึงพระราชโอรสของพระองค์กับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทุกพระองค์

(3) ตอนท้าย กวีสรุปพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกล่าวว่าราษฎรพร้อมใจกันสร้างพระบรมรูปทรงม้าเพื่อน้อมเกล้าฯ ถวายพระองค์ กวีถวายพระพร ท้ายสุด กวีกล่าวว่าหากจะกล่าวถึงพระราชกรณียกิจที่พระองค์ทรงบำเพ็ญตลอดพระชนม์ชีพ คงต้องบรรยายมากกว่านี้

3) เบญจมราชาสตุติ

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2525

ข. ผู้ประพันธ์ คือ พระธรรมกิตติโสภณ (สมุท รัชตวณฺโณ) ซึ่งต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระพรหมจริยาจารย์ ตำแหน่งรองสมเด็จพระราชาคณะ และเป็นเจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร (พระพรหมจริยาจารย์, 2550: (13)-(20)) ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้น กวีประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้ขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระปิยมหาราช พระราชาผู้มีพระราชคุณูปการนานัปการแก่แผ่นดินและวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ในวโรกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี (พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: คำปรารภ)

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นคำฉันท์ รวมคำประพันธ์ทั้งสิ้น 215 บท ประกอบด้วยฉันทและกาพย์

(ก) ฉันทที่กวีนำมาใช้ประพันธ์ มี 5 ชนิด รวม 156 บท ดังนี้

- อินทวิเชียรฉันท 11 จำนวน 68 บท
- สาลินีฉันท 11 จำนวน 11 บท

- ฤชงคประยาตฉันท์ 12 จำนวน 51 บท
- วสันตติลกฉันท์ 14 จำนวน 18 บท
- สัททูลวิกกีฬิตฉันท์ 19 จำนวน 8 บท

(ข) กาพย์ที่กวีนำมาใช้ประพันธ์ มี 1 ชนิด คือ กาพย์ฉับ 16 จำนวน 59 บท

อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่ากวีส่งสัมผัสระหว่างฉันท์ต่างชนิดโดยส่งสัมผัสจากคำสุดท้ายของฉันท์ชนิดหนึ่งไปยังคำสุดท้ายในบาทแรกของฉันท์อีกชนิดหนึ่ง นอกจากนี้ กวียังส่งสัมผัสระหว่างฉันท์ลักษณะต่างชนิด คือ ระหว่างฉันท์กับกาพย์ ทำให้วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้มีสัมผัสต่อเนื่องกันตลอดทั้งเรื่อง

ง. เนื้อหา

(1) กวีประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดพระชนม์ชีพมาสดุดี โดยนำเสนอตามลำดับ ดังนี้

- กวีกล่าวถึงพระราชประวัติเริ่มตั้งแต่เสด็จพระราชสมภพจนถึงเสด็จขึ้นครองราชย์

- กวีสดุดีพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น ทรงเลิกทาส เสด็จประพาสต้น ทรงปฏิรูปการปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ทรงพัฒนาการเกษตร และทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา ตัวอย่างตอนหนึ่ง กวีสดุดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเลิกทาสทำให้ราษฎรทุกคนมีความเสมอภาคกัน เนื่องจากทุกคนต่างล้วนเป็นราษฎรที่พึ่งพระบรมโพธิสมภารของพระองค์ นอกจากนี้ พระราชกรณียกิจดังกล่าวยังทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการยกย่องและมีพระเกียรติยศเป็นที่เลื่องลือ ดังคำประพันธ์ว่า

บ มินาย บมีทาส	ละล้นราษฎรไทย
ละล้นต่างก็อยู่ใน	บรมโพธิสมภาร
พระเกียรติลือระบือไกล	ประชาไทยก็ชมขาน
ประเทศสบบสบคาน	ดีลูขทั่ว ณ ชาตรี

(พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: 8)

อนึ่ง เนื่องจากกวีเป็นเจ้าของาวาสวัดเบญจมบพิตร กวีจึงนำเสนอเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเธอ กรมขุนนครสวรรค์ดิวงค์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจิตรเจริญ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) เป็นผู้ออกแบบวัดเบญจมบพิตร ซึ่งเป็นวัดที่สร้างด้วยหินอ่อนอย่างสวยงาม ดังคำประพันธ์ว่า

จึงองค์พระจอมจุลมงกุฏ	บริสุทธิพิจารณาญาณ
เริ่มสร้างและสรรคั้วรสถาน	ณ พระราชอาราม
ให้ “กรมขุนนริศรา	อนุชาระป้อนาม
เป็นช่างสถาปนิกตาม	พระประสงครังสรรค
จึงมีอุโบสถพิลาศ	สุประภาสประภาพรรณ
แล้วด้วยศิลาบุษยวรรณ	ณวิจิตรตระการตา
	(พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: 3)

- กวีกล่าวว่าราษฎรต่างจงรักภักดีร่วมบริจาคเงินสร้างพระบรมรูปทรงม้าเพื่อน้อมเกล้าฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- กวีกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนเสด็จสวรรคต

(2) ตอนท้าย กวีสดุดีพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี 9 รัชกาล และสรรเสริญว่าไม่มีสิ่งใดสามารถทำลายพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีได้ ท้ายสุด กวีถวายพระพรแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

4) ราชสดุดีสมาเด็จพระปิยมหาราช

ก. ปีที่ประพันธ์ คือ พ.ศ. 2529⁴³

ข. ผู้ประพันธ์ คือ สุภร ผลชีวิน ต่อมากระทรวงศึกษาธิการนำวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้มาใช้เป็นหนังสือส่งเสริมการอ่าน ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย

ค. รูปแบบคำประพันธ์ เป็นกลอนสุภาพรวม 1,492 บท

อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่ากวีนิยมใช้เครื่องหมายอัญประกาศเพื่อเน้นชื่อเฉพาะให้โดดเด่น
ดังนี้

เหมาะสมสุดเพราะ “ <u>พระพุทธรูปชินสีห์</u> ”	ได้พิมพ์ดีเป็นที่เห็นเด่นมหันต์
เพราะเลียนลอกออกจากชิ้นศิลปสำคัญ	ซึ่งทรงธรรม “ <u>ลิไท</u> ” มอบให้ประชา
ประเสริฐแท้แก่ด้านสถานสถิต	“ <u>วัดเบญจมบพิตร</u> ” พิสิฐสง่า
	(สุภร ผลชีวิน, 2529: 64)

ง. เนื้อหา

(1) ตอนต้น กวีกล่าวว่าเมื่อได้เห็นพระบรมรูปทรงม้า ทำให้กวีทวนรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

⁴³ เป็นปีที่พิมพ์ครั้งแรก

- กวีได้ยื่น “เสียงทิพย์” ที่บอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์ เสียงทิพย์ได้เล่าพระราชประวัติ ตั้งแต่พระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติจนกระทั่งทรงพระผนวช

- เสียงทิพย์กล่าวสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในด้านต่างๆ เพื่อสยามประเทศ พระราชกรณียกิจสำคัญ คือ การเลิกทาส กวีชี้ให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลิกทาสได้สำเร็จเพราะทรงอดทนรอคอยเวลา การเลิกทาสในสยามจึงไม่สูญเสียชีวิตเนื่องจากจากการเลิกทาสทำให้ราษฎรมีเสรีภาพสมกับชื่อของประเทศไทยที่แปลว่าอิสระ ดังคำประพันธ์ว่า

โอ้โลหิตไม่มีหยดลงรดดิน

ทั่วทุกถิ่นเห็นงามตามบรรหาร

ก้องแต่เสียงเชิงช่าสาธุการ

ทั้งทาสทั้งนายสมานสามัคคี

โอ้พระองค์ทรงพาบรรดาทาส

เป็นไทยอย่างองอาจสมศักดิ์ศรี

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 34)

อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่าเนื่องจาก “การเลิกทาส” เป็นพระราชกรณียกิจที่กวีให้ความสำคัญ กวีจึงมักเชื่อมโยงพระราชกรณียกิจเรื่องนี้กับพระราชกรณียกิจอื่นๆ เช่น พระราชกรณียกิจด้านการศึกษาและเศรษฐกิจ ดังตัวอย่างตอนหนึ่งที่กวีกล่าวถึงพระราชดำริด้านการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันแสดงถึงน้ำพระราชหฤทัยขององค์ที่ทรงห่วงใยทุกข์สุขของราษฎร ทั้งยังแสดงให้เห็นว่าพระองค์มีพระราชวิสัยทัศน์ก้าวไกลที่เล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาที่จะทำให้อาณาประชาราษฎร์มีความรู้และสามารถนำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองและครอบครัวได้ ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

อีกจุดหนึ่งซึ่งพระองค์ทรงมุ่งมาด

จักเลิกทาสทรมาณมานานเนิ่น

เมื่อพ้นนามความเป็นทาสอาจเผชิญ

ความมั่งเงินโง่เขลาเบาปัญญา

ครั้นครองสิทธิ์อิสระแล้วฉะนี้

จักได้มีโอกาสหาวิชา

เฝ้าฝึกฝนตนเพียรเรียนวิชา

เพื่อทำมาหากินสร้างสินไป

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 18)

พระราชกรณียกิจอีกประการหนึ่งที่กวีเน้นนำเสนอเป็นพิเศษ คือ การเสด็จประพาสต้น เสียงทิพย์เล่าว่าขณะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถไปยังที่ต่างๆ อยู่เสมอ ครั้นเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ จึงโปรดเสด็จประพาสต้นเพื่อออกไปสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

ฉะนั้นในสมัยพระองค์จึงทรงค้น

“ประพาสต้น” ตามจำนงทรงโปรดยิ่ง

ปลอมพระองค์ลงเรือมักแฉะพักพิง

ที่ตลิ่งวัดหรือบ้านอยู่ย่านไกล

จึงทรงพบประสบการณ์ด้านต่างต่าง
ให้ทรงรักษาราชฎอวรณ์ฤทัย

ซึ่งเป็นทางสร้างจิตรพระนิสัย
ทุกข์สุขในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 41)

- เสียงทิพย์ยังเล่าเรื่องการสูญเสียดินแดนของไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยยกย่องว่าพระองค์มีพระปรีชาสามารถในการดำเนินพระวิเทโศบายที่ตัดสินพระทัยประนีประนอมกับชาติตะวันตก ทำให้ไม่มีการสูญเสียเลือดเนื้อและสยามสามารถรักษาเอกราชไว้ได้ตราบจนปัจจุบัน ดังคำประพันธ์ว่า

จักสู้ได้อย่างไรหนามหาอำนาจ
ยอมสูญเสียดินแดนไปถึงไทยระทม
แม้เสียไปก็ไม่มากถ้าหากคิด
คงเป็นถิ่นไทยทุกผู้ยังอยู่ดี

รบไพร่มีโอกาสพาชาติล่ม
ก็ต้องก้มหน้าทนเพื่อผลมี
ถึงชีวิตถึงเขตประเทศที่
เอกราชเสวยยังมีวันดี
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 72)

- ตอนท้าย เสียงทิพย์เล่าเหตุการณ์ตอนเสด็จสวรรคต และการจัดงานพระบรมศพแล้วย้อนกลับมากล่าวถึงพระบรมรูปทรงม้าอีกครั้ง ก่อนที่เสียงทิพย์จะเลือนหายไป

(2) ท้ายสุด กวีถวายพระพรแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและขอให้พระองค์ทรงปกป้องคุ้มครองพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชผู้เป็นพระราชชนัดดาของพระองค์

จากการศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปี เป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2529) จำนวน 4 เรื่องสรุปได้ว่า

ด้านรูปแบบคำประพันธ์ มีกลอนสุภาพ 2 เรื่อง กลอนเพลงยาว 1 เรื่อง และคำฉันท์ 1 เรื่อง ดังแสดงในตารางต่อไปนี้

ตาราง 5 ตารางแสดงรูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจาก
เสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
(พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2529)

ชื่อวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ	ปีที่ ประพันธ์	กลอน เพลงยาว	กลอน สุภาพ	คำฉันท์
1. กลอนสุภาพประกวดเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมแก่ความต้องการของชาติไทย ในยุคที่พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ	พ.ศ. 2498	✓	-	-
2. พระราชนิพนธ์กิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคำกลอน	พ.ศ. 2517	-	✓	-
3. เบญจมาราชสดุดี	พ.ศ. 2525	-	-	✓
4. ราชนิพนธ์สมเด็จพระปิยมหาราช	พ.ศ. 2529	-	✓	-
รวม		1	2	1

ด้านเนื้อหา วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ส่วนใหญ่มีองค์ประกอบ 2 ส่วน คือ ไม่มีส่วนของบทประณามพจน์ มีแต่ส่วนของเนื้อเรื่องและส่วนของบทสรุป

- ส่วนของเนื้อเรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ประมวลพระราชประวัติและพระราชนิพนธ์กิจตลอดพระชนม์ชีพ มีพระราชนิพนธ์ที่กวีเน้นนำเสนอ 3 เรื่อง ได้แก่ การเลิกทาส การรักษาเอกราชของชาติ และการเสด็จประพาสต้น

- ในส่วนของบทสรุป มีการถวายพระพร

จากการศึกษารูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วทั้ง 2 กลุ่ม จำนวน 9 เรื่อง พบว่าประพันธ์เป็นร้อยกรองทั้งหมด ได้แก่ กลอนเพลง 4 เรื่อง กลอนสุภาพ 2 เรื่อง กลอนเพลงยาว 1 เรื่อง ลิลิตสุภาพ 1 เรื่อง และคำฉันท์ 1 เรื่อง

เนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่มมีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน ดังนี้

ลักษณะที่เหมือนกัน มี 2 ประการ คือ

- 1) ไม่มีบทประณามพจน์
- 2) กล่าวเรื่องการเสด็จสวรรคต

ลักษณะที่ต่างกัน มี 2 ประการ คือ

1) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปีเป็นบันทึกเหตุการณ์เรื่องการสวรรคตและแสดงความอาลัย ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมาประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจตลอดพระชนม์ชีพ พระราชกรณียกิจที่เน้นมี 3 เรื่อง ได้แก่ การเลิกทาส การรักษาเอกราชของชาติ และการเสด็จประพาสต้น

2) ส่วนของบทสรุปของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มแรกเป็นการถวายพระราชกุศลและชี้ให้เห็นสัจธรรมของชีวิตที่ไม่เที่ยงแท้ ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มหลังเป็นการถวายพระพร

จากการศึกษาเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว สรุปเป็นตารางได้ดังต่อไปนี้

ตาราง 6 ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว

องค์ประกอบของเนื้อหา	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454)	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2529)
ส่วนของบทประณามพจน์	-	-
ส่วนของเนื้อเรื่อง	บันทึกเหตุการณ์เรื่องการเสด็จสวรรคตและแสดงความอาลัย	ประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ (การเลิกทาส การรักษาเอกราชของชาติ และการเสด็จประพาสต้น)
ส่วนของบทสรุป	ถวายพระราชกุศล และชี้ให้เห็นสัจธรรมของชีวิตที่ไม่เที่ยงแท้	ถวายพระพร

จากการศึกษารูปแบบคำประพันธ์และเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 กลุ่ม คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว สรุปได้ว่า

เมื่อพิจารณาพัฒนาการด้านรูปแบบคำประพันธ์และเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติผู้วิจัยพบว่า

พัฒนาการด้านรูปแบบคำประพันธ์

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกยังคงดำเนินตามขนบวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่มีมาแต่เดิม คือ ประพันธ์เป็นลิลิตสุภาพ 3 เรื่อง โคลงสี่สุภาพ 2 เรื่อง นอกจากนี้ กวียังสร้างสรรค์โดยนำร่ายมาประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้งเรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในระยะต่อมา คือ หลังจากพระองค์เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงชัดเจนขึ้น กวีนำร้อยแก้วที่แปลขยายความมาจากคาถามาประพันธ์ 2 เรื่อง และร้อยแก้ว บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร่าย โดยมีคาถาบาลีขึ้นต้นและแทรกบางตอนมาประพันธ์อีก 2 เรื่อง ส่วนร้อยกรอง มีการนำโคลงท่อนกาพย์มาประพันธ์ร่วมกับคำฉันท์ อันสะท้อนให้เห็นว่ากวียังคงใช้รูปแบบคำประพันธ์ประเภทคำฉันท์ตามขนบ แต่ขณะเดียวกันก็สร้างสรรค์โดยนำโคลงท่อนกาพย์มาประพันธ์ร่วมด้วย

ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ส่วนใหญ่ประพันธ์เป็นกลอน น่าจะเป็นเพราะกลอนเป็นรูปแบบคำประพันธ์ที่ไม่ยากจนเกินไป และคนส่วนใหญ่รู้จักกันเป็นอย่างดี ทำให้สามารถเข้าถึงผู้อ่านได้ง่าย วรรณคดีช่วงนี้มีกลอนเพลง 3 เรื่อง กลอนเพลงยาว 1 เรื่อง และกลอนสุภาพ 2 เรื่อง

พัฒนาการด้านเนื้อหา

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกยังคงดำเนินตามขนบวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่มีมาแต่เดิม คือ มีองค์ประกอบของเนื้อหา 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนของบทประณามพจน์ ส่วนของเนื้อเรื่องที่เลือกบันทึกเหตุการณ์ในรัชสมัยของพระองค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติ และส่วนของบทสรุปที่ประกอบไปด้วยบทอติวิพากษ์ การถวายพระพรและขอพรของกวี และการระบุนามกวีและเวลาที่ประพันธ์

อย่างไรก็ตาม วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติช่วงนี้มีการปรับเปลี่ยนเนื้อหาบางประการ ได้แก่ การสวดอิติปิโสพระบรมวงศานุวงศ์ และการกล่าวถึงการสืบราชสันตติวงศ์ของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ ในส่วนของบทสຽปก็ยังมีกวีบางคนถวายพระพรโดยอ้างบุญกุศลที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติแทนการอ้างอำนาจของเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในระยะต่อมา คือ หลังจากพระองค์เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงชัดเจนขึ้นทั้งด้านองค์ประกอบของเนื้อหาที่มีเพียง 2 ส่วน คือ ไม่มีส่วนที่เป็นบทประณามพจน์ มีแต่ส่วนเนื้อเรื่อง และบทสຽป วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติช่วงนี้มีลักษณะเด่น คือ การกล่าวถึงบทบาทของพระมหากษัตริย์ด้านการปกครองในฐานะนางแก้วคู่บารมี ซึ่งแต่เดิมวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมักกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ในฐานะเครื่องประกอบบารมีของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ ในส่วนของบทสຽปก็มีการถวายพระพรที่ต่างไปจากเดิม คือถวายพระพรแด่พระมหากษัตริย์และพระราชโอรสด้วย

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี มีเนื้อหาที่กล่าวเรื่องการสวรรคตและแสดงความอาลัยในลักษณะบันทึกเหตุการณ์ ส่วนสຽปจึงต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มอื่นที่มีการขอให้ราษฎรร่วมทำบุญอุทิศถวายเป็นพระราชกุศลและชี้ให้เห็นสัจธรรมของชีวิตตามกฎไตรลักษณ์ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองยังคงมีเนื้อหากว่า เรื่องสวรรคต แต่เป็นการประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจตลอดพระชนม์ชีพมาสรุป

เมื่อเปรียบเทียบรูปแบบคำประพันธ์และเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคต พบว่า

ด้านรูปแบบคำประพันธ์ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตมีทั้งที่ประพันธ์เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วมีเฉพาะที่เป็นร้อยกรอง

ด้านเนื้อหา วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตและประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วมีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน ดังนี้

ลักษณะที่เหมือนกัน คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม มีบันทึกเหตุการณ์ แต่มีรายละเอียดต่างกัน กล่าวคือ กลุ่มแรกเป็นบันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระองค์และพระราชวงศ์และการพัฒนาภายในประเทศ ส่วนกลุ่มหลังบันทึกเหตุการณ์เรื่องสวรรคต

ลักษณะที่แตกต่างกัน คือ

- 1) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มแรกไม่ได้กล่าวเรื่องการเสด็จสวรรคต ส่วนกลุ่มหลังกล่าวเรื่องการเสด็จสวรรคต
- 2) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มแรกนำเสนอพระราชกรณียกิจประการเดียว ส่วนกลุ่มหลังประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ

จากการเปรียบเทียบเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 กลุ่ม สรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 7 ตารางเปรียบเทียบลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกันของเนื้อหาในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 กลุ่ม

เปรียบเทียบลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต	วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว
ลักษณะที่เหมือนกัน	บันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระราชวงศ์ และบันทึกเหตุการณ์เรื่องการพัฒนาประเทศ	บันทึกเหตุการณ์เรื่องการสวรรคต
ลักษณะที่แตกต่างกัน	มุ่งสดุดีพระราชกรณียกิจประการเดียว	ประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจตลอดพระชนม์ชีพ
	ไม่กล่าวเรื่องการสวรรคต	กล่าวเรื่องการสวรรคต

ความแตกต่างของเนื้อหาที่กวีนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่ม ส่งผลให้ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีสะท้อนให้เห็นในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่มแตกต่างกันไปด้วย ดังที่ผู้วิจัยจะกล่าวในบทต่อไป

บทที่ 4

ภาพและปัจจัยที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ

ผู้วิจัยจำแนกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวิเคราะห์รูปแบบคำประพันธ์ รวมทั้งเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในแต่ละกลุ่มไปแล้ว ในบทนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์และเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่ม และศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระองค์ โดยเสนอตามลำดับ ดังนี้

4.1 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ

ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ซึ่งจำแนกตามกลุ่มที่ผู้วิจัยได้จำแนกไว้แล้วในบทที่ 3 สรุปได้ดังนี้

4.1.1 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453)

จำแนกออกได้เป็น 2 หัวข้อ ได้แก่ ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก และภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1.1.1 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2439) จำแนกออกได้เป็น 7 ภาพ ได้แก่

4.1.1.1.1 ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาประเทศ

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระวิสัยทัศน์ในการพัฒนาประเทศให้มีความเจริญรุ่งเรืองหรือมีความศิวิไลซ์ ดังที่กวีกล่าวว่า “ทรงปรีชาเชี่ยวชาญ หาญอย่าอ่อนห่อนลง ให้พระองค์คงผดุง กรุงศรีอยุธยาเย็น *เปนศิวิไลเกษตร* ทุกเทศทิศสรรเสริญ” (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 26) ซึ่งจำแนกออกเป็นด้านต่างๆ ได้ ดังนี้

1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานการศึกษา

กวีกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางรากฐานการศึกษาของสยามให้เป็นแบบแผนมากยิ่งขึ้น เรียงตามลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้ดังนี้

1.1) โปรดให้จัดตั้งพิพิธภัณฑ์เพื่อให้ราษฎรได้ศึกษาหาความรู้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมการศึกษาก่อนที่จะมีรับสั่งให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้น โดยทรงรวบรวมสิ่งของสำคัญทั้งในอดีตและปัจจุบันมาจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์หรือมิวเซียม (museum) ซึ่งย้ายจากพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์มาจัดแสดงบริเวณหอคองคอรัเดียเมื่อ พ.ศ. 2417 เพื่อให้ราษฎรได้ศึกษาหาความรู้ ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 สอดคล้องกับที่กวีกล่าวไว้ว่า

๑ ท่านทรงรังสรรค์เกื้อ	ก่อการ ว่างเอย
รายรอบโรงทหาร	แวดล้อม
มิวเซียมพิศาลสถาน	มวญสิ่ง สถิตแฮ
ของเก่าของใหม่พร้อม	เพื่อให้ชนชม ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าศัคนางค์คุณ, 2516: 53)

1.2) โปรดให้สอบความรู้ของพระสงฆ์ซึ่งสอนหนังสือตามวัด

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดสอบความรู้ของพระสงฆ์ซึ่งสอนหนังสือตามพระอารามต่างๆ เมื่อ พ.ศ. 2418 หลังจากที่พระองค์โปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงแล้ว ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 ทั้งนี้เพราะทรงวิตกว่าพระสงฆ์เหล่านี้จะมีความรู้ไม่เพียงพอและไม่ใส่ใจการสอนเท่าที่ควร พระองค์พระราชทานตำราหลวงให้แก่พระสงฆ์ที่สอบผ่านเพื่อให้นำไปใช้สอนหนังสือ ทำให้การศึกษาเปลี่ยนจากเดิมคือแทนที่พระสงฆ์แต่ละรูปจะถ่ายทอดความรู้เฉพาะของตนให้แก่ศิษย์ก็เปลี่ยนเป็นการถ่ายทอดความรู้ที่เป็นวิชาพื้นฐานซึ่งได้แก่วิชาภาษาไทยและคณิตศาสตร์เป็นรูปแบบเดียวกัน นอกจากนี้ พระองค์ยังพระราชทานพระราชทรัพย์แก่ผู้ที่มาเรียนทุกวันธรรมสวนะอีกด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

บันดาอาวาสทั้ง	สี่คณะ
รับฉบับหลวงแต่พระ	ที่ได้
เนรมิตศิษย์ศฤหัสถ์จะ	มีมาก น้อยแฮ
วันพระประทานให้	อัฐถ้วนทุกคน ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 7)

1.3) โปรดให้คัดเลือกขุนนางเพื่อเป็นครูสอนหนังสือในโรงเรียน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรเมื่อ พ.ศ. 2429 ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 พระองค์มีรับสั่งให้คัดเลือกขุนนางเพื่อเป็นครูสอนหนังสือ เพราะทรงตั้งพระทัยว่าจะสนับสนุนและส่งเสริมผู้ที่มีความรู้ความสามารถ นับเป็นการเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาจากเดิมที่ผู้ถ่ายทอดความรู้เป็นพระสงฆ์ให้เป็นฆราวาสแทน ดังคำประพันธ์ว่า

แล้วทรงพระกรุณาบรรดาเด็ก

ยังเล็กเล็กเยาวพาปัญญาอ่อน

จัดขุนนางอย่างดึกวิวร

ให้ฝึกสอนหัดปรีอหนังสือไทย

พระราชทานเงินเดือนแลเลื่อนที่

ตามแต่มีวิชาอัชฌาไสย

แม้ใครดีมีวิชาปัญญาไว

ตั้งพระไทยจะทำนุโปรดชุบเลี้ยง

(กลอนสุภาพสรรเสริญพระเกียรติ, 2516: 103)

1.4) โปรดให้จัดตั้งหน่วยงานเพื่อดูแลด้านการศึกษา

กวียังนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมศึกษาธิการเมื่อ พ.ศ. 2430 เพื่อดูแลงานด้านการศึกษาโดยเฉพาะ ทั้งนี้เพราะแต่เดิมไม่มีหน่วยงานที่ดูแลด้านศึกษามาก่อน ผลจากการจัดตั้งกรมศึกษาธิการทำให้เกิดโรงเรียนตามหัวเมืองต่างๆ มากยิ่งขึ้น ดังคำประพันธ์ว่า “และจอมไผทประดิษฐ์ ศึกษากิจหนึ่งกรม ประทานสมบัติเอก แก่เอกนิกร คืออักษรวิทยา ที่ศึกษาทรงตั้ง ในกรุงทั้งหัวเมือง เพื่อรุ่งเรืองความรู้ กุลบุตรผู้เจริญวัย” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 275)

กล่าวได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เอาพระทัยใส่เรื่องการศึกษาของชาติเป็นอย่างมาก ส่งผลให้การศึกษาของสยามเป็นระบบมากขึ้นและมีคนที่มีความรู้ความสามารถมากขึ้น ดังคำประพันธ์ว่า

... ชาวบุรีมากแห่ง แข่งกันเรียนวิชาช่าง อย่างยุโรปจีนสยาม

ตามปรารณานานิก เปนช่างตึกช่างเรือน เหมือนอย่างยุโรปเขียน

บ้างเรียนเป็นช่างเรือ เหลือล้นในกรุงไทย ช่างเรือไฟใบผ้า ช่างรถม้า

ทาสี เกิดมีมากหลายอย่าง มีทั้งช่างเย็บตัด พัตรภูษิตเสื้อผ้า ...

บ้างเปนนักเรียนวิชา พุดภาษาต่างๆ อย่างยุโรปหลายชนิด

อังกฤษฝรั่งเศส ไปตุเกตเยอรมนี ตามยินดีในชาติ นักปราชญ์เล่น

กลอนกาพย์ โคลงสุภาพโคลงกระทู้ รู้แต่งเล่นโคลงตัน เชียงชั้น
 ร่ายลิลิต **บัณฑิตเกิดมุลมาก** ฝีปากเอกโทตรี อย่างดีแลมัยยม
มีถมถีนอเนก ...

(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 23-24)

2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานการคมนาคมและการสื่อสาร

กรีกกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า
 เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานด้านการคมนาคมและการสื่อสาร ดังนี้

2.1) โปรดให้ขุดคลอง

การคมนาคมทางน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมที่มีความสำคัญเป็นอย่าง
 มาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นในการพัฒนาการคมนาคม
 ทางน้ำ จึงโปรดให้ขุดคลองจำนวนมาก ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 ด้วยเหตุนี้ กวีจึงเลือก
 บันทึกเหตุการณ์เมื่อครั้งพระองค์เสด็จไปสมโภชคลองเปรมประชากรซึ่งเป็นคลองแรกที่ขุดใน
 รัชสมัยของพระองค์ไว้ว่า

๑ มโหฬารดิเรกอื่น	อวยพร
สมโภชคลองขุดจร	ใหม่นั้น
นามเปรมประชากร	พระราชทานแฮ
เป็นประโยชน์รชนชั้น	สืบหล้าอย่าสูญ ฯ

(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 68)

นอกจากคลองเปรมประชากรแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองขึ้นอีกหลายแห่ง ทำให้การเดินทางภายในสยามประเทศมีความ
 สะดวกสบายมากยิ่งขึ้นเพราะไม่ต้องเดินทางทางอ้อมดังเช่นในอดีต ดังคำประพันธ์ว่า

... ขุดคลองใหม่เปนคู บุรพทิศบำรุง นามผดุงกรุงเกษม
 หนึ่งนามเปรมประชากร ลัดจรไปกรุงเก่า เหล่าราษฎรทำไร่นา
 มาไปได้โดยตรง ... **ควรเปนคุณแก่นคร ราษฎรเดินโดยปอง**
 คลองมหาสวัสดิ์มี คลองเจดีย์บูชา คลองภาษีเจริญ คลองตำเนิน
 สะดวก คลองพวกประชามชื่น รื่นเริงเมื่อไคล ไปโดยตรงบคด
 เฉลิมยศพลสยาม งามเปนขอบออุษเยศ เขตมณฑลพิศาล ...

(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 12-13)

2.2) โปรดให้ตั้งกิจการไปรษณีย์และกิจการโทรเลข

เดิมการติดต่อสื่อสารอาจใช้คนทำหน้าที่สื่อสารดังที่เรียกว่า “ม้าเร็ว” หรือ “ม้าใช้” หรืออาจฝากคนรู้จัก หรือบอกต่อกันไปด้วยวาจา (ปิยนถ บุนนาค, 2518: 163) ต่อมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งหน่วยงานเพื่อทำหน้าที่ส่งข่าวสารให้แก่ราษฎร เรียกว่า “ไปรษณีย์” โดยมีเจ้าหน้าที่นำจดหมายไปส่งให้ตามที่อยู่ นอกจากนี้ พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกิจการโทรเลข ทำให้การติดต่อสื่อสารในรัชสมัยของพระองค์เป็นไปอย่างรวดเร็ว ดังที่กรีกกล่าวไว้ว่า

*... ทรงตั้งไปรษณีย์การ พระราชทานพาหนะ อันจะนำจดหมาย
ไกลใกล้ฝ่ายทั่วถึง และซึ่งสายโทรเลข เป็นคุณอนเนกเหลือนับ
อันจะรับสั่งถ้อย เทศใหญ่่น้อยทั่วกัน รวดเร็วทันท่วงที เป็นการทวี
สุขเพิ่ม ...*

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 275)

กล่าวได้ว่ากรีกกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานการคมนาคมและการสื่อสารของสยามไว้อย่างมั่นคง ทรงให้ชุดคลองใหม่ขึ้นหลายแห่ง ทั้งยังให้จัดตั้งกิจการไปรษณีย์และโทรเลข ส่งผลให้การเดินทางและการติดต่อสื่อสารในรัชสมัยของพระองค์สามารถทำได้สะดวกและรวดเร็วมากกว่าในอดีต

3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาเศรษฐกิจ

กรีกนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาเศรษฐกิจของสยามให้เจริญรุ่งเรือง ดังนี้

3.1) ทรงตั้งโรงกษาปณ์เพื่อผลิตเงินตรา

ในช่วงต้นรัชกาลมีการทำอัฐปลอม ส่งผลให้ราษฎรไม่ยอมนำเงินมาใช้จ่าย ทำให้เงินขาดแคลน ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงจัดตั้งโรงกษาปณ์สิทธิการขึ้นเพื่อผลิตเงินตราให้เพียงพอแก่ความต้องการใช้ภายในประเทศ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ โรงกสาปน์กิจเกื้อ	การทำ
เหรียญปรักเหรียญทองคำ	จ่ายใช้
ไปยากไปต้องลำ	บากเช่น เพรงแฮ
วันละหมื่นแสนได้	คล่องด้วยจักรกล ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณคุณ, 2516: 54)

3.2) ทรงตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เพื่อจัดเก็บภาษี

เดิมการจัดเก็บรายได้ของรัฐมีกรมกองต่างๆ เป็นผู้ดูแลจัดเก็บรายได้จากเจ้าภาษีนายอากรอีกทอดหนึ่ง เพื่อเป็นรายได้สำหรับหน่วยงานนั้นๆ ทำให้เกิดลักษณะ “คลังซ้อนคลัง” ขึ้น นอกจากนี้ การจัดเก็บภาษีก็ได้ไม่ครบถ้วน จนในที่สุดพระคลังหลวงต้องเป็นหนี้ปีหนึ่งเป็นจำนวนนับหมื่นชั่ง (ปิยนารถ บุนนาค และคณะ, 2550: 7) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ปฏิรูปการคลัง โดยโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เพื่อจัดเก็บภาษีอันเป็นรายได้หลักของประเทศให้เป็นระบบมากขึ้น ดังที่กวีกล่าวว่า

๑ เก็บจ่ายสรรพสิ่งสิ้น	ทรงจัด
หอรัษฎากรพิพัฒน์	เพิ่มไว้
ส่งเบิกไปข้อซัด	เคื่องชุ่น
มีกฎบังคับใช้	ขาดข้อคงควร ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณคุณ, 2516: 54)

3.3) มีการสร้างตึกทันสมัยตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก

กวีแสดงให้เห็นว่าสยามมีความเจริญรุ่งเรือง เห็นได้จากบทประณามพจน์ที่บรรยายสภาพบ้านเมืองสมัยนั้นว่ามีตึกและอาคารขนาดใหญ่ตั้งอยู่สองฟากถนน อาคารเหล่านี้ล้วนมีสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากความเจริญทางเศรษฐกิจ นอกจากนี้ กวียังเน้นย้ำว่าเพราะสยามเจริญรุ่งเรือง ทำให้มีผู้คนเข้ามาอาศัยอยู่ในพระราชอาณาจักรเป็นจำนวนมาก ดังคำประพันธ์ว่า “... ล้วนแต่ตึกอย่างยุโรป ครอบโรงทหารโรงแสง ทรงเปลี่ยนแปลงตรูตา ... สองฟากรายตึกตั้ง ... ขวนขนายัดเยียด เดิรเบียดเสียดลับสน ประเล่ห์กลหมุ่มมด เหลือกกำหนดคณนา ...” (โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 52)

เห็นได้ว่ากวีนำเสนอภาพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาเศรษฐกิจให้มีความเจริญก้าวหน้า โดยแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงปฏิรูปการจัดเก็บภาษีให้เป็นระบบมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้เก็บรายได้ได้มากขึ้น และทรงจัดตั้ง

โรงกษาปณ์เพื่อผลิตเงินตราให้เพียงพอสำหรับใช้จ่ายภายในประเทศ ความเจริญทางเศรษฐกิจยังส่งผลให้สยามมีตึกและอาคารขนาดใหญ่ที่ทันสมัยตามสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก

4.1.1.1.2 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่

พระจักรพรรดิราชเป็นราชาในอุดมคติที่มีพระบุญบารมีถึงกับแผ่ขยายพระราชอำนาจไปทั่วทั้งชมพูทวีป และอีก 3 ทวีปใหญ่ที่เหลือ และทรงถือกำเนิดแต่เฉพาะในแผ่นดินชมพูทวีป (ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 99) กวีนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ ดังนี้

1) ทรงมีสิ่งคู่บุญบารมี

พระจักรพรรดิราชมีสิ่งคู่บุญบารมีเป็นจักรพรรดิสมบัติ 7 สิ่ง ได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว ดวงแก้ว นางแก้ว ขุนคลังแก้ว และขุนพลแก้วหรือลูกแก้ว (ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 101-145) ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีสิ่งคู่บุญบารมี ทั้งสิ่งคู่บุญบารมีตามแบบจารีตและสิ่งคู่บุญบารมีในยุคสมัยใหม่ ดังนี้

1.1) สิ่งคู่บุญบารมีตามแบบจารีต

ผู้วิจัยพบว่ากวีกล่าวถึงสิ่งคู่บุญบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามความเชื่อเดิม ได้แก่

1.1.1) ช้างแก้ว

ในสังคมไทย “ช้างแก้ว” นับเป็นสมบัติสำคัญของพระจักรพรรดิราช เพราะเป็นสัตว์พาหนะที่ใช้ในการทำสงครามเพื่อขยายพระราชอาณาเขต และยังสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องช้างเผือกหรือช้างมงคลที่มีในสังคมสยามมาเป็นเวลานาน ในช่วงต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีช้างเผือกมาสู่พระบารมี 3 ช้าง คือ พระยาเสวตรวรารณซึ่งเป็นช้างพลายต่างดำ พงศ์ถนอม พระเสวตรสุภาพรรณซึ่งเป็นช้างพลายเผือกโท และพระเสวตรวรลักษณซึ่งเป็นช้างพลายเผือกโทเช่นกัน (สุจิตร์ ตูยานนท์, 2519: 48-50) กวีกล่าวว่าช้างเผือกเหล่านี้เป็นช้างแก้วคู่บารมีของพระจักรพรรดิราช ดังคำประพันธ์ว่า “... มีเสวตรคชลักษณ์ อคนีพงคพิเศษ พระเสวตรวรารณ ผิวพรรณเผือกผ่องเนตร พระเสวตรสุภาพรรณ ฉวีวรรณวิสุทธิ ผุดผาดผ่องพงค์พรหม สมเปนพาหนะนเรศร์ พระเสวตรวรลักษณ อคนีพงคชชา นาคินทรพลายประเสริฐ เกิดเพื่อบารมี ตรีพิงสารโสภณ ...” (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 5) เช่นเดียวกับที่พบในโคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณาว่า

๑ พระมีศขเรศล้า	ลาวัญย์
เศวตพระพร่องพรรณ	เพริศแพรว
ตำพงค์ถนิมวรร	โณภาส
ปทุมหัตถ์ถักแก้ว	กลั่นกล้ากลางสมร ฯ
๑ สามประยูรเชื้อชาติข้าง	ฉัททันต์
เฟือกผ่องเพียงทริฎ	เพริศแพรว
คชลักษณ์วิไลยวรร	โณภาส
เล่ห์ประหนึ่งข้างแก้ว	แก่นไ้จักรพาส ฯ
	(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 21)

อนึ่ง กวียังแสดงให้เห็นว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้ครอบครองข้างเฟือกนั้น เนื่องมาจากทรงสั่งสมบุญญาบารมีมาแต่อดีตชาติ ดังที่กวีใช้คำว่า “สมภาร” ทวยเทพจึงบันดาลให้มีข้างเฟือกมาสู่พระบารมี เพื่อให้บ้านเมืองสงบสุขร่มเย็น ดังคำประพันธ์ว่า

๑ สมภารพระหากให้	แลเห็น
ควรรคิดคำนึงเปน	ประหลาดแท้
เพื่อหล้าจะอยู่เย็น	เพราะพระ เดชนา
จึงเทพย์ปวงปล่อยแก้	คชฟ้ามาดิน ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล, 2516: 27-28)

นอกจากข้างเฟือกแล้ว กวียังกล่าวว่าเวลาที่พระองค์เสด็จพระราชสมภพ ตรงกับเวลาที่พบพระวิมลรัตนกริณี ข้างเฟือกมงคล ดังที่กล่าวไว้ในพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า “พระวิมลรัตนกริณีลงมาถึงกรุงเทพฯ ในปีฉลูเบญจจก สมัยเดียวกับปีข้าพเจ้าเกิดนั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2552: 320) ด้วยเหตุนี้ กวีจึงส্তুติพระองค์โดยเปรียบกับพระจุลจักรพรรดิราช¹ ดังคำประพันธ์ว่า

¹ คำว่า “จุลจักรพรรดิราช” ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงในตอนทีกล่าวถึงพระเจ้าอโศกมหาราช ความว่า “...แลกล่าวถึงยศศักดิ์ลัสมบัตินแห่งพระญาศรีธรรมโคกราชผู้เป็นจุลจักรพรรดิราชแล้วแล” (ไตรภูมิภทธหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 170-171) ซึ่งวินัย พงศ์ศรีเพียร (2550: 81-82) อธิบายว่าจุลจักรพรรดิราชเป็นพระจักรพรรดิราชที่เป็นได้จริงในโลก แต่มหาจักรพรรดิราชมีอยู่แต่ในตำนานและอุดมคติเท่านั้น

๑ สมภารสมภพพ้อง
 ชรชาติราชอดุล
 เสมอองค์อรรคจอมจุล
 อาจพลิกสามภพขว้า

เศวตกุญ
 เดชล้ำ
 จักรพรรดิ โพ้นเอย
 เพิกฝ้ายภินพั่ง ๆ
 (โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 9)

1.1.2) ม้าแก้ว

นอกจากช้างเผือกแล้ว กวียังกล่าวถึงม้าตระกูลสำคัญซึ่งมีใช้ในกองทัพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ม้าเหล่านี้มีลักษณะตรงตามคุณลักษณะและเกิดในตระกูลสำคัญ คือ ตระกูลวลาหก จึงอาจกล่าวได้ว่าม้าเหล่านี้อาจเทียบเคียงได้กับม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิราช ดังที่ใน**ไตรภูมิิกถา** กล่าวว่า “จึงม้าแก้วตัวประเสริฐตัวดีตัวเร็ว อันชื่อว่าม้า**พลาหก** **อัศวราชตัวดีกว่าม้าทุกตัวอันเกิดในตระกูลลินธพชาติอันงาม**” (ไตรภูมิิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 134) การนำเสนอเช่นนี้จึงอาจตีความได้ว่ากวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีม้าแก้วเป็นสิ่งคู่บุญบารมี ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พันพันธวัชลาหกทั้ง
 ทรหอดอดทนคง
 สู้ศึกฮึกหาญทนง
 วกวิ่งชิงคลองเลี้ยว

เจ็ดพงศ์
 ชับเขี้ยว
 ฤยัน เลยฮา
 ไล่มล้ากลางสนาม ๆ
 (โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 15)

1.2) สิ่งคู่บุญบารมีในยุคสมัยใหม่

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามเริ่มเปิดรับวิทยาการจากชาติตะวันตก ทำให้มีสิ่งใหม่ๆ เกิดขึ้นในสยาม กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีสิ่งคู่บุญบารมีในยุคสมัยใหม่ด้วย ได้แก่

1.2.1) เรือกลไฟพระที่นั่ง

เรือกลไฟหลวงลำแรกของสยามมีชื่อว่า “เรือสยามอรุสมพล” เป็นเรือที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ต่อขึ้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเกล้าฯ ให้ต่อเรือกลไฟลำหนึ่งจากสกอตแลนด์ชื่อเรือพิทยัมรณยุทธ ซึ่งทรงเคยใช้เป็นเรือพระที่นั่งเมื่อคราวเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์

และปัตตาเวีย นอกจากนี้ พระองค์ยังมีเรือพระที่นั่งเวสชาติซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ต่อขึ้นที่ประเทศอังกฤษ (พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ, 2545: 167-173)

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเรือกลไฟ พระที่นั่งเป็นสิ่งคู่บุญญาบารมี เพราะทำให้พระองค์เสด็จไปยังที่ต่างๆ ได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว มากกว่าเรือพายในอดีต จึงเปรียบเรือกลไฟกับจักรแก้ว ที่สามารถนำพระจักรพรรดิราชและรีพลไปยังที่ต่างๆ ได้ ดังที่ในไตรภูมิทิศาหรือไตรภูมิพระร่วง (2555: 110) กล่าวว่า “พระญากี้ดี รีพลกี้ดีไปบน อากาศตั้งนั้นเพื่อเพราะอำนาจแห่งจักรแก้ว นั้นแล” การที่กวีนำเรือกลไฟพระที่นั่งมาเปรียบกับจักรแก้ว จึงแสดงให้เห็นว่ากวีนำเสนอสิ่งคู่บุญบารมีในยุคสมัยใหม่ตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเชื่อมโยงให้เข้ากับสิ่งคู่บุญบารมีตามแบบจารีต ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พระที่นั่งเรือเหล็กล้วน	กลไฟ
เร็วประเล่ห์ลมประไลย	โลกล้วน
ครั้นครั้นคลิ่นคลอนใน	อรรณพ นาพ้อ
ข้ามมหาสาครศพัน	ลัดนิ้วมือถึง ฯ

๑ <u>ตุจดังจักรกรตเจ้า</u>	จักรพาห
ประเวศขโลธรพิศาล	คว่างคว่าง
สี่ทวีปรีบเร็วปาน	เหิรเหาะ ไปเฮย
เฉียวฉับพริบเนตรค้ำ	คำมพันพึงแสง ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 20)

1.2.2 รถม้าพระที่นั่ง

รถม้าน่าจะเริ่มมีใช้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2546: 24-25) ทรงกล่าวว่า “การเสด็จประพาสของทูลกระหม่อม² นั้น บางวันทรงรถในเวลาบ่าย รถพระที่นั่งทรงในสมัยนั้นเป็นรถ 2 ล้อมีประทุนอย่าง que เรียกว่าในภาษาอังกฤษว่า Buggy เทียมม้าเดียว”

ก็กล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรถม้าพระที่นั่งเหมือนกษัตริย์ของชาติตะวันตก ทำให้พระองค์เสด็จไปยังที่ต่างๆ ได้รวดเร็วมากยิ่งขึ้น รถม้าพระที่นั่ง

² ทูลกระหม่อม หมายถึง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นี้อาจเทียบได้กับม้าแก้วซึ่งเป็นสิ่งคู่บุญญาบารมีของพระจักรพรรดิราช หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่ารถม้าพระที่นั่งคือม้าแก้วในยุคสมัยใหม่ ดังที่กล่าวไว้ในคำประพันธ์ว่า

... มียานสเตรตรถ อลงกฎเลิศลาย พรายแพรเบาเพดาน
ศรีสำลานเลื่อมเหลือง อร่ามเรื่องรถต่างๆ **อย่างยุโรปราชา**
เทียมมหัศจรรย์สามคู่ เพียงลมวู่วิวพลัน ท้นพระราช
หญ่ไทย ...

(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 5)

1.2.3 กองทัพที่มีอาวุธทันสมัยแบบตะวันตก

ก็กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีทหารมหาดเล็กที่เก่งกล้าสามารถ ทั้งนี้เนื่องจากอาหารของพระองค์ในระยะแรกเป็นเหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ที่คอยปกป้องและกำจัดผู้คิดร้ายต่อราชบัลลังก์ ทหารเหล่านี้มีการใช้อาวุธที่มีประสิทธิภาพของชาติตะวันตก เช่น ปืนวินเชสเตอร์ และปืนแกตลิง ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ทหารมหาดเล็กล้วน	วงศ์ประยูร
มวณูมาตย์ราชินิกุล	หนุ่มน้อย
หมวกเลื้อจรัสจรัญ	ทองถัก งามแฮ
ทนายเข็ดขิสแต่คัล้อย	คลาดเต้าดำเนียร ฯ

...

๑ ชนิดหนึ่งไปประจุนั้น	แคตตะลิ่ง กั้นแฮ
มินิตละสี่ร้อยยี่	ย้อมได้
ประปักษ์หักประวิง	ประหว่าหวัน นักรบ
ขวัญเกี่ยวกินเพื่อนไซ้	ชรากรหน้าตาขาว ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุพรรณ, 2516: 18)

อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่ากวียังนำเสนอว่าอาวุธที่มีประสิทธิภาพเหล่านี้เป็นสิ่งคู่บุญญาบารมีที่เทวดานำมามอบให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อให้ทรงนำมาใช้ปกป้องบ้านเมืองให้รอดพ้นจากการรุกรานของอริราชศัตรู ดังคำประพันธ์ว่า “**แท้เทพยดานำแด่ให้เดชท้าวผดุงเวียง**” (ลิขิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 58) นอกจากนี้ กวียังนำเสนอโดยเปรียบกองทัพที่ทันสมัยของพระองค์ว่ากับขุนพลแก้วของพระจักรพรรดิราช อาจกล่าวได้ว่ากองทัพที่มีอาวุธทันสมัยแบบตะวันตก คือขุนพลแก้วในยุคสมัยใหม่ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ผิบนั่นประหนึ่งแม่	ขุนพล
จักรพรรดิจอมสากล	ผ่านเฝ้า
ใครคิดประทุษร้าย	แต่จิต มันแฮ
กระบลกระบัดตัดเกล้า	เกลื่อนกลิ้งกลางผลู ฯ
	(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 19)

1.2.4 ชุมทองคำที่จังหวัดปราจีนบุรี³

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการขุดพบชุมทองคำที่บ้านบ่อทอง อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2414 โดยเจ้าเมืองปราจีนบุรีสมัยนั้นดำเนินการทำเหมืองด้วยการขุดเจาะเป็นหลุมลึกลงไปเป็นอุโมงค์ใต้ดิน (ศิริยงญา มงคลวัฒน์, 2549: 8) สอดคล้องกับที่กวีเสดุดีว่าเพราะพระบุญญาบารมีของพระองค์ที่ทรงสั่งสมมา ทำให้ได้พบชุมทองคำที่จังหวัดปราจีนบุรี ดังคำประพันธ์ว่า

๑ บันดาลชุมทรัพย์ทั้ง	ธรมี
ผุดขึ้นพื้นป่าพี	แต่่นด้าว
ดาลโดยพระบารมี	บุรพภาพ โพนเฮย
เพิ่มโพธิสมภารทั่ว	ท่านเทียรทันเห็น ฯ
๑ เบื้องบุญโกฏฐาสแท้	แทนสนอง
ดาลเกิดบ่อเงินทอง	นักร้อย
เนื่องเนกอนันต์นอง	บวงบาท พระนา
วันละวันกว่าร้อย	แห่งพันคณา ฯ
๑ ปราจีนประจักษ์แท้	มหัศจรรย์
รอยเทพหากรังสรรค์	เชกให้
กอบเกิดบ่อสุวรรณ	ธรรมชาติ
สมโพธิสมภารไ้	แน่แท้อย่าแห่ง ฯ
	(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 22)

กล่าวได้ว่ากวีนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงเป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ที่มีสิ่งคู่บุญญาบารมีทั้งแบบจารีตและแบบใหม่ สอดคล้อง

³ การพบชุมทองคำนี้ไม่ใช่ครั้งแรกของสยาม ทั้งนี้เพราะแหล่งทองคำแห่งแรกในประวัติศาสตร์ไทย คือ ชุมทองคำที่บางสะพาน (ปัจจุบันคืออำเภอบางสะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์) ซึ่งค้นพบในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แห่งกรุงศรีอยุธยา (วิศณุ ทรัพย์สุวรรณ, 2549: 111)

กับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป อย่างไรก็ตาม กวียังคงนำเสนอสิ่งคู่บุญบารมีในยุคสมัยใหม่โดยปรับให้เข้ากับชนบทเดิม เช่น การเปรียบเรือกลไฟพระที่นั่งว่าเป็นจักรแก้ว และการเปรียบกองทัพที่มีอาวุธทันสมัยแบบตะวันตกว่าเป็นขุนพลแก้ว

2) ทรงแผ่พระราชอำนาจไปทั่วดินแดนที่เป็นเมืองประเทศราชของสยาม

คุณลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของพระเจ้ากรุงรัตนราช คือ การครอบครองดินแดนทั้ง 4 ทวีป (ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 146) อย่างไรก็ตาม คติดังกล่าวน่าจะถูกรับให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริง คือ เน้นการขยายพระราชอำนาจไปยังดินแดนแว่นแคว้นใกล้เคียง

ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมักกล่าวเรื่องพระมหากษัตริย์เสด็จออกทำสงครามปราบปรามแว่นแคว้นต่างๆ ที่ไม่ยอมอ่อนน้อม รวมทั้งกล่าวถึงชาติต่างๆ ที่เข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการ ผู้วิจัยพบว่าในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีเช่นกัน กวีนำเสนอว่าพระองค์ทรงแผ่พระราชอำนาจไปยังดินแดนของลาวและมลายู ดังตัวอย่างคำประพันธ์ว่า

เดชพระผายตลอดด้าว	ดินเหนื่อ
ทั่วเทศลาวบ่เหลือ	ว่างว่าง
เงี้ยวเกรียงฆ่าละว้าเผื่อ	โอนอ่อน
แหลมมะลายูข้าง	ทิศใต้แดนสยาม
สามปีแต่งพุ่มไม้	เงินทอง
บรรณาการหาของ	เพิ่มเข้า
ถวายฝ่าธูลีละอง	พระบาท ท่านนา
ขอเดชพระปกเกล้า	ปิดป้องศัตรู

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 238)

เนื้อความข้างต้นสอดคล้องกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวว่า ศรีทวันกรมการเมืองไทรบุรี ศรีทวันกรมการเมืองปูลิส และศรีทวันกรมการเมืองสตูลมาถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทองเป็นเครื่องราชบรรณาการแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ราชกิจจานุเบกษา, 2438: 462) ผู้วิจัยเห็นว่าการที่กวีกล่าวถึงพระราชอำนาจของพระองค์ที่มีอย่างชัดเจนเช่นนี้น่าจะเป็นการนำเสนอภาพพระเจ้ากรุงรัตนราชในยุคสมัยใหม่นี้เอง

4.1.1.1.3 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินหรือรัฐมนตรีสภา (Council of State) และสภาที่ปรึกษาราชการส่วนพระองค์หรือองคมนตรีสภา (Privy Council) เมื่อ พ.ศ. 2417 ซึ่งนับเป็นการวางรากฐานประชาธิปไตยที่สำคัญ เพราะแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเปิดโอกาสให้ขุนนางแสดงความคิดเห็นและเสนอข้อราชการอันเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมือง ทั้งยังเป็นต้นแบบการปกครองสมัยใหม่ที่มีรูปแบบของสภาด้วย (ธโรธร ตู่ทองคำ, 2547: 4-5)

ผู้วิจัยพบว่ากวีนำเสนอเรื่องการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาราชการส่วนพระองค์ โดยมุ่งสวดตีพระวิสัยทัศน์ของพระองค์ที่ทรงเลือกขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีความรู้ความสามารถและซื่อสัตย์สุจริตมาทำหน้าที่ เพื่อช่วยแก้ไขปัญหาต่างๆ ให้แก่ราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ... ราษฎรร้อนเร่ารันทรวง กิจการปวงไปทราบ ใครไป
กราบทูลแถลง แสดงทุกข์ทวยราษฎร จึงพระบาททรงจัด ตรัสเอา
ราชเสวกา ที่ปรีชาชาญฉลาด ปราศจากใจทุจริต รังสฤษฏ์โดยถวิล
เปนเคาซิลปกุษา กิจนานาทั้งมวญ แลใคร่ครวญราชการ ถือสาบาล
กฎหมาย ทั่วทุกนายจำกิด ตัดแต่ทางยุติธรรม แล้วทรงสรรค
เป็นสอง ร่องเรียกเหล่าปรีวี เลือกล้วนปรีชาฉลาด ล้วนเหล่า
มาตย์ราชพงค์ ล้วนอ้างสุจริต ...

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 60)

ใน **ลิลิตเฉลิมพระเกียรติ** กวีสวดตีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดให้จัดตั้งสภาที่ปรึกษาทั้ง 2 สภา โดยยกย่องพระวิสัยทัศน์และพระเมตตาที่เปิดโอกาสให้ผู้ทำหน้าที่ในสภาที่ปรึกษาสามารถกราบบังคมทูลเรื่องต่างๆ ได้โดยไม่มีคามผิด ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า “... สรรพวิสุทธิญาณยล หมุ่มมุขมนตรียามาตย์ ปกษาราชการแผ่นดิน **เคาน์ซิลออฟสเตต** ระวังเหตุอรรถราษฎร กวาดปัดถ้วนทุกคดี ทั้ง**ปรีวีเคาน์ซิล** ปรีนส์แลขุนนางต่างวงศ์ ทรงบำรุงพระญาณเห็นเหตุการณ์ชอบผิด นำกิจทูลไทแถลง แสดงโดยสัตยา ลิงวาทานฤโทษ โปรดพระราชทานอภัยกษัยผิดทั่วถ้วน ...” (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 20)

กล่าวได้ว่ากวีกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย โดยโปรดให้จัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภา

ที่ปรึกษาการส่วนพระองค์ เพื่อเปิดโอกาสให้ขุนนางสามารถกราบบังคมทูลเสนอความเห็นต่อพระองค์ได้โดยไม่มีความผิด

4.1.1.1.4 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์

กวีนำเสนอให้เห็นพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ดังนี้

1) โปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีโสกันต์แก่พระอนุชาและพระชนิษฐา

กวีสดุดีพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีโสกันต์แก่พระอนุชาและพระชนิษฐาทั้ง 3 พระองค์ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์ และพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี เมื่อ พ.ศ. 2418 ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เสร็จงานเสร็จสิ้นเรื่อง	โสกันต์
ควรรคิดสิ่งสำคัญ	อย่างซี้
เหตุทรงพระคุณอัน	ใหญ่ยิ่ง แล้วแฮ
เสนอยุบลแบบนี้	หากให้เห็นคุณ ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 54)

2) ทรงแต่งตั้งและพระราชทานยศศักดิ์แก่พระบรมวงศานุวงศ์

กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งและพระราชทานยศศักดิ์แก่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ทุกระดับชั้นที่ทำคุณงามความดีแก่บ้านเมือง ดังคำประพันธ์ว่า “... ทรงทำนุพระวงศ์ ให้ดำรงพระยศ เกียรติปรากฏต่างกรม เล็กใหญ่ สมคุณมี หม่อมเจ้าดีโปรดเกล้า พระองค์เจ้าทรงแต่ง ...” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 267)

3) โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ที่ตามเสด็จเสวยพระกระยาหารเหมือนที่พระองค์เสวย

กวีในฐานะพระบรมวงศานุวงศ์สดุดีพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ตามเสด็จไปยังที่ต่างๆ ได้เสวยพระกระยาหารเหมือนที่พระองค์เสวยทุกประการ ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

๑ ยามเสด็จประพาสด้าว	แดนใด
ทุกท่านตามเสด็จไป	พรั่งพร้อม
พระเสวยสิ่งใดใด	ทุกท่าน เหมือนแฮ
คิดพระคุณควรน้อม	รับไว้ในเคียร ๆ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 48)

4) ทรงดูแลและสั่งสอนพระบรมวงศานุวงศ์ให้มีความสามัคคี

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตตั้งแต่บรรดาพระราชโอรสและพระราชธิดายังทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงรับพระราชภาระดูแลพระอนุชาและพระชนิษฐาต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ กวีกล่าวว่าพระองค์ทรงสั่งสอนพระอนุชาและพระชนิษฐาให้มีความสามัคคีกัน ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เหตุนี้ท่านจึงเอื้อ	เอาการ
หอนขาดสามัคคีราน	รื้อร้าว
ถนอมเลี้ยงอนุชปาน	ปิยบุตร ท่านนา
เสนอพระคุณอะคร้าว	ทุกผู้สรรเสริญ ๆ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 48)

เห็นได้ว่ากวีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาต่อพระบรมวงศานุวงศ์ได้ชัดเจน โดยแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีโสกันต์แก่พระอนุชาและพระชนิษฐา ทรงแต่งตั้งและพระราชทานยศศักดิ์ให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์ โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ที่ตามเสด็จเสวยพระกระยาหารเหมือนพระองค์ ตลอดจนทรงดูแลและสั่งสอนพระบรมวงศานุวงศ์ให้มีความสามัคคี

4.1.1.1.5 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่ขุนนางและข้าราชการ บริพาร

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเมตตาแก่บรรดาขุนนางและข้าราชการบริพาร ดังนี้

1) พระราชทานยศศักดิ์และเครื่องประดับยศ

กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานยศศักดิ์และเครื่องนุ่งห่ม ตลอดจนเครื่องประดับยศแก่ขุนนางทุกคนที่มีความดีความชอบ ซึ่งมีส่วน

สร้างขวัญและกำลังใจให้ขุนนางเหล่านี้จงรักภักดีและปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต
ตั้งคำประพันธ์ว่า

๑ ยศศักดิ์ทรงแต่งตั้ง	ตามอัน ดับนา
โทเอกบอกสำคัญ	ท่านให้
เสี้ยยศปักโลสุวรรณ	กระบี่หมวก พร้อมแฮ
โดยศักดิ์อันดับได้	ทั่วถ้วนตัวขุน ฯ

(ลิลิตพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล, 2516: 57)

2) พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์

กวียังนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเมตตาแก่บรรดาขุนนางและข้าราชการ จึงพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่บรรดาขุนนางที่มีความดีความชอบและมีความจงรักภักดี เพื่อให้เป็นเกียรติยศแก่วงศ์ตระกูล ตั้งคำประพันธ์ว่า **“ตราพิเศษสำหรับ ประดับอิสริยยศ** ทรงรจนาหลายอย่าง ต่างต่างกันโดยชนิด เพื่อบพิตรประทาน **แก่ผู้มานะใหญ่ และผู้ใฝ่ใจรักษ์** ภักดีต่อเบื้องบาท กอบกิจราชสมประสงค์ แลสืบวงศ์ตระกูล ให้ไพบุลย์เจริญบาน ในราชการสำคัญ” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 276) นอกจากนี้ พระองค์ยังมีพระเมตตาพระราชทานใบประกาศเกียรติคุณ (ดีโพลมา-diploma) แก่บุตรหลานของขุนนางที่เสียชีวิตแล้ว ตั้งคำประพันธ์ว่า **“บุตรหลานปองจะรับ เมื่อท่านลับลวงไป ประทานใบดีโพลมา สำหรับตราทั้งสาม”** (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 264)

4.1.1.1.6 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูทเวทิตา

กวีกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความกตัญญูทเวทิตาต่อผู้มีพระคุณ ดังนี้

1) ทรงมีความกตัญญูต่อบรรพบุรุษ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดพระพุทธรัตนสถานมนทிரามเพื่อสืบทอดพระราชปณิธานของสมเด็จพระบรมชนกนาถให้สำเร็จลุล่วง ทั้งนี้เพราะวัดดังกล่าวเป็นวัดที่สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรดให้สร้างไว้ ณ บริเวณสวนขวาในพระบรมมหาราชวังเพื่อเป็นที่ประดิษฐาน พระพุทธรูปยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย แต่สร้างยังไม่ทันเสร็จ สมเด็จพระบรมชนกนาถก็เสด็จสวรรคตก่อน ตั้งคำประพันธ์ว่า **“จอมภพทรงดำริ ตรีถึงเรื่องการวัด พุทธะรัตนสถาน ซึ่งภูบาลชนกนาถ พระบาทเริ่มสถาปนา ในสวนขวาในวัง ถ้าสมดังประสงค์ จะทรงประดิษฐาน ปฎิมาขนานพระนาม**

เรียกร้อยตามสมมติ พระพุทธบุษยรัตน์ จักพรรดิพิมล มณีมัยกลเล่ห์เพชร หาทันเสร็จสมหวัง พระเสด็จ
ยังโลกสวรรค กิจอันนั้นค้ำมา จึงทรงปรารภงาน จักจับการสมบุญ นเรนทร์สุรเสด็จออก พระโรง
นอกตำรัส สั่งให้จัดนายช่าง ทำแบบอย่างตามเดิม” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณว
โรรส, 2514: 239)

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับพระราชฐะสร้างวัด
พระพุทธรัตนสถานมณฑลวิเศษจึงแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความกตัญญูต่อสมเด็จพระบรมชนกนาถ
ดังที่กรีกกล่าวว่า

ไผทโกรมชนกนาถ	ทรงพระราชมติไว้
เป็นอย่างไรพระให้	เสร็จเพียงประสงค์ ท่านนา
ทรงกตัญญูต่อให้	เนื่องนิตย
กตเวทิสถิต	เจตหมัน
เอาภาระฐะกิจ	ปีตุเรศวร์
ใดเริ่มยั้งค้ำนั้น	แต่แงแต่่มต่อเสริม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 245)

อนึ่ง พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากรซึ่งได้เสด็จไปประทับ
ณ พระตำหนักในวัดพระพุทธรัตนสถานเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระผนวชได้บันทึกเหตุการณ์ที่พระองค์โปรดให้เจ้าพนักงานจัดเตรียมเครื่องไทยทานถวายแต่
พระสงฆ์เพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระราชชนนีไว้ว่า

๑ ถึงกาลกำหนดเข้า	ทรงธรรม พ่อเอย
รลิกพระชนกอัน	สู่ฟ้า
ทั้งพระชนนีขวัญ	วรนาถ ท่านเอย
ฉลองพระคุณจอมหล้า	แบ่งเบื่องกุศลถวาย ฯ
๑ ตรัสสั่งชนพวกเจ้า	พนักงาน ละเฮย
อาราธน์สงฆ์ถวายทาน	ยิ่งร้อย
สุนิเวศน์สถาน	คฤหาสน์ โพนแล
อำมาตย์ยืนรับถ้อย	คลาศคัล้อยครรรไล ฯ

(ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 88)

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงแสดงความกตัญญูต่อบรรพบุรุษ โดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมรูปพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีทั้ง 4 รัชกาลไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง เพื่อทรงสักการบูชา ดังที่ทวิตกล่าวไว้ว่า “... สำหรับราชรูปสถิตย์ รังสฤษดิ์ฉลองพระองค์ **ปฐมวงศ์ทั้งสี่เสร็จ** สมเด็จพระรามาธิบดี ตรีพระองค์ทรงนามรามเอกราชนเรศวร ประเทศรัตนโกสินทร์ รามนรินทรจตุรา กรุงทวาราวดี ...” (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 9)

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างพระบรมรูปนั้น เป็นสิ่งใหม่ที่แตกต่างไปจากที่พระมหากษัตริย์ในอดีตเคยกระทำมา ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2546: 138) ทรงกล่าวว่า “... การสร้างพระบรมรูปไม่เคยมีประเพณีมาก่อน แต่โบราณรูปที่สร้างเป็นเจดีย์วัตถุ สำหรับสักการบูชา สร้างแต่พระพุทธรูปแลเทวรูป ...” นอกจากนี้ยังทรงกล่าวถึงเหตุที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ว่า

... เมื่อในรัชกาลที่ 4 ได้พระรูปพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศเข้ามาหลายองค์ เป็นพระรูปหล่อเช่นที่เอมเปอเรอเนโปเลียนที่ 3 พระมหาลีถวายมาเป็นบรรณาการบ้าง ... ความนิยมคงจะเริ่มเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงมีผู้ส่งพระบรมรูปฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (องค์ที่ทรงพระมาลาสก๊อต) ไปให้ทำรูปหล่อในยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2406 เมื่อส่งเข้ามาถวายทอดพระเนตรพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นว่าผิดเพี้ยนไปจากพระลักษณะมากนัก จึงให้บอกเลิกแล้วดำรัสสั่งให้ช่างไทยปั้นพระบรมรูปใหม่อีกองค์หนึ่ง แต่การปั้นยังไม่ทันแล้วก็สิ้นรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทำต่อมาจากสำเร็จ แล้วทรงพระราชดำริว่าควรจะสร้างพระบรมรูปพระเจ้าอยู่หัวทั้ง 4 พระองค์ ...

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546: 138-139)

เห็นได้ว่ากวีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูกตเวทิตาต่อบรรพบุรุษ โดยเสนอให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบทอดพระราชปณิธานของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงทำบุญอุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแด่บุพการีเมื่อคราวทรงพระผนวช และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมรูปพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี 4 รัชกาลไว้ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อทรงสักการบูชา

2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูต่อพระเถระที่ประกอบ พระราชพิธีทรงพระผนวชให้พระองค์

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระลึกถึงพระคุณ
ของพระเถระผู้ใหญ่ที่ประกอบพระราชพิธีทรงพระผนวชถวาย จึงโปรดเกล้าฯ ให้จารึกรายนามของ
พระเถระบนนาฬิกาที่พระราชทานไว้ ณ วัดพระพุทธรัตนสถานมนฑिरาม ดังคำประพันธ์ว่า

... *ควรจดจำควรระลึก สิ่งอภิกงานา นาฬิกาปราสาณ โปรดให้
จารอักษร ส่องนามกรเถรา นุเถรมาในผนวช บางยี่งวดอุปการ
แรม ณ สถานพุทธรัตน์ เพื่อนจอมกษัตริย์ทรงพรต ๓ ให้จด
แกลงคุณ เพื่อไปสาบสูญแล้ว จงอยู่คู่หีนแม่ มอดม้วยคุณคง
ยี่นนา*

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 256)

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากรซึ่งเป็นพระเถระที่เสด็จเข้าไป
ไปประทับในพระตำหนัก ณ วัดพระพุทธรัตนสถานมนฑिरามเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระผนวชสวดดีพระองค์ที่มีพระเมตตา พระราชทานพระรูปที่ทรงฉายร่วมกับพระเถระ
แก่พระสงฆ์ที่อยู่ในหัตถบาล ดังคำประพันธ์ว่า

๑ <i>อิกฉายาท่านนั้น</i>	<i>พระราชทานมี</i>
<i>เป็นแผ่นพระรูปภาค</i>	<i>กรอบทั้ง</i>
<i>ครบทั่วที่หัตถบาล</i>	<i>ไว้ที่ รุกกแฮ</i>
<i>สงฆ์ล้ำทั้งนี้ตั้ง</i>	<i>ต่อให้ภักดี ๆ</i>

(ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 100)

กล่าวโดยสรุปว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีความกตัญญูทเวทิตาทั้งต่อบรรพบุรุษ
และพระเถระที่ทรงประกอบพระราชพิธีทรงพระผนวชให้แก่พระองค์

4.1.1.1.7 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาและมีพระราชจริยาวัตร เคร่งครัดระหว่างทรงพระผนวช

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชศรัทธาใน
พระพุทธศาสนา เมื่อมีพระชนมายุครบ 20 พรรษา พระองค์ทรงพระผนวช แม้ว่าจะบรรดาพระบรม

วงศานุวงศ์และขุนนางจะทูลทัดทาน แต่พระองค์ก็ทรงยืนยันว่าจะทรงพระผนวช บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางจึงทูลขอให้ทรงพระผนวชเพียง 15 วัน ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า “ถึงระกาศกเบญจะพระชนม์เต็มพิเศษ ยี่สิบเอ็ดโดยปี ถ้วนวิสาโดยรอบ ธประกอบศรัทธา มีอุตสาหะแก่ ทรงเชื่อแนโหวาทของบรมศาสตาดจารย์ พระบานพระหฤทัย ผากราชมไหศวรรยา ธิปัตย์ลาทรงพรต ... ปวงไปมีจิตยอมทูลทัดจอมเกศเกล้า แต่พระเจ้าวิงวอน จักเสด็จจรทรงพรต พระวงศ์หมดเสนา ทั้งมองพาวัดอันต่างจึงซันคำทูล ขอนเรนทร์สุทรทรงผนวช แต่เพียงรวดเร็วกาล ประมาณสักกิงมาส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 245-246)

กวียังนำเสนอว่าระหว่างทรงพระผนวช พระองค์ทรงหมั่นศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแตกฉาน ทั้งยังทรงประพจน์พระองค์ด้วยความสำรวม ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เออรุรวิทย์เกื้อ	บาลี แลเฮย
ทรงท่องพระธรรมศรี	สุดดใช้
ปฏิบัติประพจน์ดี	ริยชอบ เสมอฮา
ทรงศึกษาสาสนให้	ถูกถ้วนบริบูรณ์ ฯ

(ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 87)

จากที่กล่าวมาทั้งหมด เห็นได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกนำเสนอภาพของพระองค์ 7 ภาพ คือ

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาประเทศ
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย
- 4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์
- 5) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่ขุนนางและข้าราชการบริพาร
- 6) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูกตเวทิตา
- 7) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาและมีพระราชจริยาวัตรเคร่งครัดระหว่างทรงพระผนวช

4.1.1.2 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดี
เฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต
(พ.ศ. 2440-พ.ศ. 2453) จำแนกออกได้เป็น 6 ภาพ ดังนี้

4.1.1.2.1 ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาส ต่างประเทศ

กวีสวดที่ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมสละความสุข
ส่วนพระองค์และทรงอดทนต่อความยากลำบากเพื่อเสด็จประพาสยุโรป พระองค์ทรงละทิ้งจาก
เครื่องราชูปโภคต่างๆ ทรงยอมทรมาณพระวรกาย เสด็จไปยังดินแดนที่อยู่ห่างไกลและอาจมีโอกา
สประสบอุบัติเหตุทางทะเลได้ ดังคำประพันธ์ว่า

... ปางท่านพลันมาโปรด เพื่อผ่อนโทษทุกข์ร้าย ย้ายความ
ยากเป็นเย็น เกลื่อนความเข็ญเป็นเบา เอาพระองค์ออกหน้า กล้า
สละสิ่งสุข ทุกข์แทนทุกข์ทั้งหลาย ... สละพระราชูปโภค
พิโยคพระยอดปิยารมณ์ ละบรมสุขทุกประการ ทรมาณพระกาย
กรำกราก ทนทุกข์ยากอันบเคย เสวยความคับแค้นขาดขัด
ในทุรัสถ์กัณดาร ฝ่าภัยพาลพันคนเนนิก ข้ามทะเลลึกเหลือหยั่ง
ฝ่าจากฝั่งแสนไกล ไปพันถิ่นหลายประเทศ ทนทุกข์ทเวชข้าม
ทวีป ธิบจรตลหนไกล ..

(รายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 133-134)

ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอว่าเป็น
พระมหากษัตริย์ผู้ทรงสละความสุขส่วนพระองค์เพื่อเสด็จประพาสยุโรปในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้
ยังสอดคล้องกับภาพของพระองค์ในหลักฐานร่วมสมัย ดังปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องการเสด็จ
ประพาสยุโรปครั้งแรกว่า “นับเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็นล้นพ้นที่ผู้เป็นพระมหากษัตริย์ราชเจ้า
องค์หนึ่งได้ทรงพระราชอุตสาหวิริยแรงกล้าสู้ทรงสละความสุขสำราญ เสด็จฝ่าคลื่นผืนลมไปจาก
พระนครในแคว้นแคว้นต่างประเทศทางไกลเพื่อนำความดีแลความเจริญของเมืองเหล่านั้นที่ควรจะใช้
มาสู่เมืองเรา” (พระยาตรีสุทเทพ (เส็ง), 2539: 1)

นอกจากนี้ กวียังนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
เป็นผู้ที่มี “ขันติธรรม” หรือความอดทนเป็นอย่างยิ่ง ทั้งความอดทนต่อความยากลำบากระหว่างเสด็จ
พระราชดำเนินและความอดทนต่อความหวาดกลัวอริราชศัตรู หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่ากวีมุ่งสวด
พระองค์ที่ทรงกล้าหาญ เสด็จประพาสต่างประเทศโดยไม่หวาดหวั่นต่อภัยอันตราย และทรงกล้าที่จะ

กล่าวได้ว่ากวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์สยามพระองค์แรกที่เสด็จประพาสต่างประเทศ พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่สละความสุขส่วนพระองค์และทรงอดทนต่อความยากลำบากเพื่อชาติบ้านเมือง และทรงกล้าหาญไม่หวาดหวั่นต่ออุปสรรคและอริราชศัตรู

4.1.1.2.2 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตก

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตก ดังนี้

1) ทรงได้รับการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติจากประมุขและผู้นำทางศาสนา

กวีนำเสนอว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป พระองค์ทรงทำให้ชาวตะวันตกซึ่งสำคัญตนว่าเหนือกว่าชาวเอเชียยอมรับและต้อนรับพระองค์อย่างสมพระเกียรติในฐานะพระมหากษัตริย์ของชาติสยาม ดังคำประพันธ์ว่า **“หมู่ชนนานาเวรัชชาติ ชาวประเทศต่างๆ เหล่านี้ มีความสำคัญตนด้วยมานะแลมานะยิ่งนัก เมื่อได้เห็นสมเด็จพระบรมพิตรพระปรมินทรมหาราชาราชเจ้า ก็มีจิตต์ยินดีชื่นชมโสมนัสนับถือเหมือนหนึ่งญาติที่รัก พร้อมหน้าค้ำับสักการอันใหญ่ แลด้วยโยธาทหารหมู่ใหญ่ เชิญเสด็จให้ประทับในวราคารควรเป็นพระที่นั่งลาดด้วยวิจิตรบรรจงธรรม์ต่างๆ ถวายพระกระยาเสวยล้วนเลิศทุกสิ่ง อนึ่งอนุเคราะห์ในประโยชน์ตามพระราชประสงค์”** (คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ, 2516: 126)

อีกตอนหนึ่ง กวีกล่าวว่ากษัตริย์และผู้นำของชาติตะวันตกต่างต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างสมพระเกียรติด้วยไมตรีจิตในฐานะเอกกษัตริย์ หรือพระราชผู้ปกครองประเทศที่เป็นเอกราช อันเป็นการประกาศศักดิ์ศรีของสยามประเทศให้ชาวต่างชาติยอมรับ ดังคำประพันธ์ว่า

... แต่ได้ฝ่าล่องธูลีพระบาท สามารถได้เสด็จประเวศ
ทุกประเทศทั่วปัจฉิมทิศ โดยลิเนหิจิตต์มิตรีไมตรี **ทุกธานี**
ยอมค้ำับ รับเสด็จโดยยศยั้ง ท้าวถวายสิ่งสุขสมบัติ อันเอก
กษัตริย์ พึงอภิรมย์ สมพระราชประสงค์ทุกสิ่ง ยิ่งกษัตริย์อื่นอัน
ประเสริฐ เกิดได้ด้วยบารมี มีสากษีเป็นหลัก ประจักษ์แก่ใจ
ปรากฏ หมดทั่วโลกเล็งเห็น เป็นอัศจรรย์ยิ่งอย่าง ...

(ร่ายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 134)

ภาพที่กวีนำเสนอข้างต้นสอดคล้องกับที่ประไพ รักษา (2522: 154) กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการรับรองอย่างสมพระเกียรติจากบรรดาผู้นำของประเทศต่างๆ ทุกประเทศในทวีปยุโรป⁴ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากประเทศรัสเซีย เยอรมัน และอิตาลี นอกจากนี้ ยังทำให้สยามเป็นที่รู้จักของชาวยุโรปมากขึ้น แม้แต่ชาติฝรั่งเศสซึ่งขณะนั้นมีปัญหาเกี่ยวกับสยามเพราะต้องการเข้ามาครอบครองดินแดนของสยามก็ยังต้อนรับพระองค์อย่างสมพระเกียรติเช่นกัน ดังที่ทรงกล่าวไว้ในพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ซึ่งพระราชทานแก่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถว่า “ส่วนการรับรองที่ในเมืองฝรั่งเศสนี้ เรียกได้ว่าดีอย่างยิ่ง สเตชั่นแห่งหรรุหรามาก ทหารก็มาก ทั้งในสเตชั่นนอกสเตชั่นคนแน่น ในตอนที่ใกล้สเตชั่น ถึงโพลิตต้องยื่นหน้าออกกางแขน คอยกัน ผู้คนพากันโห่ร้องต้อนรับวีฟิสิกโพร์ วิฟเปเรลเดนต์ วิฟรวเดอเลียมเซงแซไป” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2505: 334-335)

อนึ่ง ผู้วิจัยพบว่ากวียังนำเสนอว่านอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการต้อนรับจากบรรดาประมุขของรัฐแล้ว พระองค์ยังทรงได้รับการต้อนรับจากผู้นำทางศาสนา คือ พระสันตะปาปาอีกด้วย ดังคำประพันธ์ว่า “... ปางเสด็จยุโรป ได้ทรงประสบ สากล บุคคลต่างยศทรัพย์ **สรรพสาสนานานาทฤษฎี ... ความรักเป็นสากล แก่ยุคลวรบาท ตั้งแต่** **สาสนราชา สังตปาปาเป็นปฐม ... ย่อมปองปลงจงจิตต์ภักดี โดยลิเน่หนักทุกคน ...**” (ร้อยต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 135)

เนื้อความข้างต้นสอดคล้องกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวไว้ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถอันแสดงถึงความพอพระทัยการต้อนรับของพระสันตปาปาซึ่งเป็นประมุขแห่งคริสตจักรนิกายโรมันคาทอลิก ดังความว่า “ขอให้ส่วนบุญได้ไปเฝ้าไปไปแล้ว ดูดีใจต้อนรับดีนัก เกือบจะกอดแลพยุ่งให้นั่งเก้าอี้ เวลา กลับออกมาส่งถึงนอกห้อง” (สุเนตร ชุตินธรานนท์, 2544: 195)

2) ทรงทำให้สยามได้รับเชิญให้เข้าร่วมการประชุมระดับโลก

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับจากชาติตะวันตก ดังนั้นเมื่อมีการประชุมสำคัญระดับโลก ทั้งการประชุมไปรษณีย์สากล และการประชุมสันติภาพโลก สยามจึงได้รับเกียรติให้เข้าร่วมประชุมด้วย ดังที่กวีกล่าวว่า

⁴ ประเทศในทวีปยุโรปที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส ได้แก่ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ ออสเตรีย-ฮังการี รัสเซีย สวีเดน เดนมาร์ก อังกฤษ เยอรมัน ฮอลแลนด์ ฝรั่งเศส เบลเยียม สเปน และโปรตุเกส (ประไพ รักษา, 2522: 153)

... มีพระเกียรติยศแผ่กว้างขวางออกไป **เมื่อมีการประชุม**
นานาชาติที่ไหนๆ ด้วยกิจอย่างหนึ่งอย่างใด ประเทศนี้ก็
ได้รับเชิญเนืองๆ มา เป็นต้นว่าการประชุมไปรษณีย์ ณ เมืองเบิน
 นครหลวงแห่งประเทศสวิสเซอร์แลนด์ แลการประชุมเรื่องคิดจะ
 รักษาความสงบในระวางประเทศ ณ กรุงเฮค พระนครหลวงแห่ง
 ประเทศฮอลแลนด์ ...

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 51-52)

3) มีเจ้านายต่างประเทศเสด็จเยือนสยาม

กวีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติ
 ตะวันตก โดยแสดงให้เห็นว่ามีเจ้านายจากต่างประเทศเสด็จเยือนสยาม แต่เดิมไม่เคยมีเจ้านาย
 ต่างชาติพระองค์ใดเสด็จเยือนสยาม นอกจากเสด็จมาทำสงคราม มีเจ้านายต่างประเทศมาเยือนสยาม
 ในรัชสมัยนี้เป็นครั้งแรก ดังเห็นได้ว่าพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 แห่งรัสเซียขณะดำรงพระอิสริยยศ
 มกุฎราชกุมารได้เสด็จเยือนสยามเพื่อเจริญพระราชไมตรี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงต้อนรับเป็นอย่างดี ทำให้พระองค์กับพระเจ้าซาร์ทรงสนิทสนมกันมาก ดังคำประพันธ์ว่า

... แลในรัชกาลก่อนๆ ยังไม่เคยมีเจ้านายต่างประเทศเข้า
 มาเยือนถึงพระราชธานี หรือมีพระเจ้าแผ่นดินเสด็จถึงต่างประเทศ
 นอกจากงานพระราชสงคราม ในรัชกาลนี้สมเด็จพระเจ้านิโคลัส
 ที่ 2 พระเจ้ากรุงรัสเซีย แต่ครั้งยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระ
 พระบรมโอรสาธิราชฯ แลเจ้านายพระองค์อื่นเสด็จประพาสมาทาง
 ทูรประเทศทิศบุรพาก็ได้เสด็จเข้ามาทรงเยือนสมเด็จพระเจ้า
 ถึงพระนครนี้ สมเด็จพระเจ้ามีพระราชอัธยาศัยเมื่อแม่ ทรงจัดการ
 ต้อนรับสมแก่พระเกียรติยศต่างพระองค์มีวิสาสะแก่กันสนิทสนม
 (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 51-52)

เห็นได้ว่ากวีกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่
 ทรงทำให้สยามได้รับการยอมรับจากชาติตะวันตก โดยนำเสนอว่าประมุขของรัฐและประมุขทาง
 ศาสนาต้อนรับพระองค์อย่างสมพระเกียรติเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ทรงทำให้สยามได้รับเกียรติ
 ให้เข้าร่วมประชุมระดับโลก และมีเจ้านายต่างประเทศเสด็จเยือนสยามเพื่อเจริญพระราชไมตรีใน
 รัชสมัยนี้

4.1.1.2.3 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาประเทศให้ทัดเทียม ชาติตะวันตก

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก สยามเริ่มพัฒนาประเทศตามแบบชาติตะวันตกมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพัฒนาที่จำเป็นต้องใช้ความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก⁵ ด้วยเหตุนี้ ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอจึงเป็นภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมชาติตะวันตก ซึ่งจำแนกออกได้เป็น

1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปฏิรูปการปกครองให้ทันสมัย

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครองทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ดังนี้

1.1) ทรงปฏิรูประบบบริหารราชการส่วนกลาง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูประบบบริหารราชการส่วนกลาง พระองค์โปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสด็จไปทรงศึกษาดูงานเกี่ยวกับวิธีการบริหารราชการแผ่นดินของประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปเมื่อครั้งที่โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จแทนพระองค์ไปร่วมงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปีของสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษ ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินตามแบบยุโรป (เสถียร ศุภโสภณ, 2519: 214-218)

ผู้วิจัยพบว่าวิกัลมนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกเลิกการบริหารราชการแบบเดิมซึ่งใช้มาตั้งแต่สมัยอยุธยา และโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกระทรวง ซึ่งเป็นหน่วยงานรูปแบบใหม่ที่ลักษณะการบริหารงานเป็นระบบมากยิ่งขึ้น โดยทรงแต่งตั้งเสนาบดีที่มีความรู้ความสามารถดูแลบริหารงานแต่ละกระทรวง ดังคำประพันธ์ว่า

⁵ ดังที่ ญัตติกฎบัตร จันทวิษ (2541: 29-30) กล่าวว่าความสะดวกรสบายในชีวิตประจำวันเหมือนนานาประเทศที่เจริญแล้ว เช่น การแพทย์ โทรเลข โทรศัพท์ ไปรษณีย์ ไฟฟ้า น้ำประปา ถนน คู คลอง สะพาน ฯลฯ ก็ล้วนเกิดขึ้นหลังจากพระองค์เสด็จกลับจากประพาสยุโรป และวุฒิชัย มูลศิลป์ (2543: 230) กล่าวว่าหลังจากพระองค์เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกความเจริญเหล่านี้ได้เกิดขึ้นมาในบ้านเมืองของเราทั้งที่เป็นในลักษณะการเริ่มต้น หรือการเร่งรัดให้สำเร็จเร็วยิ่งขึ้น เช่น ทางรถไฟหลวงก็มีระยะทางเพิ่มขึ้น ถนนราชดำเนินที่กว้างและสวยงามพร้อมกับมีอาคารทันสมัย 2 ฟากถนนก็ได้เริ่มโครงการเมื่อ พ.ศ. 2442

๑ พระจิ้งรังสิตประดิษฐาน เพิ่มตำแหน่งงาร
 เสนาบดีอํารง
 ๑ อิกหลายกระทรวงโดยจง ล้วนแต่ผู้ทรง
 อนันต์อเนกปรีชา

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 148)

ใน เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า กวีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปฏิรูปการปกครอง โดยกล่าวถึงหน่วยงานต่างๆ ที่พระองค์ทรงจัดตั้งขึ้นอย่างละเอียด ดังที่กวีกล่าวถึงหน่วยงานต่างๆ ในสังกัดกระทรวงมหาดไทยไว้ว่า

กระทรวงใดใครก็ว่าไม่ฝ่าฝืน	กระทรวงอื่นจะมาใช้แล้วไม่หัน
เปนพแนกแยกอำนาจสามารถครั้น	หัวเมืองนั้นมหาดไทยได้บัญชา
...	...
กรมตำรวจภูธรแปลกก่อนนั้น	ประจำชั้นมณฑลใหญ่ไกลนคร
แต่กรมกองรักษาว่าในเมือง	ทั้งพ้อมเครื่องแต่งกายหมายอักษร
คนละอย่างต่างกันแก่ภูธร	ที่บ่ากรคล้ายทหารสอ้านงาม
กรมราชโหลหะกิจวิจิตรมาก	เที่ยวลีสชากไอธาตุลลาดถาม
คือเงินทองแก้วเก็จเพ็ชรพลอยวาม	พยายามชุดหามาทดลอง

(เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า, 2451: 9-10)

1.2) ทรงปฏิรูปการบริหารราชการส่วนภูมิภาค

นอกจากกวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการบริหารราชการส่วนกลางแล้ว กวียังนำเสนอว่าพระองค์โปรดให้แก้ไขการปกครองหัวเมืองเพื่อให้เป็นระเบียบมากยิ่งขึ้น โดยโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกหัวเมืองประเทศราช และจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลซึ่งทรงนำรูปแบบมาจากประเทศอังกฤษ (นรเสฐรัฐ นาคภักษะพงศ์, สัจญา สัจญาวิวัฒน์ และ ปิยนาด บุนนาค, 2555: 145) พระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้จัดแบ่งการปกครองออกเป็นมณฑล เมือง อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านอีกด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

... อนึ่งได้ทรงแก้ไขวิธีปกครองหัวเมืองในพระราช
 อาณาจักร รวมหลายหัวเมืองเข้า จัดเป็นมณฑลหนึ่ง
 ทรงตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลให้เป็นผู้สำเร็จราชการมณฑล
 มีหน้าที่เป็นผู้ต่างตัวเสนาบดีเจ้ากระทรวง ดูแลบังคับ

ปัญหาหัวเมืองที่รวมอยู่ในมณฑลทั่วไป ในหัวเมืองหนึ่ง
มีผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ แลแบ่งอาณาเขต
เมืองออกเป็นอำเภอ ตำบลแลหมู่บ้านตามสมควรแก่
ความสะดวกแห่งการปกครองมีเจ้าหน้าที่รักษาราชการ
ทั่วทุกแห่ง ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 56-57)

กล่าวได้ว่ากวีกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปฏิรูปการปกครองให้ทันสมัย โดยพระองค์ทรงนำความรู้
เรื่องจัดการปกครองของชาติตะวันตกมาปฏิรูประบบบริหารราชการของสยาม ทั้งส่วนกลางและ
ส่วนภูมิภาค

2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้พัฒนาการคมนาคมสมัยใหม่

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนำเสนอ
ว่าพระองค์ทรงพัฒนาการคมนาคมสมัยใหม่ ดังนี้

2.1) โปรตให้ดำเนินการกิจการรถไฟ

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ริเริ่ม
กิจการรถไฟ เมื่อ พ.ศ. 2434 และเปิดให้ราษฎรใช้งานได้เมื่อ พ.ศ. 2439 ก็ตาม แต่การขยายเส้นทาง
รถไฟให้ครอบคลุมทั่วประเทศเริ่มปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนหลังจากพระองค์เสด็จกลับจากประพาส
ยุโรปแล้ว (ปิยนาด บุนนาค, 2518: 132-146) ด้วยเหตุนี้ กวีกลุ่มนี้จึงนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการกิจการรถไฟ ทำให้การคมนาคมสะดวกรวดเร็ว
ยิ่งขึ้นและสามารถขนส่งสินค้าไปยังที่ต่างๆ ได้ทันเวลา ดังคำประพันธ์ว่า

กรมรถไฟไปมาสุชาบก	จะขนยกสินค้าเวลาไหน
ถึงน้อยมากหากสำเร็จฉับซัดใจ	ลากไปได้เร็วกว่าวิ่งเอาจริงจัง
ให้ถึงที่มีกำหนดไม่ลดเวลา	ได้สมมาตมุงงานเป็นการขลัง
มีเวลาถ้าจะทำด้วยกำลัง	ก็กลับหลังทันเวลาไม่อาวรณ์

(เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า, 2451: 13)

2.2) โปรดให้ดำเนินการกิจการรถราง

นอกจากกิจการรถไฟแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ชาวเดนมาร์กเป็นผู้ดำเนินการกิจการรถรางในสยาม เพราะทรงเห็นว่าจะทำให้การเดินทางสะดวกสบายและขณะนั้นยังไม่มีรถรางใช้ในทวีปเอเชีย นอกจากนี้พระองค์ยังสนพระราชหฤทัยศึกษาเรื่องรถรางเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ดังที่ทรงบันทึกว่า “มีประหลาดอย่างหนึ่ง คือรถรางไม่ได้เดินไปบนราง กลับห้อยไปบนราง ซึ่งมีแห่งเดียวในประเทศยุโรป เปนของประหลาดอยู่” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2551: 272) ดังนั้นพระองค์น่าจะทรงนำความรู้ที่ได้ทอดพระเนตรมาพัฒนากิจการรถรางในสยาม กวีกล่าวว่าพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ชาวต่างชาติดำเนินการกิจการรถรางในสยามไว้ว่า “... แลได้พระราชทานอำนาจพิเศษแก่บริษัทให้จัดการเดินรถรางในกรุง ในเมืองนครเขื่อนขันธ์ แลในแขวงพระพุทธรบาท...” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 54)

กล่าวได้ว่ากวีนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพัฒนาการคมนาคมสยามให้ทันสมัย โดยโปรดเกล้าฯ ให้ดำเนินการกิจการรถไฟและรถรางในสยามซึ่งเป็นพาหนะสมัยใหม่ที่แตกต่างไปจากในอดีตที่มักใช้เรือเป็นพาหนะ ทำให้การคมนาคมภายในประเทศมีความสะดวกรวดเร็วมากยิ่งขึ้น

3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาการสาธารณสุข

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาการสาธารณสุขของสยามให้ทันสมัย ดังนี้

3.1) โปรดให้ตั้งโรงพยาบาล

เดิมการรักษาโรคระบาดใช้สมุนไพรในการรักษา แม้ว่าสยามจะได้รับความรู้เรื่องการป้องกันโรคจากมิชชันนารีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว แต่ผู้ที่ได้รับการป้องกันโรคและรักษาโรคด้วยการแพทย์สมัยใหม่ยังคงจำกัดอยู่ในวงแคบ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โรคต่างๆ จึงยังคงแพร่ระบาดในหมู่ประชาชน (ยูวดี ตปนิยากร, 2522: 251-252) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยทอดพระเนตรกิจการด้านการแพทย์ทุกครั้งเสด็จประพาสต่างประเทศ (ยูวดี ตปนิยากร, 2522: 117) ดังเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พระองค์ก็เสด็จไปทอดพระเนตรโรงพยาบาลในเมืองเอดินเบอเรอและโรงพยาบาลเด็ก (ธิดา สาระยา, 2540ช: 149)

ผู้วิจัยพบว่าวิกิกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงพยาบาลตามแบบตะวันตก เพื่อรักษาผู้ป่วยและผู้ที่มีร่างกายทุพพลภาพ อันถือเป็นการบำเพ็ญทานประการหนึ่ง ดังคำประพันธ์ว่า

๑ สิ่งถาวรานุวรรวัต	ถูกทานพระรังสรรค์
เคหาสน์พยาธิทูลพรณ	ชรโรคพยาบาล
๑ สำหรับรณารุพ	ทรภาพนิลิตสถาน
อุกฤษฎฐาธารณทาน	นุภัมภบารมี

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 146)

3.2) โปรดให้ตั้งสุขาภิบาล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมสุขาภิบาลเพื่อดูแลความสะอาดภายในท้องถิ่น ซึ่งเป็นความคิดที่ทรงนำมาจากการจัดการความสะอาดของบ้านเมืองตามแบบชาติตะวันตกที่เรียกว่า “Municipality” ดังที่เจ้าพระยาอภัยราชา (Gustave Rolin Jacquemyns) กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “กรุงเทพฯ เป็นเมืองที่สกปรก ไม่มีถนนหนทางสำหรับประชาชนใช้สัญจรไปมา สำหรับจะจัด Municipality สำหรับกรุงเทพฯ ขึ้น เช่นเดียวกับที่ทำในประเทศยุโรป” (เมธีพัชญ์ จงวโรทัย, 2549: 106) ผู้วิจัยพบว่าวิกิกล่าวเรื่องการจัดตั้งกรมสุขาภิบาลไว้ว่า “... ทรงตั้งกรมสุขาภิบาล มีหน้าที่ดูแลการปลูกสร้างและรักษาความสะอาดในจังหวัด ๆ ...” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 55)

กล่าวได้ว่าวิกิกลุ่มนี้เสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพัฒนาด้านการสาธารณสุขของสยาม โดยทรงนำความรู้ด้านการแพทย์และการจัดการความสะอาดบ้านเมืองของชาติตะวันตกมาใช้ ทั้งการจัดตั้งโรงพยาบาลและสุขาภิบาล

4.1.1.2.4 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้นำเสนอภาพพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

1) ทรงมีนางแก้วคู่บุญบารมี

พระจักรพรรดิราชมี “นางแก้ว” เป็นนางคู่บุญบารมีประการหนึ่ง นางแก้วเป็นหญิงผู้งดงาม เมื่อใดที่ร่างกายของพระจักรพรรดิราชเย็น ร่างกายของนางแก้วจะอุ่น เมื่อใดที่ร่างกายของพระจักรพรรดิราชอุ่น ร่างกายของนางแก้วจะเย็น นอกจากนี้ นางแก้วยังมีกลิ่นกายและ

กลิ่นปากที่หอม นางแก้วจะคอยปรนนิบัติรับใช้พระจักรพรรดิราช (ไตรภูมิภคาหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 139-141)

กวีนำเสนอว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเป็นนางแก้วคู่บุญญาบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

อนึ่งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถซึ่ง
สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทรงพระคุณอันประเสริฐ ...
มีพระรูปทรงองอาจทรงพระคุณนามดีไม่มีโทษ ประดับด้วย
พระญาณอันประเสริฐสามารถในราชการ ... คล้ายกับนารีรัตน์ของ
พระเจ้าจักรพรรดิมหัพพล ดำรงยิ่งในความเป็นอัครคุณของ
สมเด็จพระบรมพิตรปรมินทราธิราชเจ้า ไม่มีใครติเตียนแค้นได้
ทรงพระยศแลทรงพระสิริอยู่ในกาลทุกเมื่อ

(คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ, 2516: 130-131)

น่าสังเกตว่านอกจากคุณลักษณะเรื่องความงามแล้ว กวียังกล่าวหาว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถมีพระปรีชาสามารถในการบริหารราชกิจแทนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ระหว่างที่เสด็จประพาสยุโรป บทบาทของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถจึงแตกต่างจากนางแก้วตามจารีตที่คอยปรนนิบัติรับใช้พระราชสวามี แต่พระองค์ทรงมีบทบาทในการปกครองบ้านเมือง อาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเป็นนางแก้วในยุคสมัยใหม่ที่มีบทบาททางการเมืองและมีส่วนช่วยเสริมพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2) ทรงมีบุญญาบารมีเป็นที่ประจักษ์

แต่เดิมกวีมักสวดติพระมหากษัตริย์ว่าเป็นพระจักรพรรดิราชที่มีบุญญาบารมี โดยมีได้อ้างเหตุการณ์ใดๆ แต่เมื่อความคิดและยุคสมัยเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ทำให้กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระบุญญาบารมีเป็นที่ประจักษ์ โดยยกเหตุการณ์มาสนับสนุน ดังนี้

2.1) เสด็จนิวัติพระนครโดยสวัสดิภาพหลังเสด็จประพาสยุโรป

กวีกลุ่มนี้ล้วนแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระจักรพรรดิราชที่มีบุญญาบารมี พระองค์เสด็จประพาสยุโรปโดยไม่ทรงพบอุปสรรคใดๆ และทรงสามารถเจริญพระราชไมตรีได้สำเร็จตามพระราชประสงค์ จนกระทั่งเสด็จนิวัติพระนครโดยสวัสดิภาพ ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

สมเด็จพระบรมพิตรมหาราชาธิราชเจ้าสยามินทาทิบัติ
มีบุญแท้จริงเป็นมหัศจรรย์ ทรงพระสิริรุ่งเรืองด้วยพระราช
 วรฤทธิ์แลพระเกียรติยศ ทรงพระรัศมีปรากฏช่วงโชติ คือ
 พระเดชานุภาพ พระราชดำเนียรถึงมหาสมุทร ด้วยทรงทำใน
 พระราชหฤทัยโดยชอบ

อนึ่งด้วยความอดทนอันใหญ่ ด้วยพระอนุภาพบารมี
 อันใหญ่ยิ่งล้นพัน พระองค์ก็ปราศจากภัยนิราสูปัทวในมรรคา

(คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ, 2516: 126)

2.2) ทรงหล่อพระพุทธรูปชินราชจำลองได้สำเร็จ

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบุญญา
 บารมีอย่างแท้จริง เช่นเดียวกับพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก กษัตริย์แห่งเชียงแสนที่ทรงหล่อพระพุท
 ธรูปชินราชสำเร็จเพราะพระอินทร์แปลงกายเป็นชีปะขาวมาช่วยหล่อ ดังที่กวีสรุปว่า

<p>๑ เป็นที่น่าสังเกตว่าพระเดชพระคุณ พระชนมียืนยงทรงพระบารมี</p>	<p>จะแผ่ไฟบุลย์รุ่งเรืองศรี เหมือนสมเด็จพระศรีธรรมไตร (แหล่งเทศน์มหาชาติ, 2516: 171)</p>
--	--

กล่าวได้ว่ากวีกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ที่มีสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเป็นนางแก้ว
 คู่พระบุญญาบารมี และทรงมีพระบุญญาบารมีเป็นที่ประจักษ์ ดังเห็นได้ 2 เหตุการณ์ คือ การเสด็จ
 ประพาสยุโรปเพื่อเจริญพระราชไมตรี เสด็จนิวัติพระนครโดยสวัสดิภาพ และการหล่อพระพุทธรูปชินราช
 จำลองได้สำเร็จ

4.1.1.2.5 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่ นานาชาติ

กวีนำเสนอว่าระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่
 ในยุโรป พระองค์ทรงประพาศพระองค์ด้วยความสุภาพเรียบร้อยตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งอาจ
 กล่าวได้ว่าทรงปฏิบัติตามทศพิธราชธรรมข้อสี่ ทำให้ชาวตะวันตกเห็นว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ดี
 เป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปในดินแดนของชาติตะวันตกอีกทางหนึ่ง ดังคำประพันธ์ว่า

... ทรงเผยพระเกียรติยศให้เลื่องกฏ ชาวยุโรปนับถือเคารพ
 รักรู้จักทั่วไป มีพระเกียรติปรากฏในประชุมประชาชนนั้นๆ
ทรงส่งคุณอันงาม แม้แห่งพระพุทธรูปให้ชัชวาลย์ เพราะ
การที่ทรงนับถือพระพุทธรูปกับพระปรีชาญาณของพระองค์
 ... อนึ่งเมื่อสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงแสดง
พระองค์ประกอบด้วยพระมารยาทเรียบร้อยในประเทศ
เบื่อง ปัจฉิมทิศ ก็เชื่อว่าทรงส่งพระศาสนาให้เป็นที่
 สรรเสริญในที่นั้นเหมือนกัน

(คาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2516: 118-119)

4.1.1.2.6 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์

ผู้วิจัยพบว่าวิกิกลุ่มนี้นำเสนอให้เห็นพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีแก่พระบรมวงศานุวงศ์เช่นเดียวกับในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนเสด็จประพาสยุโรปนำเสนอ แต่มีรายละเอียดต่างกันไป ดังนี้

1) ทรงเป็นที่พึ่งและดูแลพระบรมวงศานุวงศ์

วิกิกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปเป็นเวลานาน ทำให้พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนข้าราชการในพระราชสำนักต่างคิดถึงพระองค์ และรู้สึกไร้ที่พึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์มีพระเมตตาคอยช่วยเหลือดูแลและแก้ไขปัญหาต่างๆ ให้ ทุกคนจึงต่างเฝ้ารอคอยวันที่พระองค์จะเสด็จนิวัติพระนคร อันแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นที่พึ่งและดูแลพระบรมวงศานุวงศ์เป็นอย่างดี ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ... ฝ่ายปวงข้าราชการ ทั่วทุกสถานทุกแหล่ง แห่งสยาม
 มหามณฑล ทั่วทุกคนทุกหน้า นับแต่ข้าจันนาย ทุกชั้นชายแลหญิง
 ... แต่วันราชจรดล ทั่วทุกคนทุกจิตต์ **คิดรู้สึกใจว่าง เหตุเหิรห่าง**
พระคุณ อันเคยบุญอุ้นเกล้า ทุกคำเข้าเปล่าใจ เห็นอันใดเป็นสุข
 ชุกคิดพระคุณเคยเกื้อ เอื้ออาลัยใจถึง แม้คำนึงความขัด ผัดใจคอย
 ท่านแก้ แม้มีทุกข้ออันใด **นึกร้อยใจท่านจาก หากกระหายหาใด**
ว่องหวังใจคอยกลับ ปองได้รับคุณคืน ผินจิตต์คอยใฝ่ใจหา
แทบทุกทีพาราตรีกาล ...

(ร่ายคำของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 135)

นอกจากนี้ กวียังเน้นย้ำภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์อีกครั้งในตอนทีกวีถวายพระพร กวีขอให้บุญกุศลที่พระองค์มีพระเมตตากรุณาด้วยความโอบอ้อมอารีและพระราชทานความยุติธรรมแก่พระบรมวงศานุวงศ์อย่างเท่าเทียมกัน ดลบันดาลให้พระองค์มีความสำราญพระราชหฤทัยและขอให้พระบรมวงศานุวงศ์จงรักภักดีต่อพระองค์ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ตติยาศิขฐานถึงบุญ คุณพระมหากษัตริย์ แลเมตตาพรหม
วิหาร โดยนิกาลท่านเอื้อ เกื้อกุลพงศพร้อม อ้อมโอบเอื้อ
อารี มีพระราชหฤทัยเที่ยงทัศน์ ยุติธรรมลัจสุจริต ขอบพิตรจง
สุขเกษม เปรมปติพัทธ์พระวรพง ศานุวงศ์ทรงสวามิภักดิ์ บริรักษ์
บรมบาท เสมอชีวาตม์บาทบริจาริกา ริกนรราชบริพาร เสวยสวัสดิ์
ภิรมย์สำราญพระราชหฤทัย ทรงพระบรมสุขเสมอสมัยนิกาล
(ร่ายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 140)

2) พระราชทานเงินบำนาญแก่พระบรมวงศานุวงศ์

กวีสดุดีพระเมตตาคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานเงินเดือนและเงินปีแทนเบี้ยหวัดที่มีมาแต่เดิม ทั้งยังพระราชทานเงินบำนาญแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนข้าราชการเพื่อไว้เลี้ยงชีพหลังจากเกษียณอายุราชการแล้ว ดังที่กวีกล่าวว่า

ส่วนการบำรุง ได้ทรงพระกรุณาแก่ราชวงศ์ แลข้าราชการ
พระราชทานยศศักดิ์ ทรงตั้งทั่วไปทุกตำแหน่งทุกชั้น นอกจากนี้
ยังได้พระราชทานเงินเดือนเงินปีแทนเบี้ยหวัด เพิ่มมากกว่าเก่า
เป็นหลายเท่าเพื่อเป็นกำลังรักษาพระอิสริยยศแลรับราชการแลผู้มี
ความดีความชอบยังได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเป็นเครื่องเลี้ยง
ชีวิตในเวลาที่ได้รับราชการไม่ได้แล้ว

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500: 53)

จากที่กล่าวมาเห็นได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคตนำเสนอภาพของพระองค์ 6 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตก
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมชาติตะวันตก
- 4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่
- 5) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่นานาชาติ
- 6) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์

เมื่อเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรกาสที่เสด็จประพาสต่างประเทศที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต พบว่าวโรกาสที่เสด็จประพาสต่างประเทศทั้ง 2 กลุ่ม นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเหมือนกันและแตกต่างกัน ดังนี้

ภาพที่วโรกาสที่เสด็จประพาสต่างประเทศทั้ง 2 กลุ่มนำเสนอเหมือนกันมี 3 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาประเทศหรือภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมชาติตะวันตก
 - 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่
 - 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์
- ส่วนภาพที่พบเฉพาะในวโรกาสที่เสด็จประพาสต่างประเทศใดกลุ่มหนึ่ง ได้แก่

- ภาพที่พบเฉพาะในวโรกาสที่เสด็จประพาสต่างประเทศที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก มี 4 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาและมีพระราชจริยาวัตรเคร่งครัดระหว่างทรงพระผนวช
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูทวดเวทิตา
- 4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่ขุนนางข้าราชการ

- ภาพที่พบเฉพาะในวโรกาสที่เสด็จประพาสต่างประเทศที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต มี 3 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตก
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่นานาชาติ

อย่างไรก็ตาม ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระจักรพรรดิราช ในยุคสมัยใหม่สะท้อนแนวคิดของกวีอย่างคงเชื่อว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีบุญญาบารมีตามแบบจารีต แต่ขณะเดียวกันก็มีการปรับเปลี่ยนเนื้อหาที่นำเสนอให้เข้ากับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ได้แก่ การกล่าวถึงสิ่งคู่บุญญาบารมีของพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ เช่น เรือกลไฟ รถม้าพระที่นั่ง และ ชุมทองคำ รวมทั้งบุคคลคู่บุญญาบารมีอย่างนางแก้วในยุคสมัยใหม่ที่มีบทบาทด้านการปกครอง ตลอดจน กล่าวถึงพระบุญญาบารมีที่ประจักษ์ได้จริงจากเหตุการณ์อันเกี่ยวเนื่องกับพระราชกรณียกิจ 2 เหตุการณ์ คือ การเสด็จประพาสยุโรป และการหล่อพระพุทธรชินราชจำลอง

จากการศึกษาภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต สามารถสรุปเป็นตารางได้ ดังนี้

ตาราง 8 ตารางเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453)

<p>ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2439)</p>	<p>ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2440-พ.ศ. 2453)</p>
<ol style="list-style-type: none"> 1. ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาประเทศ 2. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ 3. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย 4. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูตเวทิตา 5. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ 6. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่ขุนนางและข้าราชการ 7. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาและมีพระราชจริยาวัตรเคร่งครัดระหว่างทรงพระผนวช 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ 2. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตก 3. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมชาติตะวันตก 4. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ 5. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่นานาชาติ 6. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์

4.1.2 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2529) จำแนกได้เป็น 2 หัวข้อ ได้แก่ ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี และภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1.2.1 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454)

การศึกษาภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ นอกจากผู้วิจัยจะใช้วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติขนาดยาวทั้ง 5 เรื่องที่จำแนกไว้ในบทที่ 3 แล้ว ผู้วิจัยจะใช้บทราชสุคติที่กวีประพันธ์ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์หลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้วประกอบด้วย เพื่อให้สามารถวิเคราะห์ภาพที่กวีนำเสนอได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้ในขอบเขตการวิจัย ผู้วิจัยพบว่ากวีกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

4.1.2.1.1 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร

กวีกลุ่มนี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นที่รักของราษฎร โดยนำเสนอ ดังนี้

1) ราษฎรรู้สึกโศกเศร้าเมื่อทราบว่าพระองค์เสด็จสวรรคต

กวีกล่าวว่าเมื่อราษฎรทราบข่าวเรื่องการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่างพากันโศกเศร้า เพราะพระองค์ทรงปกครองราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข ดังคำประพันธ์ว่า

๑ *เสด็จสู่สวรรคต*

พากันกำสรดด้วยสงสาร

เพราะเคยพึ่งโพธิสมภาร

ได้สุขสำราญลิ้นทุกคน

(ແຫລ່ງເທສ໌ນຳພັນ ກຳລ່າງເຣື່ອງສວຣຸກຕ, 2516: 233)

กวีกล่าวว่าเมื่อราษฎรได้เห็นพระโกศบรรจุพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างก็ร้องไห้ด้วยความโศกเศร้า ทั้งยังกล่าวถึงความรู้สึกของกวีที่แม้เป็นพระสงฆ์ซึ่งควรละกิเลสและเข้าใจในสังขารเรื่องความไม่เที่ยงแท้ของชีวิต ก็ยังอดไม่ได้ที่จะรู้สึก

โศกเศร้าไปด้วย อันเป็นการเน้นย้ำภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎรให้เด่นชัดขึ้น
ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เห็นพระโกษฐ์พระจอมไกร	เสียงร้องไห้นั้นหู
ด้วยความถือนั่นกตัญญู	มิได้อดสูแก่เพื่อนกัน
๑ ออย่าว่าแต่เหล่าปสลิกา	ถึงอาตมาก็เหลือกลิ่น
ให้คิดถึงองค์พระทรงธรรม	แล้วโศกคล้ายไม่วายเลย

(ແຫລ່ທະນັມຫາພນ ກລ່າວເຣື່ອງສວຣຣຕ, 2516: 236)

2) ราษฎรพากันมาร่วมงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ

ความจงรักภักดีของราษฎรช่วยเน้นย้ำภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รัก
ของราษฎรที่กวีนำเสนอมากยิ่งขึ้น ดังที่กวีบรรยายภาพของราษฎรจำนวนมากที่ต่างมุ่งหวังว่าตนจะได้
แสดงความจงรักภักดีเป็นครั้งสุดท้าย จึงอดทนรอคอยและยอมอดอาหาร เพื่อให้ได้ถวายพระเพลิง
พระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ฝ่ายว่าประชาชน	ออกเคลื่อนกล่นคอยจนเหลือ
หมายว่าจะได้ถวายพระเพลิง	โดยในเชิงที่ภักดี
๑ คอยแต่บ่ายไปจนรุ่ง	เพราะจิตตมุงกตเวที
ถ้าแม้ไม่ได้ถวายอัคคี	จะอยู่อย่างนี้ไม่กลับไป
๑ ลู้นอดซึ่งข้าวปลา	แลดูหน้าไม่พองใส
พอเห็นแจ้งซึ่งแสงไฟ	เสียงร้องไห้ไปตามกัน

(ແຫລ່ທະນັມຫາພນ ກລ່າວເຣື່ອງຈາຣພຣະບຣມສພແລະຈາຣພຣະເມຣຸ, 2516: 255)

การที่ราษฎรมาร่วมงานพระราชพิธีพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นจำนวนมากนี้ อาจเนื่องจากพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ
ครั้งนี้เป็นครั้งแรกของประวัติศาสตร์สยามที่ราษฎรได้รับอนุญาตและได้รับการชักชวนโดยพระบรม
ราชโองการให้เข้าร่วมในพระราชพิธีดังกล่าว มีรายงานว่ามิได้มีผู้เข้าร่วมในพระราชพิธีนี้มากถึง 100,000-
120,000 คน (Mauricio Peleggi, 2547: 160)

3) ราษฎรร่วมทำบุญอุทิศถวายเป็นพระราชกุศล

กวีกล่าวว่าราษฎรจำนวนมาก ทุกเพศ ทุกวัย ทุกฐานะต่างมาร่วมฟัง
พระธรรมเทศนาในวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้พระองค์เสด็จสวรรคตแล้วก็ตาม เพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแต่พระองค์ แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเป็นที่รักของราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ผูกมนุชย์พุทธศาสนิกนิกรชน ต่างพร้อมกลมกลมาลไมสร
 ล้นนิบาต ในพระพุทธรูปวาสคาลาคล้า เพื่อฟังพระสัทธรรม
 ยกบุญทาน แฝ่ทักษิณบรรณาการธรรมพลี อุทิศส่วนกุศล
 บุญราศีสุจริตปฏิบัติ ถวายแด่บรมกษัตริ์สยามปิยมหาราช ...
 เห็นแต่พระพุทธรูปอันเป็นบุญเขต เห็นแต่พระสงฆ์ทรงสมณเพศ
 โภธิกาสาวพัลลภ อันเป็นธงชัยอรหัตพุทธรูป พอจะยกบุญยกทาน
 บำเพ็ญการกุศลกรรม สดับพระธรรมเทศนา **อุทิศผลานิสงส์โสภณ**
ถวายพระราชกุศลสนองพระราชคุณูปถัมภ์ จึงได้ชักนำชวนกัน
ทุกเหล่า ไม่ว่าเจ้าไม่ว่าขุนนาง ไม่ว่านายห้างไม่ว่าคฤหบดี ไม่ว่า
 เศรษฐีไม่ว่าคนจน ละล้นพร้อมกลมกลมากาย ทั้งหญิงทั้งชาย
 แก่หนุ่ม มาชุมนุมเป็นมหาธรรมล้นนิบาต โดยไพร่ฟ้าสยามชาติ
 ร่วมสวดฉันท์ นับเป็นวันสามัคคีสมาคม ฉลองพระเดชพระคุณ
 พระบาทบรมปิยกษัตริ์ ...

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 195-196)

อนึ่ง ใน **ແຫລ່ເຫສົນໄຫພັນ** กล่าวเรื่องสวรรคต และແຫລ່ເຫສົນໄຫພັນ
 กล่าวเรื่องงารพระบรมศพและงารพระเมรุ กวีเชิญชวนให้ราษฎรรำลึกถึงพระมหากษัตริ์คุณ และ
 เสนอว่าราษฎรควรทำบุญเพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เพราะทรงปกครองและดูแลราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เมื่อพระองค์ทรงพระชนม์	พระคุณล้นแผ่ไพศาล
เราอาศรัยใต้โพธิสมภาร	ได้สุขสำราญลิริวิไล
๑ ควรที่เราท่านจะหมั่นทำบุญ	สนองพระคุณโดยความเลื่อมใส
แล้วอุทิศผลทานมัย	ถวายไทพระจุมพล นั้นແຫລ່ ๗

(ແຫລ່ເຫສົນໄຫພັນ กล่าวเรื่องงารพระบรมศพและงารพระเมรุ, 2516: 261)

4.1.2.1.2 ภาพพระมหากษัตริ์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร

กวีกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำให้
 ราษฎรชาวสยามมีชีวิตที่ดีขึ้น โดยนำเสนอภาพของพระองค์ ดังนี้

1) ทรงเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมสยามให้ทันสมัย

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมของสยามหลายประการให้ทันสมัย ทั้งเรื่องการแต่งกายและทรงผม พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สวมเสื้อผ้าและถุงเท้าตามแบบตะวันตก โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการหมอบคลานเป็นการยืนค้ำบทรองให้นับวันตามปฏิทินสุริยคติและใช้รัตนโกสินทร์ศก การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ส่งผลให้สยามมีวัฒนธรรมที่เป็นสากล ทำให้ชาวสยามไม่ถูกชาวต่างชาติดูหมิ่นว่าไร้อารยธรรม ดังคำประพันธ์ว่า

๑ จักจำแนกพระคุณาทร แก่ราชฎรโดยย่อ แต่พอเหมือน
เดือนสกิด ขวนกันคิดถึงพระเดชพระคุณไท้ ก่อนเราไว้ผมปัก
มหาดไทยกฝึกจำเปาะกระหม่อม แลดูถ่อมคักดีสยาม ไปงดาม
สมเป็นไท แก่เป็นไว้ผมรองทรง ตามเราคงไว้อยู่ ลีนอดสูแขกฝรั่ง
แต่งตัวยังไม่เหมาะเหมง เสื้อกฤษเสงเสื้อกระบอกพะ ที่เนื้อเอะก็
ยังเผื่อ ผู้หญิงเนื้อแนบแพรหม เตียนี่สมด้วยสอ้านตา สวมเสื้อ
ผ้าถุงรองเท้า หญิงแก่สาวสวยพริ้ง แพรตุ้งตั้งติดเสื้อแสง ยกตัดแปลง
หลายแพดแซ่น⁶ แต่ละล้วนแสนสะอาดเอี่ยม เปลี่ยนธรรมเนียม
ยืนน้อมค้ำบทรอง แทนหมอบพับเข้ากราบไหว้ ไทเลือกใช้ตาม
ชอบอย่าง เปลี่ยนวันทางจันทรคติรบิล เป็นวันสุรทินเทียม
วิเทศชาติ ใช้คักราชกรุงรัตนโกสินทร์ แทนเคยชินจุลศักราชพม่า ...

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 202)

กวียังสดุดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดให้ราชฎรไม่ต้องไว้ทุกข์ด้วยการโกนศีรษะเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จสวรรคตตามธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่เดิม โดยโปรดเกล้าฯ ให้ราชฎรแต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีดำแทน การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมการไว้ทุกข์นี้ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราชฎร แม้ในวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ท่านทรงเมตตาประชาราษฎร์	ให้ออกประกาศทั่วเขตคั่น
แม้พระองค์ทรงดับขันธ	เรื่องโกนผมฉันไม่ต้องทำ

⁶ แพดแซ่น ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นคำว่า fashion แปลว่า ความนิยมของคน สมัยนิยม (So Sethaputra, 2000: 261)

๑ ให้ไว้ทุกข์กันอย่างใหม่
พระคุณจอมไกรใหญ่ยิ่งล้ำ

นุ่งห่มใช้แต่เครื่องดำ
สุดที่จะนำสิ่งเปรียบปาน
(ແຫລ່ຫຼາຍນຳພາພຸດທະສາສະໜາ, 2516: 234)

2) ทรงพัฒนากิจการสาธารณูปโภค

นอกจากทรงพัฒนาด้านวัฒนธรรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพัฒนากิจการสาธารณูปโภค ได้แก่ ถนน รถราง รถไฟ เรือเมล์ ไฟฟ้า โทรเลข โทรศัพท์ ไปรษณีย์ โรงเรียน โรงพยาบาล และธนาคาร ส่งผลให้ราษฎรสยามมีความเป็นอยู่ที่ดีทัดเทียมชาวตะวันตก กวีเปรียบให้เห็นว่าราษฎรในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีกว่าสมัยอยุธยาซึ่งเป็นสมัยที่เชื่อกันว่าเจริญรุ่งเรือง ดังคำประพันธ์ว่า

... ไปไหนมาก็มีถนน สิ่งของชนกีสดวกมาก มีรถลากรถราง
รถยนต์ยางรถม้า พลตระเวนรักษาตลอดทาง แสงไฟฟ้าสว่าง
ตลอดคืน ... มีธนาคารก็อเนก มีโทรเลขโทรศัพท์ ไปรษณีย์รับ
สื่อสาร มีโรงพยาบาลโรงเรียน เด็กราษฎรได้ความรู้ ไม่ว่าผู้หญิง
ผู้ชาย หนังสือพิมพ์รายวันก็ออก บอกข่าวบอกกิจการ การเขียน
อ่านก็แพร่หลาย การค้าขายก็แออัด มีบริษัทจำกัดทุน ล้วนประเทือง
คุณรุ่งเรือง จะไปหัวเมืองไกลใกล้ มีรถไฟเรือเมล์ ทุกท่าเลวร้าย
กว่าก่อน ไม่มีบ่อนเบี้ยนบ้านนอก ราษฎรออกอกุศลมทรัพย์ ...
ถึงบ้านเมืองดีครั้งกรุงเก่า ก็ไม่เสมอเราอยู่เย็นเป็นสุข ทั้งแสนสนุก
ทั้งแสนสบาย ทั้งหญิงทั้งชายขึ้นชีวิต มีกรรมสิทธิ์สมธรรม เร่งนับ
วันหวังเกิดไท จะรุ่งเรืองศิวิไลค์ทันเขา เพราะพระจุลจอมเกล้า
ทรงบำรุง นฤมิตรกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นด้านดินภิญโญใหญ่ ราษฎร
ไทยเทียมวิเทศชาติ คุณปิยมหาราชชุบเลี้ยง ...

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 202)

ในบทราชสดุดีขนาดสั้นที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว กวีสดุดีพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ทำให้ราษฎรมีความเป็นอยู่สุขสบาย กวีนำเสนอสิ่งต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นทั้งถนน รถราง รถไฟ ไฟฟ้า โทรเลข โทรศัพท์ ไปรษณีย์ โรงเรียน โรงพยาบาล และสุขาภิบาล ดังคำประพันธ์ว่า

สร้างถนนสถลสถานโอฬารตรา
มีรถไฟเรือไฟโคมไฟฟ้า

มีรถม้ารถรางรถยางยนต์
อุดหนุนพาณิชย์เปรี๊ยะประเทืองผล

โรงเรียนโรงพยาบาลทานชอชธรรม	ห้างร้านกล่นสินค้าหาประชาชน
โทรเลขโทรศัพทที่ประชณีย์	สดวกดีพุดจาเพลาลัน
โรงเรียนโรงสไฟใช้จักรกล	ตะเวนกันโทษาสุขาภิบาล

(กลอนสุภาพของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, 2516: 173)

กล่าวได้ว่ากวีนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพัฒนากิจการสาธารณูปโภค ทั้งด้านการคมนาคมสื่อสาร การสาธารณสุข และการศึกษา ซึ่งล้วนส่งผลให้ราษฎรในรัชสมัยของพระองค์มีความเป็นอยู่ที่สุขสบายมากกว่าในอดีต

3) ทรงปฏิรูปกฎหมายและกระบวนการยุติธรรม

ผู้วิจัยพบว่ากวีกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นใจราษฎร จึงโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงกฎหมายเพื่อมิให้ราษฎรต้องเดือดร้อน ทั้งยังทำให้กฎหมาย ของสยามทันสมัยตามแบบสากล ดังคำประพันธ์ว่า

๑ โทษใดเดือดร้อนราษฎร	ก็ประกาศและเปลี่ยนแปลง
ปลดเลิกและเพิกฆอง	ประทุษร้ายเหือดร้ายแรง
๑ กฎหมายคดีศาล	วโรงการให้ตัดแปลง
โดยโลกนิยมແฉง	มีอาจลวงและท้วงติง
๑ ระเบียบปลั่งเรียบร้อย	พระก็คอยจะอ้างอิง
เหตุให้ชนเห็นจริง	ประคุดตั้งพระองค์แสดง

(กลอนกาพย์ของ “เอกชน” กล่าวเรื่องสวรรคต, 2516: 220)

กวียังกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดตั้งศาลเพื่อพิจารณาพิพากษาอาชญากรรมให้เกิดความยุติธรรม โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกวิธีการสอบสวนแบบจารีตที่ใช้วิธีทรมานเพื่อให้นักโทษยอมรับสารภาพ นอกจากนี้ ยังมีพระเมตตาให้จัดสถานที่คุมขังนักโทษให้สะอาดและให้ดูแลนักโทษอย่างเหมาะสม ทั้งนี้เพราะทรงหวังให้ราษฎรที่ทำผิดกลับใจเป็นคนดี ดังคำประพันธ์ว่า

... ทั้งโรงศาลวินิจฉัยพิพาท มีสิทธิ์ขาดเป็นยุติธรรม ไม่จง
จำแรงลูกหนี่ขัว ใครลั่นเนื้อประดาตัวล้มละลาย เลิกวิธีขายนคน
เป็นทาสสินไถ่ เลิกวิธีใช้วิธีอาญาเขี่ยนชก เอาแต่สมัคลม่อมลมุน
ล้วนเป็นคุณโดยชอชธรรม คนต้องจำกำหนดโทษ ทั้งพระโปรดให้
จัดคุกตะราง สอาดสอ้านอย่างสมควร ลดโทษ่ตรวนทรมาน จำอาหาร

บมิให้ออด เพื่อตัดพยคลันดาน ให้ทังพาลทังผิด กลับสุจริตเลี้ยง
 ซึพชอบ เอาทังปลอบทังชู คืดคำชูสั่งสอน เสมอบิครปราบบุตร
 ให้ยำ หวังอุปถัมภโดยชอบธรรม ...

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 203)

อนึ่ง นำสังเกตว่ากวีกล่าวถึงกฎหมายเลิกทาสด้วย ผู้วิจัยพบว่ากวีกล่าวถึง
 เรื่องการเลิกทาสไม่มากนัก แม้แต่ใน **รัชมังกลาภิเศกคำฉันท์** ซึ่งเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ
 ขนาดยาวก็สุดดีเรื่องการเลิกทาสไว้เพียงสั้นๆ ว่า

๑ ทรงราชบัญญัติกะเซียร
 ชันทาสพิกัติกรรมกร

ชนมายุปลดทอน
 ชนยากก็เย็นใจ

(รัชมังกลาภิเศกคำฉันท์ เล่ม 1, หน้า 32)

เหตุที่กวีกล่าวถึงเรื่องการเลิกทาสไม่มากนัก น่าจะเป็นเพราะการเลิกทาส
 ส่งผลให้บรรดาขุนนางและเจ้านายสูญเสียอำนาจในการควบคุมคนของตน จึงทำให้ผู้คนในสมัยนั้น
 มิได้ยกย่องพระราชกรณียกิจดังกล่าวมากนัก นอกจากกวีที่เป็นผู้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท ดังที่
 ทองต๋อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา (2552: 127) กล่าวว่าเมื่อได้ทรงนำกระแสพระราชดำริเรื่องการเลิกทาส
 เข้าประชุมสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินแล้ว ปรากฏว่าเสนาบดีและบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย
 ส่วนมากไม่เห็นชอบด้วย แม้แต่ทาสเองก็ไม่พอใจที่จะให้เลิกเช่นกัน เนื่องจากขัดกับความนิยมของ
 ราษฎรขณะนั้น

กล่าวได้ว่ากวีให้ภาพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงปฏิรูป
 กฎหมายของสยามให้เป็นสากล ทรงปฏิรูประบบศาล และวิธีการสอบสวนให้เหมาะสมกับยุคสมัย
 ทำให้ราษฎรได้รับความยุติธรรมถ้วนหน้า

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่ากวีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพ
 ชีวิตของราษฎรสยามให้ดียิ่งขึ้น ทั้งทรงเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมไทยให้ทันสมัย ทรงพัฒนากิจการ
 สาธารณูปโภคเพื่ออำนวยความสะดวกสบายให้แก่ราษฎร ตลอดจนทรงปฏิรูปกฎหมายและ
 กระบวนการยุติธรรมให้มีความเป็นสากล

4.1.1.2.3 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน

กวีกลุ่มนี้ให้ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระราช
 อัธยาศัยอ่อนโยน ดังนี้

1) มีพระราชดำรัสที่ไพเราะและให้คติสอนใจ

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน ตรัสอย่างไรไพเราะ พระราชดำรัสของพระองค์ให้ทั้งความเพลิดเพลินและคติสอนใจเปรียบเหมือนพรที่พระราชทานแก่ผู้ฟัง ดังคำประพันธ์ว่า

... พระอัธยาศัยพริ้งเพรา สมเป็นเจ้าเจ้าจอมกษัตริย์ ...
พระพจนานแลเป็นเอก ตรัสเสมอเชกเหลวยเล่นท์ เสมอทิพยรส
ประเดตี่มใจ ควรคนไทจักจำ สับปฐริศธรรมบทั้ง ได้ทั้งจริงทั้งเล่น
ได้ทั้งเป็นคติสอน เสมือนพระราชทานพรผู้สดับ ไพเราะจับใจรัก
(ลิลิตคำหลวง, 2516: 199)

2) รับสั่งกับผู้ใกล้ชิดอย่างเป็นกันเอง

ในบทราชสดุดีขนาดสั้นที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว กวีในฐานะข้าราชการที่เคยถวายงานแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่าพระองค์มีรับสั่งกับกวีอย่างเป็นกันเองโดยไม่ทรงถือพระองค์ ดังคำประพันธ์ว่า

นิจจาเอ่ยเคยรู้จักทรงชั๊กถาม	สำเนียงนามข้าผู้ประตุใหม่
เคยถวายสาราพญาไท	ทรงปราไสแย้มสรวลยวนกมล
ตัวเจ้าหรือขุนสารัตถ์ผู้จัดสาร	ศิริโรกรานทูลฉลองถึงสองหน
ไม่สู้คล่องว่องไวไชยุบล	พระจอมพลดำรัสตอบว่าชอบใจ

(กลอนสุภาพของขุนสารัตถ์ธรรมากร, 2516: 213)

เนื้อความข้างต้นสอดคล้องกับภาพที่กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแย้มพระโอษฐ์และตรัสด้วยถ้อยคำอันไพเราะสุภาพอย่างเป็นกันเองแก่ผู้ใกล้ชิด ทำให้ผู้ใกล้ชิดต่างประทับใจและจงรักภักดีต่อพระองค์ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ยามเยียนพระย่ำยืม	ปราไส
สัณฑ์เสนาะสนธิ์ใน	เล่นที่น้อม
ภักดีดีลี่ย	สุจริต ท่านนา
ชื่นฉ่ำกมลพร้อม	พรำด้วยศุภสุนทร

(โคลงของนายชิน ราชะเลข, 2516: 185)

อนึ่ง การที่พระองค์มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยนเช่นนี้ยังนับได้ว่าทรงปฏิบัติตามหลักมัททวะในทศพิธราชธรรมอีกด้วย

จากที่กล่าวมาทั้งหมด สรุปได้ว่ากวีกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 3 ภาพ คือ

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอภัยมัยอันอนันต์

4.1.2.2 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวโรกาสเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2529)

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศให้วันที่ 23 ตุลาคมเป็นวันปิยมหาราช และรัฐบาลในสมัยต่อมาคงถือเป็นวันสำคัญเพื่อรำลึกถึงพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้มีการประพันธ์วโรกาสเฉลิมพระเกียรติในวันปิยมหาราช กวีกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

4.1.2.2.1 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและเป็นที่ยกย่องของราษฎร

นอกจากกวีกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎรเช่นเดียวกับกวีผู้ประพันธ์วโรกาสเฉลิมพระเกียรติขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปีนำเสนอแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงใกล้ชิดกับราษฎร ดังนี้

1) เสด็จประพาสต้นเพื่อทรงตรวจราชการและดูแลทุกข์สุขของราษฎร

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ทุกข์สุขของราษฎร พระองค์ทรงปลอมพระองค์เป็นสามัญชนออกตรวจราชการ ทำให้ทรงทราบปัญหาและความทุกข์ของราษฎรได้โดยตรงและทรงสามารถช่วยแก้ไขปัญหานั้นได้อย่างรวดเร็ว กวีแสดงให้เห็นพระเมตตาของพระองค์ที่ทรงไม่ถือโทษราษฎรที่ขอร้องให้พระองค์ขึ้นเฝ้ามาเฝ้า แต่กลับทรงยกย่องให้ราษฎรเหล่านี้เป็น “เพื่อนต้น” อีกด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

<p>ในยามว่างราชกิจคิดประพาส ลงเรือมาดสองแฉกแนวตามชล</p>	<p>ปลอมพระองค์ออกตลาดประพาสต้น เที่ยวปะปนจากกรุงเข้าค้ำไกล</p>
....	
<p>ใครทุกข์สุขอย่างไรได้ทราบสิ้น หาทางช่วยทวยราษฎรปราศราศี</p>	<p>ทรงไยยืนด้วยพระกรรมท่านสุขศรี ทุกขีใครมีแก้ไขไม่เนิ่นนาน</p>

ราษฎรบางคนไม่รู้จัก	คุษนุกทายทักเชิญขึ้นบ้าน
นั่งเสมอดูจเกลอรักกันมานาน	ตบเข้าพระองค์ท่านสำราญใจ
บ้างฝากซื้อปืนในกรุงคูทุ่งชาน	ชนคาวหวานเลี้ยงสิ้นกินไม่ไหว
คนเหล่านี้พอทราบดีก็ตกใจ	แต่ ๓ โปรดให้อภัยทุกคน
ยังทรงยกย่องไว้ให้พิเศษ	ว่าอยู่ในประเภทเป็น “เพื่อนต้น”
มีของฝากจากนอกบอกทุกคน	เหล่า “เพื่อนต้น” คอยสืบราชการ
	(มงคล ฐประจ่าง, 2517: 10-11)

เนื้อความข้างต้นสอดคล้องกับที่กวีแสดงให้เห็นความใกล้ชิดระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับราษฎรที่ทรงรู้จักขณะเสด็จประพาส กวีกล่าวว่าพระองค์ทรงพูดจาปราศรัยกับราษฎรเหล่านั้นอย่างไม่ถือพระองค์จนมีความสนิทสนม พระองค์ทรงเรียกราษฎรเหล่านี้ว่า “เพื่อนต้น” และพระราชทานไม้เท้าซึ่งทรงซื้อมาจากต่างประเทศ ทั้งยังทรงพระกรุณาให้ราษฎรเหล่านี้เข้าเฝ้าพระองค์ได้ ดังคำประพันธ์ว่า

ราษฎรคนใดทรงชัยสนิท	โดยใกล้ชิดชอบหน้าอ้อมมาลัย
โปรดปรานเลื่อนเป็น “เพื่อนต้น” ทุกคนไป	สำนึกในพระมหาคุณนันท
คราวพระองค์ทรงครุโศภโศภประเทศ	ทอดพระเนตรไม้เท้าถือเหมาะเมื่อมัน
ทรงซื้อไว้ยามไปเยือน “เพื่อนต้น” นั้น	พระทรงธรรมประทานไว้ให้เป็นตรา
พวก “เพื่อนต้น” ทุกคนได้ไม้เท้าถือ	จารึกชื่อของพระองค์ผู้ทรงกล้า
เข้าวังใช้ไม้เท้าถือติดมือมา	ได้เข้าเฝ้าเจ้าพาราทุกคราไป
	(สุภร ผลชีวิน, 2529: 41)

อนึ่ง กวียังนำเสนอภาพการเสด็จประพาสต้นโดยเชื่อมโยงกับพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของราษฎร เช่น การสาธารณสุข กวีกล่าวว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกตรวจเยี่ยมราษฎร ทรงพบว่าราษฎรขาดแคลนยาที่จะนำมาใช้รักษาโรคต่างๆ จึงโปรดให้จัดตั้งโอสถสภา ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 ทั้งนี้เพื่อผลิตยาและจำหน่ายในราคาถูก หากราษฎรขาดแคลนทุนทรัพย์ พระองค์ก็มีพระเมตตาให้แจกยานั้นแก่ราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

ผลจากการประพาสทรงราชพบ	พลกสบทุกข์ผ่านมานานเนิ่น
ทั้งโรคภัยไข้เจ็บหนาวเหน็บเผชิญ	ความขัดเขินขาดหูกยาสารพัด

...

จึงรับสั่งตั้ง “โอสถสภา”
นำจำหน่ายขายพวกเขาย่อมเยาครั้น

ผลิตยาของรัฐออกจัดสรร
คนยากป็นโอสถจดเงินตรา
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 52)

2) ราษฎรพร้อมใจบริจาคเงินสร้างพระบรมรูปทรงม้าแล้วน้อมเกล้าฯ ถวาย

แม้การกล่าวถึงพระบรมรูปทรงม้าพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนหน้า
คือ ในพระธรรมเทศนาเรื่องพระรัฐประศาสน์ และรัชมิ่งคลาภิเศกคำฉันท์มาบ้างแล้ว แต่ผู้วิจัย
พบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ทุกเรื่องล้วนกล่าวถึงพระบรมรูปทรงม้าว่าเป็นอนุสาวรีย์ที่
ราษฎรต่างพร้อมใจกันบริจาคเงินเพื่อจัดสร้างแล้วน้อมเกล้าฯ ถวายในวโรกาสที่พระองค์ทรง
ครองราชย์ยาวนานกว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในอดีต ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

ต่างคนก็ต่างรัก	ดิสมัครพระราช
ชื่นชมพระเดชพา	รเมืองค์พระทรงชัย
ต่างบริจาคทรัพย์	ผิจะนับก็บาทไทย
ร่วมสร้างพระรูปใน	บริเวณดุสิตสถาน

(พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: 13)

อีกตัวอย่างหนึ่ง กวีสดุดีว่าพระองค์ทรงเป็นที่รักของราษฎร ทำให้ราษฎร
ร่วมกันบริจาคเงินเพื่อจัดสร้างพระบรมรูปทรงม้าถวายพระองค์ เงินบริจาคมนี้มีมากกว่าราคาของ
พระบรมรูปทรงม้าถึง 5 เท่า จนต่อมานำมาสร้างจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ ดังคำประพันธ์ว่า

ส่วนเรื่องทุนรอนใช้ในการนี้	ไทยพร้อมพลิตตามส่วนโดยถ้วนหน้า
สิบสตางค์อย่างต่ำทำเงินตรา	ได้ถึงหนึ่งล้านกว่าน่าภูมิใจ
ทุนจึงมากกว่าราคาถึงห้าเท่า	เงินเหลือเอามาสร้างอีกอย่างได้
คือ “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย”	เมื่อสมัยมงกุฎเกล้าฯ เจ้าธานี
ครั้นอนุสาวรีย์นี้สำเร็จ	พระเสด็จเปิดงานเป็นการที่
ฟ้าการุญบุญตาประชาชี	ด้วยได้ดูภูบดินีสององค์

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 103)

กล่าวได้ว่าภาพที่เป็นลักษณะเด่นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่กวีกลุ่มนี้นำเสนอ คือ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร
กวีนำเสนอว่าพระองค์เสด็จประพาสต้นเพื่อทรงตรวจเยี่ยมดูแลทุกข์สุขของราษฎรอย่างใกล้ชิด

จึงทรงเป็นที่รักของราษฎร จนราษฎรต่างพร้อมใจกันบริจาคเงินเพื่อจัดสร้างพระบรมรูปทรงม้าแล้ว น้อมเกล้าฯ ถวายพระองค์

4.1.2.2.2 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่ม ในสยามประเทศ

กวีกลุ่มนี้นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยาม ดังนี้

1) ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่กลุ่มเกษตรกร

ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้นำเสนอพระราชกรณียกิจ เรื่องการเกษตรมากกว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มอื่นๆ อย่างเห็นได้ชัด เหตุที่กวีให้ความสำคัญกับพระราชกรณียกิจด้านการเกษตรนั้น น่าจะเป็นเพราะกวีเห็นว่าเป็นพระราชกรณียกิจที่คนปัจจุบันสนใจ

ด้วยเหตุนี้ กวีจึงนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชหฤทัยใส่กลุ่มเกษตรกร ดังที่กวีกล่าวว่าทรงส่งเสริมการเกษตร โดยโปรดให้จัดทำบัญชีปริมาณน้ำฝน และสร้างประตุน้ำเพื่อการชลประทาน ทำให้ราษฎรที่เป็นเกษตรกรมีน้ำเพียงพอในการเพาะปลูก ส่งผลให้เกษตรกรมีฐานะดีขึ้น ดังคำประพันธ์ว่า

การเกษตรส่งเสริมราษฎร	ไม่เดือดร้อนเรื่องนาคราทำนถ้าง
ชลประทานคุมการทำนระวัง	ให้น้ำขังเพียงพอหล่อข้าวดี
ทรงโปรดให้ทุกจังหวัดจัตรายงาน	ปริมาณน้ำฝนชลวิถี
สถิติทำไว้ในครั้งนี้	น้ำฝนมีมากน้อยค่อยเข้าใจ
สร้างทำนบประตุน้ำทำไว้กัน	ค่อยจ่ายปันส่งน้ำสู่่นาไร่
น้ำพอดีข้าวงามตามหทัย	ชาวนาได้ข้าวมากไม่ยากจน

(มงคล ฐปกระจำง, 2517: 10-11)

กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ชุดคลองเปรมประชากรเพื่อให้เกษตรกรมีน้ำสำหรับใช้เพาะปลูกเพียงพอ อนึ่ง น่าสังเกตว่าทรงสนพระทัยเช่นนี้ต่างไปจากทรงสนพระทัยของกวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปที่เสนอว่าพระองค์โปรดให้ชุดคลองเพื่อพัฒนาการคมนาคมของสยาม ดังคำประพันธ์ว่า

อีกด้านการเกษตรสำคัญ	เพาะปลูกผูกพัน
กับเศรษฐกิจพาณิชย์การ	
พระทรงดำกลชลประทาน	จากท่าหลวงละหาน
ลงสู่มหาสาร	
และชุด “คลองเปรมประชากร”	ผ่านถิ่นดินดอน
รังลิตัญญะบางปะอิน	
ทรงชุดคลองซอยปล่อยสินธุ์	จนจดเมืองมิน
นับได้สิบหกคมนา	

(พระธรรมกิติโสภณ, 2533: 7-8)

2) ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ความรู้สึกรักของชาวพิษณุโลก

ก็กลุ่มนี้กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ขุนนางเสาะหาพระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะงดงามเพื่ออัญเชิญมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรซึ่งพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ ในที่สุดทรงพอพระทัยพระพุทธรูปชินราช แต่เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่าพระพุทธรูปชินราชเป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของชาวพิษณุโลก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถ่ายแบบและจำลองพระพุทธรูปชินราชของคัมภีร์ขึ้นมาแทนที่จะอัญเชิญจากพิษณุโลกลงมาประดิษฐาน ณ วัดเบญจมบพิตร ดังคำประพันธ์ว่า

แต่ชาวนครพิษณุโลก	บุรโหมก็แน่นเหนียว
ย้ายมาจะพาหทยเกลียว	ธูรภักติชาติรอน
โปรดให้ประดาคณะอมัจ	จสมรรณวิชาวร
จำลองพระพุทธรูปชินวร	ทวิสาขธานี

(พระธรรมกิติโสภณ, 2533: 3)

อนึ่ง น่าสังเกตว่าทรรศนะที่กวีนำเสนอข้างต้นแตกต่างจากทรรศนะของกวีที่นำเสนอในวรรณคดีเรื่อง**แห่เทศน์มหาชาติ**ที่ประพันธ์ขึ้นหลังเสด็จกลับจากประพาสยุโรปซึ่งแสดงให้เห็นว่าการหล่อพระพุทธรูปชินราชสำเร็จ คือการแสดงพระบุญญาบารมีให้ประจักษ์ ใน **ราชสดุติสมเด็จพะปิยมหาราช** กวีก็กล่าวในทำนองเดียวกันว่าพระองค์มีพระราชดำริว่าการหล่อจำลองพระพุทธรูปชินราชเป็นวิธีที่ดีที่สุดที่จะไม่กระทบกระเทือนจิตใจของราษฎรชาวพิษณุโลก ทั้งยังเป็น การเผยแผ่งานด้านปฏิมากรรมให้เป็นที่รู้จักมากขึ้นอีกทางหนึ่งด้วย ดังที่กวีกล่าวว่า

“พระพุทธรูปชินราช” สถิตพิษณุโลก	ยศโยคยอดงามนามลือเลื่อง
บังอาจนำพระพุทธรูปออกจากเมือง	คงขัดเคืองขุนทรวงปวงประชา

ทางแนบเนียนเลียนแบบไว้สร้างให้เหมือน
ท่อนหักโหมโหมนัสหักศรัทธา

เป็นพิมพ์เพื่อนพระชินราชสะอาดกว่า
ทั้งจะพาศิลป์ไทยแพร่ไปพลัน
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 64)

3) ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรชาวต่างชาติที่มาพึ่งพระบรมโพธิ สมภาร

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราช
หฤทัยใส่ราษฎรชาวต่างชาติที่มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระองค์พระราชทานเสรีภาพในการนับถือ
ศาสนา ทั้งยังทรงอุปถัมภ์ศาสนาที่ราษฎรเหล่านั้นนับถือ กวีกล่าวว่าพระองค์พระราชทานพระราชทรัพย์
สร้างมัสยิด และโรงเรียนสอนศาสนาคริสต์ ดังคำประพันธ์ว่า

นอกจากเป็นพุทธศาสนูปถัมภ์	ยังทรงอำนวยสุขทุกศาสนา
ให้สิทธิเสรีชีประชา	ชาติซึ่งมาพึ่งโพธิสมภาร
บริจาคทรัพย์พระองค์ทรงอุทิศ	สร้างมัสยิดอิสลามตามหมู่บ้าน
ทรงจุนเจือคริสตจักรในหลักการ	สร้างสถานศึกษามิชชันนารี
	(สุภร ผลชีวิน, 2529: 65)

นอกจากนี้ กวียังกล่าวว่าพระองค์ยังพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่บรรดาพ่อค้า
ชาวต่างชาติที่ล้วนทำประโยชน์ให้แก่ประเทศเช่นเดียวกับราษฎรชาวสยาม ดังคำประพันธ์ว่า

พ่อค้าคนใดดีมีความชอบ	ร่วมประกอบกิจกับรัฐร่วมจัดสรร
ก่อกำไรให้รัฐพัฒนาพลัน	พระทรงธรรมขึ้นชอบทรงตอบแทน
ยกยศถาบรรดาศักดิ์คือครุฐาน	เพื่อเป็นการผูกจิตสนิทแน่น
ให้สมัครรักทำกินรักดินแดน	ไม่คลอนแคลนสุจริตสถิตทรง
ไม่เลือกชาติเลือกชั้นเลือกวรรณะ	หากยังประโยชน์ให้อย่างใหญ่หลวง
จักเป็นเจ๊กแขกฝรั่งชาติทั้งปวง	โอกาสล่วงรับตำแหน่งตั้งแต่งประทาน
	(สุภร ผลชีวิน, 2529: 14-15)

กล่าวได้ว่ากวีกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยามประเทศ ทั้งกลุ่มเกษตรกร ชาวพิษณุโลกและ
ชาวต่างชาติที่มาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับราษฎร
ทุกฐานะ ทุกเชื้อชาติ และทุกศาสนาที่อยู่ในแผ่นดินสยามอย่างเสมอภาคกัน

4.1.2.2.3 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานการปกครองระบอบประชาธิปไตยในสยาม โดยนำเสนอภาพ ดังนี้

1) ทรงเลิกทาส

การเลิกทาสเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญที่กวีกลุ่มนี้นำเสนอ น่าจะเป็นเพราะสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่ให้ความสำคัญแก่เรื่องสิทธิเสรีภาพ ดังที่กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เลิกทาส เพราะมีพระราชดำริว่าการปกครองระบบมุลนายที่เข้ามาแต่เดิมเป็นการแบ่งชนชั้น ทำให้ราษฎรที่เป็นทาสขาดสิทธิเสรีภาพและไม่เท่าเทียมกับผู้อื่นในสังคม ดังคำประพันธ์ว่า

ประหารราษฎรไทย	เพราะเหตุใดกมลหมอง
บ มีศักดิ์และสิทธิ์ครอง	เสมอกันเพราะอันใด
เพราะแบ่งวรรณะชนชาติ	ระบบทาสชนาปไทย
ชนิดดั้นจะขาดใจ	ก็ไร้สิทธิเสรี
	(พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: 8)

การกล่าวเรื่องการเลิกทาสเช่นนี้ชี้ให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชวิสัยทัศน์ต่อการเป็นทาสว่าทำให้ขาดสิทธิและเสรีภาพนั้นพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ทุกเรื่อง ตัวอย่างเช่น ใน กลอนสุภาพประกวดเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมแก่ความต้องการของชาติไทย ในยุคที่พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลิกทาสเพราะมีพระราชประสงค์ให้ราษฎรมีสิทธิและเสรีภาพ นอกจากนี้ กวียังเชื่อมโยงกับชื่อของประเทศไทยที่แปลว่าอิสระด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

ทรงคำนึงถึงสิทธิอิสรภาพ	แห่งไทยปราบเปลื้องทาสสามารถหลาย
ให้พ้นยากตรากตรำลำบากกาย	ความสุขวายร้ายสิ้นกินน้ำตา
ไม่สมกับเป็นไทยในประเทศ	น่าสังเวชเลื่อมศักดิ์เป็นหนักหนา
จึงโปรดให้เลิกขาดทาสนานา	เป็นवासนาถ้วนทั่วทุกตัวคน
	(อุทัย รักษ์กุล, 2510: 266)

2) ทรงเลิกระบบไพร่

นอกจากทรงเลิกทาส กวียังกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้เลิกระบบไพร่ ทำให้ราษฎรทุกคนในสยามมีเสรีภาพเพราะไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ทั้งยังทำให้ทุกคนมีสถานภาพเท่าเทียมกันทั้งประเทศ ไม่ว่าจะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์หรือราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

ทรงเลิกทาสประกาศเสรีจสำเร็จไซรั	ทรงเลิกลบ “ระบบไพร่” ให้เป็นที่
ยุติธรรมนำรัฐสวัสดิ	เพราะทรงมีปณิธานเนิ่นนานมา
ทุกคนจึงพึงมีเสรีสรรพ	เท่าเทียมทันกันหมดปรากฏว่า
เชื้อพระวงศ์องค์ไอรสพระธิดา	ย่อมเทียมเท่าเหล่าประชาทั่วหน้ากัน

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 86)

3) ทรงให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการปกครอง

สุภร ผลชีวินนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย โดยกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการปกครองระดับท้องถิ่น พระองค์พระราชทานสิทธิแก่ราษฎรให้เลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านที่บางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2435 แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใหญ่บ้านเลือกกำนัน ดังที่ผู้วิจัยกล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 และดังคำประพันธ์ว่า

ต่อจากนั้นปล้นประกาศอำนาจให้	ชนชาวไทยใช้สิทธิตัวโดยทั่วหน้า
คัดเลือกผู้ปกครองตนผลวิทยา	จากพม่ามลายูคูดมานั้น
กำหนดเอาบางปะอินเป็นถิ่นแรก	เลือกตั้งแยกผู้ปกครองเป็นสองชั้น
ผู้ใหญ่บ้านพร้อมทั้งเลือกตั้งกำนัน	เป็นของขวัญชาวสยามตามกิจจา

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 25)

4) มีพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ

กวีกล่าวถึงพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะส่งเสริมการปกครองรูปแบบประชาธิปไตย จึงมีพระราชดำริว่าจะให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชซึ่งจะเสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์เป็นผู้พระราชทาน “รัฐธรรมนูญ” หรือคอนสติติวชัน (Constitution) และจัดตั้งรัฐสภาหรือที่เรียกว่า “สภาปาลิเมนต์” (Parliament) เพื่อเป็นของขวัญแก่ปวงชนชาวสยาม ดังคำประพันธ์ว่า

ถึงกับองค์ทรงดำรงชัดในที่
หวังบรมโอรสาฯ เจ้าฟ้าชาย
ในวาระซึ่งพระได้มหิศววรรษย์
พ่วง “สถาปาลิเมนต์” เค้นประดล

ประชุมเสนาบดีนี้ฟ้าสาย
ทรงมอบหมายสิ่งสมควรคู่มวลชน
มอบ “คอนสตีติวชัน” ในขั้นต้น
อำนวยผลคนไทยสืบไปนา
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 75)

เนื้อความข้างต้นสอดคล้องกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า เทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นผู้รับผิดชอบในการร่างรัฐธรรมนูญ แม้ยังไม่มี การประกาศใช้ก็ตาม (ชาลี เอี่ยมกระแสนินทร์, 2547: 316-339)

กล่าวได้ว่าวิกฤตการณ์นี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย โดยกล่าวว่าพระองค์ทรงเลิกทาส ทรงเลิกระบบไพร่ ทรงให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการปกครอง ตลอดจนมีพระราชดำริเรื่องจะ พระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ปวงชนชาวสยาม

4.1.2.2.4 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคาม ของชาติตะวันตก

วิกฤตการณ์นี้เห็นว่าประเทศมหาอำนาจตะวันตกเป็น “ศัตรู” ผู้รุกรานดินแดน ของสยาม ดังที่วิกิกล่าวถึงเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ที่ทำให้สยามต้องสูญเสียทั้งดินแดนในปกครอง และ ค่าปรับแก่ฝรั่งเศส จนบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ทรงช่วยกันนำพระราชทรัพย์มาจ่ายค่าปรับ โดยกวีเรียก ฝรั่งเศสว่า “มาร” ดังคำประพันธ์ว่า

ครั้งที่สองไทยต้องชำระค่าอีก
เสียดินแดนฝั่งซ้ายน้ำโขงไซร์
เสียค่าปรับทรัพย์สินสองสถาน
ข้อสองเสียสามล้านบาทอนาถครั้น
โอ้อณาถราชวงศ์หลายองค์ที่
ขายเอาทรัพย์นับสมทบกับงบใน

เหลือจะหลีกเลี่ยงอำนาจชาติยิ่งใหญ่
รวมเกาะที่มีอยู่ในแม่น้ำนั้น
ข้อหนึ่งเสียถึงสองล้านฝรั่งเศสตั้งฝืน
ถูกจัดสรรค่าปรับย่อยยับไป
ทรงพร้อมพลีเพชรนิลจินดาให้
เสียค่าไถ่ให้แก่มารสันดานทราม
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 71)

ทรงศนะของกวีต่อชาติตะวันตกข้างต้น ส่งผลให้กวีนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก ดังนี้

1) ทรงดำเนินพระวิเทโศบายประนีประนอมกับต่างชาติ

ผู้วิจัยพบว่ากวีกลุ่มนี้ทุกคนกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระสติปัญญาในการดำเนินพระวิเทโศบายอย่างประนีประนอมกับชาติตะวันตก กล่าวคือ ทรงตัดสินพระทัยยกดินแดนบางส่วนให้แก่ชาติตะวันตก เพื่อรักษาเอกราชของสยามไว้ ดังตัวอย่างตอนหนึ่งที่กวีกล่าวถึงการเสียดินแดนทางตอนใต้ของสยาม อันได้แก่ กลันตัน ตรัง กานู ปะลิส และ ไทรบุรีให้แก่อังกฤษไว้ว่า

ภาคใต้ไทยเสียข้า
ก็จำต้องนวัตรตาม
ผ่อนปรนผลคือความ
ประเทศเอกราชมี
เสี่ย่อยดีกว่ายับ
สงวนสรรพศักดิ์ศรี
ส่วนใหญ่ไทยเสรี
มีต้องขึ้นประเทศเขา
(พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: 6)

สุภร ผลชีวินยังนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรักชาติเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นเมื่อสยามต้องสูญเสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้แก่ประเทศฝรั่งเศส อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากเหตุการณ์วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ทำให้พระองค์ทรงทุกข์โศกเศร้า และทรงปวดร้าวพระราชหฤทัยจนถึงกับทรงพระประชวรหนักและไม่ยอมเสวยพระโอสถ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงพระนิพนธ์โคลงและฉันทฉันทถวายเพื่อ ปลอบพระทัย และขอให้พระองค์ทรงฝืนพระทัยเสวยพระโอสถเพื่อให้หายจากพระอาการประชวรโดยเร็ว นอกจากนี้สมเด็จพระนางเจ้าสุชมัยมารศรี พระอัครราชเทวีก็ทรงพระนิพนธ์โคลงถวายด้วยเช่นกัน กวีกล่าวว่า

ทรงหม่นหมองครองโคกวิโยคซึ่ง
แทบจักถึงชีวาตม์พินาศไหม้
ทรงหวานอมขมกลืนฝืนจิตใจ
กล้ากลืนใช้แค้นครุระอุดรัน
ถึงกับข้าทูลละอองธุลีพระบาท
ทำนุลสาสน์จากนครลอนดอนต้น
ทูลเล่าโลมทูลให้ทรงธรรม
บรรเทาสรรพโศกสลดให้ลดลง
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 72)

2) ทรงปรับปรุงกองทัพสยามเพื่อปกป้องเอกราช

ผู้วิจัยพบว่ากวีย้งนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงกองทัพสยามให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก เนื่องจากทรงตั้งพระทัยว่าหากการทูตไม่ได้ผล ก็จะใช้กำลังทหารต่อสู้กับศัตรูเพื่อปกป้องแผ่นดินสยามไว้ไม่ให้ถูกต่างชาติยึดครองเหมือน ประเทศเพื่อนบ้าน ดังคำประพันธ์ว่า

พระทรงชัยไตร่ตรองหาช่องช่วย	เอื้ออำนวยเขตคามสยามให้
รอดเรื่องบุกรุกรานปวงมารไกล	พระทรงชัยใคร่ปรับทัพให้ดี
เพราะพระองค์ทรงหวังจะยังให้	ประเทศไทยไม่เหมือนเพื่อนบ้านที่
เกิดประมาทพลาดพลั้งลงครั้งนี้	สูญสิ้นสิทธิ์เสรีทวีระทม
แม้เราหวังตั้งสงบเตรียมรบไว้	สู้ศึกเสื่อเหนื่อได้ได้เหมาะสม
ถ้าถึงจุดสุดสิ้นใช้สิ้นลม	เจรจาพาสันขมให้คลี่คลาย
อย่างน้อยไทยก็เชื่อว่าไร้เงาเขี้ยว	คิดลดเลี้ยวเคี้ยวคล่องคอหนอย่าหมาย
ย่อมหวงแหนแดนดินไม่นิ่งตาย	นี่คือไฟใบสุดท้ายภาสยามี
	(สุภร ผลชีวิน, 2529: 57)

กล่าวได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ให้ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก โดยนำเสนอว่า พระองค์ทรงใช้พระสติปัญญาดำเนินพระวิเทโศบายแบบผ่อนปรนกับชาติตะวันตกและทรงปรับปรุงกองทัพสยามให้ทันสมัย

4.1.2.2.5 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม

กวีกลุ่มนี้นำเสนอพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดพระชนม์ชีพ การนำเสนอเนื้อหาดังกล่าวส่งผลให้เกิดภาพของพระองค์อีกภาพหนึ่ง คือ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรมในการขึ้นเสวยราชสมบัติ ได้แก่

1) มีพระชาติกำเนิดในสกุลวงศ์กษัตริย์

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มักกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชชนนี อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงอยู่ในสกุลวงศ์ของกษัตริย์ จึงทรงเป็นผู้ที่มีความเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะครองราชย์สืบต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ ดังที่กวีกล่าวว่า

จุฬาลงกรณ์จักรินทร์ปีนประชา
เป็นโอรสจอมกษัตริย์รัชชที่สี่
อันองค์สมเด็จพระเทพศิรินทร์

พระบาทสมเด็จพระปิยมหา
รัชกาลที่ห้าสยามินทร์
แห่งกรุงศรีรัตนโกสินทร์
คือชนนีนีราชินทร์ปีนชาติรี
(อุทัย รัชชกุล, 2498: 264)

2) ทรงได้รับการยอมรับจากพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง

ผู้วิจัยพบว่ากวียังนำเสนอว่าพระองค์ทรงมีสิทธิธรรมในการครองราชย์ เพราะทรงเป็นผู้ที่ได้รับการเลือกตั้งมาจากที่ประชุมของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง อันแสดงให้เห็นว่าพระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติอย่างชอบธรรม สอดคล้องกับที่ผู้วิจัยกล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 ทั้งยังสอดคล้องกับแนวคิดประชาธิปไตยที่ให้ความสำคัญกับการลงมติเพื่อเลือกผู้นำด้วย กวีกล่าวว่า

ประชุมถามความเห็นทุกถ้วนหน้า
ที่ประชุมเห็นงามคล้อยตามกัน
ทรงปรึกษาเรื่องสืบบัลลังก์ท่าน
เจ้าฟ้านั้นควรครองแผ่นดินไทย
(มงคล ฐปกรจ่าง, 2517: 3)

อนึ่ง น่าสังเกตว่ากวีบางคนยังกล่าวว่าราษฎรเป็นผู้มีส่วนกราบทูลเชิญให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ด้วย แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่ราษฎรยอมรับและทรงเป็นที่รักของราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

จึงมวลลอมมาตย์ราช
ยกองค์อัครครอง
“เจ้าฟ้าจุฬาลง
ผู้ใฝ่พระยศอัน

ฎรญาติวงศ์ปอง
คิริราชไศศวรรย์
กรรม” พงศราชันย์
อภิฐานะ “กรมขุน
(พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: 1)

3) ทรงมีความรู้ความสามารถในการปกครองบ้านเมือง

กวีกล่าวเรื่องพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงศึกษาศาสตร์ต่างๆ อย่างแตกฉาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้ภาษาอังกฤษซึ่งเป็นภาษาสำคัญที่ใช้ศึกษาวิทยาการในยุคที่ตะวันตกกำลังขยายอิทธิพลเข้ามาในทวีปเอเชีย เพื่อให้รู้เท่าทันชาวต่างชาติ กวีกล่าวถึงชื่อพระอาจารย์ชาวต่างชาติทั้ง 3 คน คือ นางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna H. Leonowens) นายซันด์เลอร์หรือหมอจันดเล (John H. Chandler) และนายแพตเตอร์สัน (Francis George

Patterson) นอกจากนี้ กวียังกล่าวว่าทรงศึกษาวิชาการใช้อาวุธ ตลอดจนวิชาศิลปะการต่อสู้ป้องกันตัว ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า

การศึกษาจัดอาจารย์ด้านมคธ	ภาษาอังกฤษเรียนหมดไม่ลับสน
นางแอนนาเลียโนเวนส์ครูชั้นต้น	หม่ออีกคนชานด์เลอร์อเมริกัน
สนพระทัยศึกษาภาษาอังกฤษ	ได้สัมฤทธิ์จากนายแพ็คเตอร์สัน
ทรงศึกษายิงปืนไฟได้โดยพลัน	มวยปล้ำนั้นทรงชำนาญใช้การดี
แก้พรรยาสถาปนาเป็นกรมหมื่น	พินเนศวร์ฯ ชมชื่นสมศักดิ์ศรี
กระบี่กระบองคชกรรมร่ำเรียนดี	อัศวกรรมก็มีความรู้ไว้
อย่างสิบสามได้พระนามเป็นกรมขุน	พระบิดาการุณบุญไฉน
พินิจประชานาถกาจเกรียงไกร	เสด็จไหนตามติดชิดพระองค์

(มงคล ฐปกระจำง, 2517: 2-3)

ในบทประพันธ์ข้างต้น กวีสดุดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีพระปรีชาสามารถด้านคชกรรม ดังเห็นได้ว่าพระองค์ทรงเคยร่ำพัตษาเหนือกระพองข้างถวาย พระพุทธบาทเป็นพุทธบูชา (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 56) นอกจากนี้ กวียังเน้นย้ำให้เห็นว่าพระองค์มีพระปรีชาสามารถจนได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากสมเด็จพระบรมชนกนาถให้ถวายงานรับใช้ใกล้ชิดตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ กวีกล่าวถึงการที่พระองค์ทรงได้รับทรงกรมเพื่อรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณและกล่าวว่ายามใดที่สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมือง ก็โปรดให้พระองค์ตามเสด็จไปด้วย สอดคล้องกับหลักฐานที่ว่าเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธชินราช ครั้นเมื่อเสด็จถึงเมืองชัยนาทแล้วมีพระราชหฤทัยระลึกถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ซึ่งมีได้โดยเสด็จด้วย จึงเสด็จกลับลงมากรุงเทพมหานคร รอยุ่จนออกพรรษา แล้วทรงรับสมเด็จพระเจ้า ลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ขึ้นประทับในเรือพระที่นั่งลำเดียวกัน (สมบัติ พลายน้อย, 2553: 72)

นอกจากนี้ กวียังกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาความรู้ด้านการปกครองจากสมเด็จพระบรมชนกนาถโดยตรง พระองค์ทรงถวายงานรับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระบรมชนกนาถด้วยความวิริยะอุตสาหะ ทั้งยังทรงฝึกฝนและศึกษาความรู้ต่างๆ ด้วยพระองค์เอง การกล่าวเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่มีพระคุณสมบัติเหมาะสมในการเสด็จขึ้นครองราชย์เพราะทรงได้รับการถ่ายทอดและเรียนรู้การบริหารราชกิจโดยตรงจากพระมหากษัตริย์ ดังคำประพันธ์ว่า

สนองบาทราชบิดายามราตรี
ในบางคืนคืนดึกทรงฝีกฝน
ทุกยามความหม่นหมองครองททัย

ในพระที่ราชฐานทุกวารไป
ด้วยอดทนจนสนิทพระนิตย์
พระทรงช้อยอดทนได้ผลดี
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 6)

กล่าวได้ว่ากรีกกลุ่มนี้นำเสนอพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม โดยแสดงให้เห็นว่าทรงเหมาะสมทั้งในด้านชาติวุฒิ และคุณวุฒิ ทั้งนี้เพราะทรงได้รับการสั่งสอนอบรมจากพระอาจารย์และสมเด็จพระบรมชนกนาถโดยตรง นอกจากนี้ ยังทรงเป็นผู้ที่มีความชอบธรรมเพราะได้รับการยอมรับและเลือกจากมติของที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางอีกด้วย

4.1.2.2.6 ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระปรีชาสามารถรอบรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้ทางอักษรศาสตร์ ดังเห็นได้จากพระราชนิพนธ์จำนวนมากซึ่งมีเนื้อหาหลากหลาย พระราชนิพนธ์เหล่านี้มีทั้งที่พระราชนิพนธ์เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง สอดคล้องกับที่กรีกกลุ่มนี้มักสวดดีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์ของพระองค์ โดยระบุชื่อวรรณคดีเรื่องต่างๆ ที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน และลิลิตนิทราชาคริต ดังคำประพันธ์ว่า

ทรงพระราชนิพนธ์ต้นฉบับ	พระราชพิธีสำหรับทุกสถาน
สิบสองเดือนเมืองไทยได้มีงาน	นักชดถุกซ์ตามกาลประเพณี
ทั้งร้อยกรองเรื่องนิทราชาคริต	ทรงลิขิตให้เห็นเป็นลัทธิ
พระองค์โปรดปลอมองค์ทรงเปรมปรี	ดุจกาหลิบที่มีในนิทรา
อันลิลิตเรื่องนี้ดีล้ำเลิศ	แสนประเสริฐทรงประพันธ์สุดสรรหา
แทรกคติสอนไว้ในพรรณนา	เพื่อนกินหาง่ายแท้แลเคลื่อนไป
	...
นอกจากนี้ยังมีอีกมากมาย	ล้วนแพรวพราววรรณคดีที่เกิดผล
ทรงเป็นปราชญ์องค์กวีศรีสากล	ประชาชนซาบซึ้งถึงปัจจุบัน
	(มงคล ฐปกระจำง, 2517: 13)

นอกจากนี้ กรีกกล่าวว่าพระราชหัตถเลขาเรื่องการเสด็จประพาสตามสถานที่ต่างๆ เช่น พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสไทรโยค และพระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านนั้นนอกจากแสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถและความช่างสังเกตของพระองค์แล้ว การที่ทรงพระราชนิพนธ์

เชื่อมโยงให้เห็นว่าคนไทยในปัจจุบันมักใช้ภาษาไทยผิดเพี้ยน ต่างจากพระองค์ที่ทรงเห็นว่าควรใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง ดังคำประพันธ์ว่า

ถึงกับทรงพากเพียรล้อเลียนเล่น	กับผู้เป็นนักกลอนอักษรศรี
ประพันธ์กลอน “ซิมซาบ” เนิบนาบดี	ด้วยวาทีผิดผิดพิปริตกัน
ใช้ศัพท์แสงแต่งกลอนอักษรซึ่ง	อ่านแล้วทิ้งหุทัยไฉนนั้น
สะกดแยบแปลไม่ออกนอกคอกครั้น	พระทรงธรรม์ยศสหายังอวารณ์
ถ้าพระองค์ทรงเห็นดังเช่นที่	เป็นอยู่นี้แล้วก็คงทรงทอดถอน
ว่าคนไทยโยธูราไม่อาทร	ภาษาไทยปล่อยให้ปอนยานหย่อนกัน

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 101)

2) ทรงเป็นแบบอย่างเรื่องการเสียสละ

กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นแบบอย่างให้แก่เยาวชนเพราะทรงสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่อสร้างสิ่งต่างๆ ทำให้สยามเจริญรุ่งเรืองด้วยเหตุนี้ กวีจึงเสนอว่าผู้ที่มีฐานะร่ำรวยควรรู้จักแบ่งปันแก่ผู้อื่นและช่วยเหลือสังคมเช่นเดียวกับที่พระองค์ทรงปฏิบัติ ดังคำประพันธ์ว่า

ผู้ใดที่มีธนแล้วล้นเหลือ	คิดกุศลเกื้อชุมชนกุศลมหันต์
จำเรียรอยบาทบงสุ์ของทรงธรรม์	ประสาทสรรพรทรัพย์เพื่อเกื้อสุขชน

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 112)

นอกจากนี้ กวียังเสนอว่าเยาวชนทุกคนควรเสียสละความสุขส่วนตนเพื่อสร้างความสงบสุขให้แก่สังคมและช่วยกันรักษาแผ่นดินสยามไว้ให้คงอยู่สืบไปถึงคนรุ่นหลังเช่นเดียวกับที่พระองค์ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ ดังคำประพันธ์ว่า

เยาวชนคนใดเมื่อได้เห็น	อย่าว่างเว้นกตัญญูเชิดชูมัน
นิยมเยี่ยง “สยามินทร์” ชีวินนั้น	พร้อมพลีเพื่อเกื้อสันติสุขไทย
ขอให้เลื้อดลูกหลานเหลนโหล่นลื้อ	ทุกคนซื่อถือหลักพิทักษ์ให้
ถิ่นแหลมทองต้องมีบุรีไชย	เสียมสดใสไร้มิตรมาปลิดปอง

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 106)

กล่าวได้ว่าภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีผู้ประพันธ์ราชสดุดีสวมเด็จพระปิยมหาราชนำเสนอ คือ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแบบอย่างแก่เยาวชน

ทั้งเรื่องการใช้ภาษาไทย และการเสียดสี ซึ่งมีทั้งการสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่อพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า และการเสียดสีความสุขส่วนพระองค์เพื่อรักษาเอกราชของสยาม

กล่าวโดยสรุปว่า วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 7 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยาม
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย
- 4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก
- 5) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม
- 6) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์
- 7) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแบบอย่างแก่เยาวชน

เห็นได้ว่าภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนออย่างเด่นชัดในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วทั้ง 2 กลุ่ม คือ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร นอกจากนี้ น่าสังเกตว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยนเนื่องจากกวีส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ได้ถวายงานรับใช้พระองค์ ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง กวีเป็นราษฎร จึงเน้นนำเสนอว่าพระองค์มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยนต่อราษฎรหรือภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดกับราษฎรแทน

เมื่อเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว พบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่มนำเสนอภาพของพระองค์เหมือนและแตกต่างกัน ดังนี้

ภาพที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่มนำเสนอเหมือนกัน ได้แก่ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร

ส่วนภาพที่พบเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ได้แก่

- ภาพที่พบเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 1 ปี มี 2 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน

- ภาพที่พบเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง มี 6 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม
- 4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยาม
- 5) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์
- 6) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแบบอย่างแก่เยาวชน

จากการศึกษาภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว สรุปเป็นตารางได้ ดังนี้

ตาราง 9 ตารางเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดี
เฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว

<p>ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ประมาณ 1 ปี (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454)</p>	<p>ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลัง การเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2529)</p>
<ol style="list-style-type: none"> 1. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร 2. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิต ของราษฎร 3. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีพระราชอัธยาศัย อ่อนโยน 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักและ ทรงใกล้ชิดกับราษฎร 2. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ ราษฎรทุกกลุ่มในสยาม 3. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐาน ประชาธิปไตย 4. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของชาติ ไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก 5. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม 6. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ที่มีพระอัจฉริยภาพ ด้านการประพันธ์ 7. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแบบอย่าง แก่เยาวชน

จากที่กล่าวมาทั้งหมด สรุปได้ว่าภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวี
นำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลา
ที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจาก
เสด็จสวรรคตแล้ว มีทั้งภาพที่นำเสนอเหมือนกันและแตกต่างกัน

ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม
นำเสนอเหมือนกัน มี 2 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาและเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย

ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นลักษณะเด่นที่พบเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่ม มีดังนี้

- วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต นำเสนอภาพที่เป็นลักษณะเด่น 3 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ

- วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วนำเสนอภาพที่เป็นลักษณะเด่น 2 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักและทรงใกล้ชิดกับราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก

ตาราง 10 ตารางแสดงภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นลักษณะเด่นที่พบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่ม

<p>ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453)</p>	<p>ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังเสด็จสวรรคตแล้ว (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2529)</p>
<ol style="list-style-type: none"> 1. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ 2. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ 3. ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร 2. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก

4.2 ปัจจัยที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่มนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างกันนั้น ผู้วิจัยพบว่ามีปัจจัยสำคัญ 2 ประการ คือ ความสัมพันธ์ของกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประการหนึ่ง และมุมมองของกวีในบริบททางสังคมที่แตกต่างกันอีกประการหนึ่ง

4.2.1 ความสัมพันธ์ของกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเป็นงานประพันธ์ที่แสดงออกด้วยการพรรณนาพระเกียรติคุณซึ่งผู้ประพันธ์อาจเกิดแรงบันดาลใจจากพระปรีชาสามารถทางการปกครอง และด้านการรบจากความร่มเย็นเป็นสุขแห่งบ้านเมืองซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้คุ้มครองรักษา หรือเนื่องจากผู้ประพันธ์เป็นผู้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทจึงประพันธ์ถวายเพื่อเทิดพระบารมี (เสาวณิต วิงวอน, 2530: 7) ด้วยเหตุนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงน่าจะเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้ภาพของพระองค์ที่กวีแต่ละกลุ่มนำเสนอแตกต่างกันไปด้วย

กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่

4.2.1.1 กวีที่อยู่ร่วมสมัย

กวีกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่มีชีวิตอยู่ในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทำให้กวีนำเสนอภาพของพระองค์ตามที่กวีได้เห็นมา กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ได้แก่

1) **พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ)** ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติขณะเป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานการคมนาคมและการสื่อสาร เนื่องจากกวีเป็นเจ้ากรมพระตำรวจซึ่งต้องคอยอารักขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีโอกาสได้ตามเสด็จเมื่อครั้งเสด็จไปสมโภชคลองเปรมประชากรซึ่งเป็นคลองแรกในรัชสมัยของพระองค์

2) **พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร** (หม่อมเจ้ากระจ่าง ลดาวัลย์) เป็นพระโอรสของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาและมีพระราชจริยาวัตรเคร่งครัดระหว่างทรงพระผนวช และภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูกตเวทิตาหัตถ์ต่อบรรพบุรุษ และพระเถระที่ประกอบพระราชพิธีทรงพระผนวช

เนื่องจากเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระผนวช พระวรวงค์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากรทรงเป็นพระเถระในทัตถบาสและได้เสด็จมาประจำอยู่ในพระตำหนัก ณ วัดพระพุทธรัดนสถานมนทிரามด้วย

3) หม่อมเจ้าสุวรรณ สุทัศน์ พระโอรสในพระองค์เจ้าสุทัศน์ กรมหมื่นไกรสรวิชิต ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานการศึกษา โดยนำเสนอเรื่องที่โปรดเกล้าฯ ให้สอบความรู้พระสงฆ์ เนื่องจากทรงเป็นผู้ช่วยพระบิดาว่าการในกรมธรรมการ และหลังจากนั้นยังทรงไปช่วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุณพ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราช) ซึ่งทรงกำกับกรมสังฆการีและกรมธรรมการ อันเป็นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสอนพระสงฆ์โดยตรง นอกจากนี้ เนื่องจากกวีเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ทำให้ทรงรู้ความนัยเรื่องการสะสมกำลังพลและอาวุธของฝ่ายวังหลวงกับวังหน้าอีกด้วย

4) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาพิ้ง เนื่องจากทรงดำรงตำแหน่งในสภาที่ปรึกษาราชการส่วนพระองค์หรือองคมนตรีสภา ทั้งยังเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ทำให้ทรงรับรู้เรื่องต่างๆ ภายในราชสำนัก ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงนำเสนอ ได้แก่

4.1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งนี้เพราะพระองค์น่าจะอยู่ร่วมในงานพระราชพิธีโสกันต์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นเมื่อพ.ศ. 2418 นอกจากนี้ เนื่องจากพระองค์ได้มีโอกาสตามเสด็จไปยังที่ต่างๆ ทำให้ทรงเห็นพระเมตตาที่โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ที่ตามเสด็จได้เสวยพระกระยาหารเช่นเดียวกับที่พระองค์เสวย

4.2) ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ เนื่องจากกวีเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้รับสมมติให้เป็นตัวแทนของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ในการถวายพระพรเมื่อครั้งพระองค์เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก กวีจึงสดุดีที่พระองค์ทรงเสียดสละความสุขส่วนพระองค์เสด็จประพาสยุโรป เนื่องจากแต่เดิมไม่เคยมีพระมหากษัตริย์เสด็จประพาสต่างประเทศมาก่อน นอกจากเสด็จไปพระราชสงคราม

5) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) เป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาแพ ทรงนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

5.1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาและมีพระราชจริยาวัตรเคร่งครัดระหว่างทรงพระผนวช และภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีความกตัญญูทเวทิตา ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์

น่าจะทรงเข้าร่วมพระราชพิธีทรงพระผนวชด้วย จึงทรงทราบเหตุการณ์เรื่องการทรงพระผนวชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงทราบพระราชประสงค์ของพระองค์ที่โปรดให้สร้างวัดพระพุทธรัตนสถานต่อจากที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงสร้างค้างไว้ เพื่อสืบทอดพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทั้งยังทรงทราบว่าพระองค์โปรดให้จารึกนามของพระเถระลงบนนาฬิกาที่พระราชทานไว้ ณ วัดพระพุทธรัตนสถานอีกด้วย

5.2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่นานาชาติ เนื่องจากทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์จึงทรงรู้ความนัยว่ามีขุนนางบางคนเข้าใจผิดคิดว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจฝึกไฝ่ศาสนาอื่น กวีจึงนำเสนอว่าระหว่างที่พระองค์เสด็จประพาสยุโรป ทรงประพาศิพระองค์จนเป็นที่สรรเสริญ อันเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอีกทางหนึ่งด้วย

6) เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เป็นราชเลขาการส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ ยังเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นราชทูตเดินทางไปเจริญพระราชไมตรียังราชสำนักต่างๆ ในประเทศยุโรป (ปิยนาด บุนนาค, 2520: 50-51) จึงรับรู้เรื่องที่ชาติตะวันตกส่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์มาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งยังทราบเรื่องที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมรูปพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี 4 รัชกาล เพื่อนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีความกตัญญูทเวทิตาต่อบรรพบุรุษ

7) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง ปัญญาทีโป) เป็นพระเถระที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าคณะผู้ช่วย (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, 2545ช: 112-116) นำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่ทรงสละความสุขส่วนพระองค์และแสดงความกล้าหาญเสด็จประพาสต่างประเทศ

8) หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ เป็นพระโอรสของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ผู้เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ ยังทรงเป็นพระบิดาของเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เป็นพระอภิบาลพระเจ้าลูกยาเธอ ทั้ง 4 พระองค์ที่ทรงส่งไปศึกษาต่อยังยุโรป ทั้งยังเป็นผู้ที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โดยตรง และได้รับพระราชหัตถเลขาจากพระองค์เป็นส่วนใหญ่ (หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์, 2478: จ-ฅ) ด้วยเหตุที่ทรงเกี่ยวข้องกับกิจการยุโรป หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ จึงทรงรับรู้เรื่องการเสด็จประพาสยุโรปและนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น

พระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ นอกจากนี้ เนื่องจากทรงเป็นมหาดเล็กที่ถวายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างใกล้ชิดตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทั้งขณะที่ทรงพระผนวชเป็นสามเณร และขณะประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบ กวีจึงสดุดีด้วยน้ำเสียงแสดงความเห็นพระทัยพระองค์ว่า

๑ ลงชลขึ้นสถลกันดาร

ควรรคิดสงสาร

พระบาทนฤนาถนาถา

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพ็ญ, 2516: 153)

9) พระกว้าง วัดประยูรวงศ์ ได้รับรู้เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้หล่อจำลองพระพุทธรูปชินราช จึงนำเสนอภาพพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ที่มีพระบุญญาบารมีเป็นที่ประจักษ์

10) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรวรรณกร กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเขียน ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระราชทานมาอยู่เสมอ พระองค์นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

10.1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร ดังที่กวีกล่าวว่าร่าชฎรต่างรู้สึกโศกเศร้าเมื่อทราบข่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต และพากันมาร่วมฟังพระธรรมเทศนาเพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศล

10.2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน เนื่องจากทรงเป็นผู้ที่มีโอกาสได้ใกล้ชิดและได้ฟังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

10.3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร เนื่องจากทรงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ เพื่อให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

11) หลวงธรรมาภิรมณ์ (เถิก จิตรกลีก) เป็นครูใหญ่โรงเรียนวัดประยูรวงศาวาส และวัดจักรวรรดิราชาวาส ต่อมาได้เข้ารับราชการในกองแต่งตำราเรียน กระทรวงธรรมการ และได้ช่วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพประพันธ์หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณจนได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งให้เป็นหลวงธรรมาภิรมณ์ มีตำแหน่งในกรมราชบัณฑิตยเมื่อ พ.ศ. 2446 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2472: คำนำ) นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร

กล่าวได้ว่าเนื่องจากกวีเป็นผู้ที่มีชีวิตอยู่ในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กวีจึงนำเสนอภาพของพระองค์ตามที่ตนได้เห็น ทั้งนี้เพราะกวีเป็นผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับพระราชกรณียกิจเรื่องนั้น หรืออาจประพันธ์ขึ้นด้วยความจงรักภักดี นอกจากนี้ เนื่องจากกวีกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์จึงอาจรู้ความนัยและนำเสนอภาพของพระองค์ที่ต่างจากกวีสมัยหลัง เช่น ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่นานาชาติ และภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่เสด็จประพาสยุโรป

4.2.1.2 กวีสมัยหลัง

กวีกลุ่มนี้ไม่ได้มีชีวิตอยู่ร่วมในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่ตนรับรู้มาอีกทีหนึ่ง กวีมักประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจตลอดพระชนม์ชีพมาสดุดี เพื่อแสดงถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์ กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ ได้แก่

1) **อุทัย รัษฎกุล** ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเพื่อส่งเข้าประกวดเนื่องในวันปิยมหาราช ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอ ได้แก่

1.1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก ซึ่งเป็นภาพสำคัญที่กวีมุ่งนำเสนอสอดคล้องกับหัวข้อการประกวดที่มุ่งเน้นให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ที่ทำให้สยามพ้นวิกฤต

1.2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร กวีนำเสนอว่าพระองค์เสด็จประพาสต้นเพื่อดูแลทุกข์สุขของราษฎรทำให้ราษฎรรักพระองค์ ราษฎรจึงสร้างพระบรมรูปทรงม้าแล้วน้อมเกล้าฯ ถวาย

2) **มงคล ฐปกระจำง** ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเพื่อให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์และเทิดพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาพของพระองค์ที่กวีนำเสนอ ได้แก่

2.1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร กวีนำเสนอว่าพระองค์ทรงมีความเป็นกันเองและมีพระมหากษัตริย์คุณต่อเพื่อนต้นซึ่งทรงรู้จักเมื่อครั้งเสด็จประพาสต้นทำให้พระองค์ทรงเป็นที่รักของราษฎร

2.2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มเกษตรกร

2.3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์ กวีนำเสนอว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระปรีชาสามารถด้านอักษรศาสตร์ ทรงพระราชนิพนธ์วรรณคดีไว้เป็นจำนวนมาก

3) พระธรรมกิติโสภณ (สมุท รชตวณโณ) เจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตร ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติขึ้นเพื่อรำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงสร้างวัดเบญจมบพิตรในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี กวีประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจมาสดุดี กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยาม ได้แก่ กลุ่มเกษตรกร และชาวพิชฌุโลก พระองค์จึงทรงเลือกที่จะหล่อพระพุทธรูปขึ้นราชจำลองแทนที่จะอัญเชิญองค์จริงมาไว้ที่วัดเบญจมบพิตร

4) สุภร ผลชีวิติน ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเพื่อสดุดีพระมหากษัตริย์คุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งต่อมากกระทรวงศึกษาธิการได้นำวรรณคดีเรื่องนี้ไปเป็นหนังสือส่งเสริมการอ่าน ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย ภาพของพระองค์ที่กวีนำเสนอ ได้แก่

4.1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร กวีนำเสนอให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความเป็นกันเองและมีพระมหากษัตริย์คุณต่อเพื่อนต้นซึ่งทรงพบเมื่อครั้งเสด็จประพาสต้น ทำให้พระองค์ทรงเป็นที่รักของราษฎร

4.2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยาม ทั้งราษฎรที่เป็นเกษตรกร และราษฎรชาวต่างชาติและต่างศาสนา

4.3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์ กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระปรีชาสามารถในการประพันธ์วรรณคดีทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง

4.4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแบบอย่างแก่เยาวชน เนื่องจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้นำไปใช้เป็นหนังสือส่งเสริมการอ่าน กวีจึงนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นแบบอย่างทั้งเรื่องการใช้ภาษาไทยและการเสียสละเพื่อชาติบ้านเมือง

กล่าวได้กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นราษฎรที่มีได้รู้จักพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง แต่รับรู้พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตาม กวีกลุ่มนี้มักไม่กล่าวเกินจริง แต่มุ่งแสดงให้เห็นพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์ที่มีต่อราษฎรเป็นสำคัญ

สรุปได้ว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมีความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างกัน คือ กวีกลุ่มหนึ่งเกิดร่วมสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมักเป็นพระบรมวงศานุวงศ์หรือขุนนางที่มีโอกาสได้รู้จักพระองค์โดยตรง ส่วนกวีอีกกลุ่มหนึ่งเกิดสมัยหลัง มักเป็นราษฎรที่รับรู้เรื่องของพระองค์จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ส่งผลให้กวีนำเสนอภาพของพระองค์แตกต่างกัน ดังแสดงในตารางต่อไปนี้

ตาราง 11 ตารางเปรียบเทียบภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีแต่ละกลุ่มนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ

กวีที่อยู่ร่วมสมัย	กวีสมัยหลัง
1. ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ	1. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร
2. ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาประเทศ	2. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยามประเทศ
3. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางข้าราชการ	3. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก
4. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่นานาชาติ	4. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์
5. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูทวดเวทิตา	5. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแบบอย่างแก่เยาวชน
6. ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาและมีพระราชจริยาวัตรเคร่งครัดระหว่างทรงพระผนวช	

4.2.2 บริบททางสังคมที่มีผลต่อมุมมองของกวี

กวีอยู่ในสังคมย่อมได้รับอิทธิพลจากสังคมทั้งด้านวัฒนธรรม ขนบประเพณี ศาสนา ปรัชญา และการเมือง สภาพการณ์ของปัจจัยเหล่านี้ย่อมกำหนดโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของกวี การพิจารณาอิทธิพลของสังคมต่อกวี ควรให้ความสนใจว่ากวีได้รับอิทธิพลจากสังคมอย่างไร และกวีมีท่าทีสนองตอบต่ออิทธิพลเหล่านั้นอย่างไร (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2542: 6) ผู้วิจัยจึงเห็นว่ามุมมองของคนที่อยู่ในบริบททางสังคมที่แตกต่างกันน่าจะส่งอิทธิพลต่อกวีให้นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างกันไปด้วย บริบททางสังคมที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่

4.2.2.1 แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์

แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแบ่งได้เป็น

1) พระมหากษัตริย์เป็นผู้มีบุญญาบารมี

คติทางพระพุทธศาสนาเชื่อว่าพระมหากษัตริย์คือเทพประเภทหนึ่งซึ่งเรียกว่าสมมติเทพ ดังที่ในไตรภูมิภคกถากล่าวว่า “ฝูงท้าวแลพระญาในแผ่นดินเรา นี้ มิแล้วรู้หลักแลรู้บุญรู้ธรรม ... ท่านเรียกชื่อสมมติเทวดาแล” (ไตรภูมิภคกถาหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 202) ซึ่งเกิดจากการเลือกสรรผู้มีบุญให้มาทำหน้าที่เป็นผู้ปกครอง เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยในแผ่นดิน (ไตรภูมิภคกถาหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 306-307)

อิทธิพลความเชื่อเรื่องพระมหากษัตริย์คือผู้ที่มีพระบุญญาบารมียังคงสืบทอดต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังเห็นได้ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระธรรมปริชา (แก้ว) ชำระและเรียบเรียง **ไตรภูมิโลกวินิจยภคกถา** ขึ้น ก็ยังคงกล่าวถึงคุณสมบัติสำคัญของพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่หรือพระจักรพรรดิราชาว่าต้องเป็นผู้สั่งสมบุญบารมีทั้งในอดีตและบำเพ็ญธรรมเพื่อสั่งสมบุญบารมีในปัจจุบัน (ไตรภูมิโลกวินิจยภคกถา, 2520: 9-10) ด้วยเหตุนี้ กวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตจึงยังคงนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระจักรพรรดิราชาตามแนวคิดเดิม อย่างไรก็ตาม เห็นได้ว่าภาพพระจักรพรรดิราชาที่กวีนำเสนอมีรายละเอียดที่ต่างไปจากเดิม 2 ประการ คือ

1.1) ทรงมีสิ่งของและบุคคลคู่บุญญาบารมีในสังคัมสมัยใหม่

เมื่อสังคัมมีความเจริญก้าวหน้าอันเป็นผลจากการเปิดรับเทคโนโลยีใหม่ๆ จากชาติตะวันตก ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีสิ่งของและบุคคลคู่บุญญาบารมีที่แตกต่างไปจากเดิม กวีนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีสิ่งของและบุคคลคู่บุญญาบารมีในสังคัมสมัยใหม่ ดังนี้

- **เรือกลไฟพระที่นั่ง** เป็นพระราชพาหนะสมัยใหม่ที่แตกต่างไปจากเรือพายในอดีต กวีกล่าวโดยปริยายให้เข้ากับขนบเดิมว่า เรือกลไฟเปรียบเหมือนจักรแก้วของพระจักรพรรดิราชา
- **รถม้าพระที่นั่ง** เป็นพระราชพาหนะที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ ซึ่งอาจเปรียบได้ว่าเป็นม้าแก้วสมัยใหม่

- **ขุมทองที่ปราจีนบุรี** เป็นแหล่งทองคำที่ขุดค้นพบในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- **กองทหารที่มีอาวุธทันสมัยแบบตะวันตก** พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งกองทหารมหาดเล็กที่มีการฝึกหัดอาวุธสมัยใหม่ กวีกล่าวโดยปริยายให้เข้ากับขนบเดิมว่ากองทหารเหล่านี้คือขุนพลแก้วของพระองค์

- **สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ** เป็นพระมเหสีคู่พระทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ระหว่างที่เสด็จประพาสยุโรป ซึ่งนับได้ว่าเป็นพระมเหสีที่มีบทบาทด้านการปกครอง สอดคล้องกับสภาพสังคมในขณะนั้นที่สตรีเริ่มมีบทบาทมากขึ้น อาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเป็นนางแก้วในสังคมสมัยใหม่ที่ได้มีบทบาทเพียงแคंपرنนิบัติรับใช้พระจักรพรรดิราชดังอดีตแต่มีบทบาทด้านการปกครอง

1.2) ทรงมีพระบุญญาบารมีที่ประจักษ์ได้จริง

นอกจากกวีกล่าวถึงสิ่งของและบุคคลคู่บุญญาบารมีแล้ว กวียังเลือกนำเหตุการณ์มานำเสนอให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบุญญาบารมีที่ประจักษ์ได้จริงมิใช่การกล่าวอ้างลอยๆ แบบในอดีต เหตุการณ์ที่กวีนำมาแสดงพระบุญญาบารมี ได้แก่

- **การเสด็จประพาสยุโรปและเสด็จนิวัตพระนครโดยสวัสดิภาพ** เพราะในอดีตการคมนาคมมิได้สะดวกสบายดังเช่นปัจจุบัน การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปถึงทวีปยุโรปได้อย่างปลอดภัย ทั้งที่ต้องเดินทางโดยเรือ ซึ่งมีโอกาสประสบอุบัติเหตุได้ง่าย จนกระทั่งสามารถเสด็จนิวัตถึงพระนคร จึงยอมเป็นประจักษ์พยานว่าพระองค์มีพระบุญญาบารมีอย่างแท้จริง

- **ทรงหล่อพระพุทธรูปชินราชจำลองได้สำเร็จ** เพราะตามตำนานพงศาวดารเหนือเชื่อว่าพระพุทธรูปชินราชองค์จริงเป็นฝีมือของชีปะขาวที่เป็นพระอินทร์แปลงกายมา การถ่ายแบบและหล่อจำลองพระพุทธรูปชินราชได้เหมือนองค์จริง และสำเร็จโดยปราศจากอุปสรรค จึงเป็นเครื่องยืนยันว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบุญญาบารมีเช่นเดียวกับพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก

อนึ่ง การให้ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระบุญญาบารมีนี้ยังมีความสัมพันธ์กับสิทธิธรรมของผู้ปกครองในขณะนั้น ดังที่ยศ สันตสมบัติ (2544: 237) กล่าวว่าอำนาจของผู้นำในสังคมวัฒนธรรมต่างๆ มักสัมพันธ์กับสถานภาพอันศักดิ์สิทธิ์ของบุคคลนั้น การอ้างความชอบธรรมของการ

ปกครองก็วางอยู่บนพื้นฐานของความศักดิ์สิทธิ์ เช่น การเป็นผู้มีบุญ การเป็นผู้ที่พระเจ้าเลือกสรร หรือการเป็นสมมติเทพ

2) พระมหากษัตริย์เป็นมนุษย์ที่มีคุณงามความดี

คนในปัจจุบันมองว่าพระมหากษัตริย์คือมนุษย์ปุถุชนที่มีคุณงามความดี พระองค์ทรงประกอบพระราชกรณียกิจนานัปการเพื่อบ้านเมืองและราษฎร ด้วยเหตุนี้ กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วจึงกล่าวเรื่องพระราชประวัติของพระองค์ตลอดพระชนม์ชีพ ซึ่งส่งผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่

2.1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม

ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไปแล้วว่าแนวคิดเรื่องพระมหากษัตริย์ที่มีพระบุญญาบารมีสัมพันธ์กับเรื่องสิทธิธรรมของผู้ปกครอง ดังนั้นเมื่อแนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เปลี่ยนไป⁷ กวีจึงนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีสิทธิธรรม ทั้งนี้เพราะทรงกำเนิดในสกุลวงศ์กษัตริย์ ทรงมีความรู้ความสามารถในการปกครองบ้านเมืองเนื่องจากทรงได้รับการสั่งสอนและอบรมจากสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระอาจารย์มาเป็นอย่างดี และโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระองค์ทรงเป็นผู้ที่ได้รับการเลือกมาจากที่ประชุมของขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติบางเรื่องขยายความว่ารวมไปถึงราษฎรด้วย เพื่อเน้นให้เห็นว่าทรงมีสิทธิธรรมเพราะทรงเป็นที่ยอมรับของคนทั้งปวง

2.2) ภาพพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีอารมณ์ความรู้สึก

เมื่อคนในปัจจุบันมองว่าพระมหากษัตริย์คือมนุษย์ที่ทรงคุณงามความดี ส่งผลให้กวีนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีความรู้สึกรักชาติและทรงหวงแหนแผ่นดินสยาม เมื่อครั้งเกิดวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 ที่ฝรั่งเศสจะเข้ามายึดครองแผ่นดินสยาม กวีนำเสนอว่าพระองค์ทรงมีความความทุกข์และรู้สึกเจ็บปวดพระทัยจนถึงกับทรงพระประชวรหนัก ดังคำประพันธ์ว่า

⁷ แนวคิดเรื่องสิทธิธรรมนี้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว และพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่อง **ลิลิตเฉลิมพระเกียรติ** ที่กล่าวถึงการสืบราชสันตติวงศ์ อย่างไรก็ตาม การกล่าวถึงสิทธิธรรมยังไม่ได้ปรากฏเด่นชัดเท่ากับวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

ทรงหม่นหมองครองโคกวิโยคซึ่ง

ทรงหวานอมขมกลืนฝืนจิตใจ

แทบจักถึงชีวาตม์พินาศไหม้

กล่าวกลืนไข่แค้นครุระอุครัน

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 72)

กล่าวได้ว่ามุมมองของกวีในบริบททางสังคมที่มีแนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์แตกต่างกัน ทำให้กวีนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างกัน กล่าวคือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ซึ่งมีรายละเอียดแตกต่างไปจากเดิม ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นมนุษย์ซึ่งทรงเป็นผู้ที่มีสิทธิธรรมและทรงมีอารมณ์ความรู้สึก

4.2.2.2 แนวคิดเรื่องการเมืองการปกครอง

แนวคิดเรื่องการเมืองการปกครองในแต่ละช่วงสมัยมีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

1) การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การปกครองของสยามในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งหมายถึงระบอบการปกครองที่มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครองและมีสิทธิ์ขาดในการบริหารประเทศ (เสนีย์ ปราโมช, 2510: 20 อ้างถึงใน ธงทอง จันทรางศุ, 2529: 64) อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่สมัยอยุธยากระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การปกครองของสยามมีพื้นฐานความเชื่อตามจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ ซึ่งเป็นรัฐที่ปราศจากอาณาเขตที่ชัดเจนแน่นอน (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2538: 29) แนวคิดการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จำแนกออกได้เป็น 2 ช่วง คือ

1.1) การปกครองด้วยแนวคิดจักรพรรดิราช

แนวคิดสำคัญที่ผู้ปกครองนำมาใช้เพื่อจัดการปกครองกับรูปแบบของรัฐที่มีความสัมพันธ์ในเชิงปริมณฑลแห่งอำนาจ คือ แนวคิดเรื่องพระจักรพรรดิราช ซึ่งส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ตามมา ไม่ว่าจะเป็นการทำสงครามขยายอาณาเขตเพื่อช่วงชิงความเป็นศูนย์กลางทางอำนาจ การปกครองและการปราบปรามรัฐประเทศราช การพยายามแสวงหาช้างเผือกหนึ่งในรัตนทั้ง 7 ประการ เพื่อส่งเสริมความศักดิ์สิทธิ์ให้กับเจ้าศูนย์กลางแห่งการปกครอง (เอนก มากอนันต์, 2550: 1-2)

แม้ต่อมาการล่าอาณานิคมในดินแดนพม่าและภูมิภาคอื่นของโลกเอเชียเป็นจุดเริ่มต้นของจุดจบคติการขยายอำนาจ และการยอมรับพระมหากษัตริย์ในฐานะพระจักรพรรดิราชที่ปฏิบัติสืบทอดมาหลายช่วงสมัยในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งสยาม ทั้งนี้เนื่องจากการกำหนดเส้นเขตแดนแบ่งเขตอำนาจราชสำนักของอังวะกับรัฐบาลอังกฤษอย่างตายตัว (สุนทร ชุตินทรานนท์, 2548: 89)

อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงแล้ว ผลของการกำหนดเส้นแบ่งเขตแดนไม่ได้ทำให้แนวคิดเรื่องพระจักรพรรดิราชสิ้นสุดลงไปด้วย ทั้งยังกลับส่งผลให้ชนชั้นนำไทยกำหนดปริมณฑลทางอำนาจของตนตามภูมิศาสตร์ของโลกตะวันตกเพื่อรักษาฐานะเจ้าเหนือประเทศราชไว้ (เอนก มากอนันต์, 2550: 306)

ด้วยเหตุนี้ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกจึงนำเสนอภาพพระจักรพรรดิราชที่มีพระราชอำนาจไปทั่วดินแดนที่เป็นประเทศราชของสยาม สอดคล้องกับที่เอนก มากอนันต์กล่าวไว้ ดังตัวอย่างคำประพันธ์ว่า

เดชพระผายตลอดด้าว	ดินเหนื่อ
ทั่วเทศลาวบ่เหลือ	ว่างว่าง
เงี้ยวเกรียงข่าละว้าเผือ	โอนอ่อน
แหลมมะลายูข้าง	ทิศใต้แดนสยาม
สามปีแต่งพุ่มไม้	เงินทอง
บรรณาการหาของ	เพิ่มเข้า
ถวายฝ่าธูลีละออง	พระบาท ท่านนา
ขอเดชพระปกเกล้า	ปิดป้องศัตรู

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 238)

1.2) การปกครองด้วยแนวคิดความเท่าเทียมระหว่างรัฐ

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐของสยามเริ่มเปลี่ยนแปลงไปเมื่อสยามเริ่มสูญเสียดินแดนให้แก่ชาติตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์วิกฤต ร.ศ. 112 ที่ทำให้สยามต้องสูญเสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐจาริตที่อาศัยความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีมาแต่เดิมไม่มีความจำเป็นอีกต่อไป (ธงชัย วินิจกุล, 1994 อ้างถึงใน เอนก มากอนันต์, 2550: 308)

ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงยกเลิกการปกครองหัวเมืองประเทศราชเมื่อ พ.ศ. 2535 และเนื่องจากพระมหากษัตริย์คือผู้มีอำนาจสูงสุดตามระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเป็นตัวแทนของชาติสยามที่เสด็จประพาสยุโรปเพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีฐานะ “เท่าเทียม” กับผู้ปกครองของชาวยุโรป ทำให้ชาติตะวันตกยอมรับใน “ความศิวิไลซ์” ของพระองค์เองและราชอาณาจักรสยาม ทั้งยังแสดงให้เห็นว่าสยามเป็นชาติที่มีเอกราชเช่นเดียวกับชาติตะวันตก (พรสวรรค์ วัฒนางกูร, 2551: 20)

เมื่อแนวคิดการปกครองเปลี่ยนแปลงไป ทำให้กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกนำเสนอภาพของพระองค์แตกต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนเสด็จประพาสยุโรป กล่าวคือ กวีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตก ดังที่กวีกล่าวว่าพระองค์ทรงทำให้ชาวตะวันตกยอมรับและนับถือพระองค์เสมือนหนึ่งญาติที่ตนรัก แสดงให้เห็นความเท่าเทียมกันระหว่างสยามกับชาติตะวันตก ดังคำประพันธ์ว่า

... เสด็จถึงนานาประเทศเพื่อพระราชประสงค์จะทรงผูกพัน
 ประสานเมตตาจิตต์ในหมู่มิตรมิให้ร้าวราน ... หมู่ชนนานาเวรซ์
 ชาติชาวประเทศต่างๆ เหล่านี้มีความสำคัญตนด้วยมานะแล
 มานะยิ่งนัก เมื่อได้เห็นสมเด็จบรมบพิตรพระปรมินทรมหา
 ราชาธิราชเจ้า ก็มีจิตต์ยินดีชื่นชมโสมนัสนับถือเหมือนหนึ่งญาติ
 ที่รัก ...

(คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ, 2516: 126)

นอกจากนี้ กวียังนำเสนอว่าพระองค์ทรงทำให้สยามได้รับเชิญให้เข้าร่วมการประชุมสำคัญระดับโลก และมีเจ้านายจากต่างประเทศเสด็จเยือนสยามอีกด้วย

2) การปกครองในระบอบประชาธิปไตย

สยามปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต่อมาจนถึง พ.ศ. 2475 จึงเปลี่ยนไปปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าระบอบพระมหากษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ (Constitution Monarchy) ซึ่งมีประเทศอังกฤษเป็นต้นแบบ (สุรพล สุพรหมยะ, 2539: 74) หลักการสำคัญหรือหลักการมูลฐานของประชาธิปไตยมี 4 ประการ คือ หลักอำนาจอธิปไตยเป็นของประชาชน หลักการที่ประชาชนมีสิทธิเสรีภาพ หลักความสูงสุดทางกฎหมาย และหลักการเสียงข้างมาก (สุรพล ไตรเวทย์, 2549: 239-242)

เมื่อกวีเป็นผู้ที่อยู่ในสังคมที่ปกครองในระบอบประชาธิปไตย กวีจึงย่อมได้รับอิทธิพลทางความคิดจากหลักการต่างๆ ดึงเห็นได้ว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

2.1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงให้สิทธิและเสรีภาพแก่ราษฎร

แม้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกจะนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย ดังที่กวีกล่าวเรื่องที่โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาราชการส่วนพระองค์ แต่กวีก็มีได้นำเสนอด้วยมุมมองเรื่องสิทธิเสรีภาพ อันเป็นแนวคิดสำคัญในระบอบประชาธิปไตย

ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองล้วนนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงให้สิทธิและเสรีภาพแก่ราษฎร เนื้อหาสำคัญที่กวีนำเสนอ คือ การเลิกทาส ดังตัวอย่างคำประพันธ์ว่า

<i>ทรงคำนึงถึงสิทธิอิสภาพ</i>	<i>แห่งไทยปราบปลื้มองทาสสามารถหลาย</i>
<i>ให้พ้นยากตรากตรำลำบากกาย</i>	<i>ความสุขวายร้ายสิ้นกินน้ำตา</i>
	(อุทัย รัชกุล, 2510: 266)

การที่กวีมองว่าการเลิกทาสคือการให้สิทธิและเสรีภาพแก่ราษฎรนั้นเป็นการตีความที่สัมพันธ์กับบริบทด้านการเมือง สอดคล้องกับที่ญาณิณี ไทพยวัฒน์ (2553: 99) กล่าวว่าหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยมักให้เหตุผลว่าการเป็นทาสเป็นการขาดอิสระเสรีภาพ การเลิกทาสเป็นการปลดปล่อยทาสให้เป็นพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย พลเมืองจะไม่ได้เป็นไพร่เป็นทาสอีกต่อไป พลเมืองในระบอบประชาธิปไตยนั้นมีสิทธิและเสรีภาพ เพราะรัฐธรรมนูญสร้างความเท่าเทียมกันให้แก่พลเมือง

การเน้นเรื่องรัฐธรรมนูญซึ่งสัมพันธ์กับหลักความสูงสุดทางกฎหมาย ทำให้กวีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตยโดยกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริเรื่องการพระราชทานรัฐธรรมนูญซึ่งจะเป็นกฎหมายที่คุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของราษฎร

2.2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยามประเทศ

ความเสมอภาคเป็นหลักการที่สำคัญของการปกครองระบอบประชาธิปไตย และเป็นหลักพื้นฐานของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ การเน้นเรื่องความเสมอภาคส่งผลให้กวีวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปี เป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยามประเทศ กล่าวคือ ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ต่อราษฎรทุกเชื้อชาติและทุกศาสนา กวีกล่าวว่าพระองค์ทรงอุปถัมภ์ทั้งศาสนาอิสลามและศาสนาคริสต์ ดังคำประพันธ์ว่า

พระราชทานทรัพย์กษัตริย์ช่อมัสญิด โอบเอื้ออิสลามในภาคใต้นั้น
ทรงร่วมทางสร้างศึกษสถาน ของ “มิชชันนารี” มีศรัทธา
(สุภร ผลชีวิน, 2529: 78)

กล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่องการเมืองการปกครองเป็นบริบททางสังคมที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในสมัยที่ปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น 2 ช่วง คือช่วงที่ปกครองด้วยแนวคิดจักรพรรดิราชซึ่งส่งผลให้กวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนเสด็จประพาสยุโรปนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชที่มีพระราชอำนาจแผ่ไปทั่วดินแดนที่เป็นประเทศราชของสยาม และช่วงที่ปกครองด้วยแนวคิดความเท่าเทียมกันระหว่างรัฐซึ่งส่งผลให้กวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติหลังเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกแล้วนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตกในฐานะประเทศเอกราชเช่นเดียวกับประเทศต่างๆ ในยุโรป ขณะที่เมื่อเปลี่ยนแปลงมาปกครองในระบอบประชาธิปไตย กวีย่อมได้รับอิทธิพลจากหลักการเรื่องสิทธิเสรีภาพ และความเสมอภาค ทำให้กวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงให้สิทธิและเสรีภาพแก่ราษฎรและภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยามประเทศ

4.2.2.3 การศึกษาประวัติศาสตร์

ความเจริญก้าวหน้าทางด้านการศึกษาที่ขยายตัวเป็นอย่างมาก ทำให้มีการศึกษาพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากขึ้น ทั้งในรูปของหนังสือ บทความ และวิทยานิพนธ์ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วมักประพันธ์ขึ้นจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกวีประพันธ์ขึ้นเพื่อส่งเข้าประกวดและประพันธ์ขึ้นเพื่อสดุดีพระเกียรติคุณในโอกาสสำคัญ คือ วันปิยมหาราช ทำให้

กวีค้นคว้าเพื่อนำเสนอพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม หนังสือสำคัญที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่คนในปัจจุบันรับรู้มีหลายเล่ม หนังสือที่สำคัญ ได้แก่ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 และพระนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้น** นอกจากนี้ หนังสือประวัติศาสตร์กระแสหลักยังส่งผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเริ่มนิพนธ์ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5** ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2458 และมีการพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2504 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 15) หนังสือเล่มนี้ส่งผลให้คนในปัจจุบันรับรู้พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากยิ่งขึ้น ดังเห็นได้ว่ากวีนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม โดยกล่าวว่าพระองค์ทรงได้รับเลือกจากที่ประชุมของบรรดา ขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ตามหนังสือเล่มนี้ ดังตัวอย่างคำประพันธ์ว่า

จึงมวลอมมาตย์ราช	ภูรญาตวิวงศ์ปอง
ยกองค์อุรสรอง	ศิริราชไอศวรรย์
“เจ้าฟ้าจุฬาลง	กรณ์” พงศราชันย์
ผู้เพ็ญพระยศอัน	อภิฐานะ “กรมขุน
	(พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: 1)

2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร

หนังสือเรื่อง **เสด็จประพาสต้น** พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่มีการนำมาตีพิมพ์เป็นเล่มในคราวฉลองหม่อมเจ้าหญิงบรรลุลิธิสารเมื่อ พ.ศ. 2455⁸ เน้นย้ำให้เห็นว่าการเสด็จประพาสต้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร ดังที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ในจดหมายฉบับที่ 8 ความว่า

⁸ **พระนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้น** หรือ “จดหมายนายทรงอาณูภาพเล่าเรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งแรก” เคยตีพิมพ์เป็นตอนๆ ในหนังสือทวีปัญญารายเดือนเมื่อ พ.ศ. 2449 เป็นจดหมายจำนวน 7 ฉบับ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้นำมาพิมพ์รวมเล่ม และทรงพระนิพนธ์จดหมายฉบับที่ 8 เพื่อเน้นอัตลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 146)

เหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของประชาชน
ราษฎรทั่วหน้า สมกับที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรม
รูปทรงม้าว่า “ปิยมหาราชธิราช” ที่จริงพระองค์ทรงรักไพร่ฟ้า
ข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดารักบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคย
คบหา และถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎรโดยมิได้ถือพระองค์
ยกตัวอย่าง ดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพยาน การที่
พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือ
สนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชภาระ
ไต่ถามถึงความทุกข์สุขและความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครอง
อย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2519: 34-35)

นอกจากนี้ ในตอนท้ายของจดหมายยังทรงกล่าวว่าราษฎรทุกชนชั้นในสยามต่างพร้อม
ใจกันบริจาคเงินเพื่อสร้างพระบรมรูปทรงม้าถวายในวโรกาสที่ทรงครองราชย์ยาวนานกว่า
พระมหากษัตริย์พระองค์อื่น พระองค์ยังทรงเน้นย้ำว่าเงินที่ราษฎรบริจาคเพื่อสร้างพระบรมรูปทรงม้า
นั้นเกินกว่าราคาของพระบรมรูปทรงม้าถึง 5 เท่า ดังที่ทรงกล่าวว่า

ที่จริงพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้
ไม่เฉพาะแต่ที่เป็นของงดงามสง่าพระนคร หรือเป็นพระบรมรูป
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้
ว่าเป็นของชาวสยามทุกชนชั้นบรรดาศักดิ์ทั่วทุกหนแห่ง ได้เข้า
เรียไรตามกำลังและใจสมัครอย่างต่ำตั้งแต่คนละ 10 สตางค์ก็มี
สร้างขึ้นด้วยความรักใคร่เป็นใจเดียวกันถวายสมโภชสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวง รวมเงินได้กว่า 1,000,000 บาท เกินราคา
พระบรมรูปนี้สัก 5 เท่า ใช่แต่เท่านั้นพระบรมรูปนี้ได้แล้วสำเร็จทัน
ถวายพระองค์ได้ทรงอนุโมทนาประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่า
ความรักใคร่สวามีภักดีของคนทั้งหลายมีมากมายกว้างขวางทั่วไป
เพียงไร

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2519: 34-35)

พระราชนิพนธ์ดังกล่าวมีอิทธิพลอย่างมากต่อการนำเสนอพระราชกรณียกิจเรื่อง
การเสด็จประพาสต้นซึ่งพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปี

เป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองทุกเรื่อง นอกจากนี้ ยังมีผลต่อความรับรู้ เรื่องการสร้างพระบรมรูปทรงม้าอีกด้วย ดังเห็นได้ว่าเนื้อความในพระนิพนธ์ข้างต้นสอดคล้องกับที่ สุกกร ผลชีวินกล่าวไว้ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติว่าเงินที่ราษฎรบริจาคเพื่อจัดสร้างพระบรมรูป ทรงม้าถวายนั้น ต่อมาได้นำไปสร้างเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กวียังเน้นย้ำให้เห็นว่าพระบรม ราชาอนุสาวรีย์นี้มีความวิเศษ ทำให้เกิดความมหัศจรรย์⁹ ดังคำประพันธ์ว่า

ส่วนเรื่องทุนรอนใช้ในการนี้	ไทยพร้อมพลีตามส่วนโดยถ้วนหน้า
สิบสตาบค้อย่างต่ำทำเงินตรา	ได้ถึงหนึ่งล้านกว่าน่านูมิใจ
ทุนจึงมากกว่าราคาถึงห้าเท่า	เงินเหลือเอามาสร้างอีกอย่างได้
คือ “จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย”	เมื่อสมัยมงกุฎเกล้าฯ เจ้าธานี
ครั้งอนุสาวรีย์นี้สำเร็จ	พระเสด็จเปิดงานเป็นการที่
ฟ้าการัญญบุตยาประชาชี	ด้วยได้ดูภูบดินีสององค์

...

เป็นของขวัญอนันต์ค่าตรึงตาเดือน	เมื่อได้เยือนอนุสาวรีย์ไท
ย่อมเป็นสิ่งยิ่งใหญ่ในโลกนี้	บังเกิดมีมหัศจรรย์อันสดใส
อนุสาวรีย์องค์นี้ไซ้ไร	สร้างขึ้นในสมัยพระองค์ทรงชีวา

(สุกกร ผลชีวิน, 2529: 103)

กล่าวได้ว่างานพระนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพมโหทธิพลอย่างมากต่อมุมมองของคนในปัจจุบันที่ทำให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับพระองค์ให้มีความใกล้ชิดกับราษฎรมากยิ่งขึ้น โดยเสด็จประพาสต้น ทำให้ทรงเป็นที่รักของราษฎร ส่งผลให้กวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ หลังจากเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง นำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร

3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพทรงนำเสนอประวัติศาสตร์ โดยกล่าวถึงลำดับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชาติและการสร้างกรอบโครงสร้างประวัติศาสตร์ว่าด้วยการปกป้องเอกราชของชาติ (แพทริค โจรี, 2553: 103-104)

⁹ ความมหัศจรรย์ดังกล่าวเป็นกลวิธีที่กวีใช้นำเสนอเรื่อง โดยกำหนดให้ “เสียงทิพย์” ที่กวีได้ยินจากพระบรมรูปทรงม้าเป็นผู้เล่าเรื่อง ดังที่ผู้วิจัยจะกล่าวต่อไปในบทที่ 5 หัวข้อการเลือกใช้ผู้เล่าเรื่อง

การนำเสนอประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ บิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยส่งผลต่อการนำเสนอประวัติศาสตร์ในปัจจุบันอย่างชัดเจน ดังที่ธงชัย วินิจกุล (2544: 57) กล่าวว่าประวัติศาสตร์กระแสหลักหรือประวัติศาสตร์แม่บทเป็นเรื่องเล่าที่ว่าด้วยการต่อสู้เพื่อเอกราชของชาติภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ ซึ่งมักมีโครงเรื่องง่ายๆ คือ ถูกต่างชาติคุกคาม พระมหากษัตริย์ที่มีพระปรีชาสามารถทรงเป็นผู้นำในการต่อสู้จนกระทั่งสามารถกอบกู้บ้านเมืองหรือรักษาเอกราชไว้ได้ บ้านเมืองมีสันติสุขและเจริญรุ่งเรืองเหมือนดังเดิม

ด้วยเหตุที่ประวัติศาสตร์ของสยามเน้นเรื่องการรักษาเอกราชของชาติดังที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติหลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมา หรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองซึ่งได้รับอิทธิพลจากประวัติศาสตร์กระแสหลัก นำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก

กล่าวได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและการนำเสนอประวัติศาสตร์กระแสหลักว่าด้วยการรักษาเอกราชของชาติ ส่งผลให้กวีในปัจจุบันซึ่งประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติตามข้อมูลทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประพันธ์เพื่อเทิดพระเกียรติในโอกาสสำคัญนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร ตลอดจนนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก

กล่าวโดยสรุปได้ว่าบริบททางสังคม มี 3 ประการ ได้แก่ แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ แนวคิดเรื่องการเมืองการปกครอง และการศึกษาประวัติศาสตร์ ส่งผลให้คนต่างสมัยมีมุมมองต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างกันไป กวีซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังคมจึงย่อมได้รับอิทธิพลทางความคิดและนำมุมมองเหล่านั้นมานำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ตนประพันธ์

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเห็นได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ละกลุ่มนำเสนอภาพของพระองค์แตกต่างกัน ทั้งนี้เป็นผลมาจากความสัมพันธ์ของกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมุมมองของกวีในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน

บทที่ 5

กลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทที่แล้ว ผู้วิจัยกล่าวถึงภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละเล่มในแต่ละกลุ่มไปแล้ว ในบทนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์กลวิธีทางวรรณศิลป์ในการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติว่ามีอะไรบ้าง กลวิธีเหล่านี้มีส่วนช่วยในการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างไร

กลวิธีทางวรรณศิลป์เป็นองค์ประกอบสำคัญของวรรณคดีในการสื่อ “สาร” ให้มีประสิทธิภาพและทรงพลัง ทำให้วรรณคดีมีคุณค่าเหนือกาลเวลาและเหนือวัฒนธรรม ดังที่สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา (2548: 1) กล่าวว่า

... ความสามารถเชิงวรรณศิลป์นี้เองเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้
งานเขียนเข้าถึงความเป็นวรรณคดีที่มีความเป็น “อมตะ” คือ
ไม่ตาย เพราะสามารถรักษาคุณค่าผ่านกาลเวลาหรือข้ามยุคสมัย
ข้ามวัฒนธรรม ...

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเป็นวรรณคดีประเภทหนึ่งที่กวีประพันธ์ขึ้นเพื่อมุ่งสดุดีพระเกียรติของพระมหากษัตริย์ที่กวีรู้สึกชื่นชมในพระบารมีหรือสำนักในพระมหากษัตริย์คุณ ด้วยเหตุนี้กวีจึงย่อมบรรจงเลือกสรรกลวิธีต่างๆ มาทำให้งานประพันธ์ของตนมีความงามทางวรรณศิลป์ ผู้วิจัยพบว่ากวีใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ในการสร้างสรรค์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

5.1 กลวิธีการใช้ภาษา

การใช้ภาษาอย่างมีศิลปะเป็นองค์ประกอบหนึ่งในการถ่ายทอด “สาร” หรือเนื้อหาที่ผู้ประพันธ์ต้องการนำเสนอไปสู่ผู้อ่านได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งนี้เพราะวรรณคดีจะต้องมีความงามทางภาษาเป็นข้อสำคัญยิ่ง นั่นคือภาษาที่ใช้ในวรรณคดีนั้นต้องเป็นภาษาที่สละสลวยงดงาม สามารถสร้างภาพ สร้างอารมณ์สะเทือนใจ ก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมของผู้อ่านงานนั้นๆ ซึ่งหมายความว่าผู้เขียนจะต้องมีศิลปะการใช้ภาษา สามารถใช้ภาษาสร้างให้เกิดวรรณศิลป์ หรือ

ความงามของภาษาได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้วรรณศิลป์นี้เป็นเครื่องมือสื่อ “สาร” อันเป็นหัวใจของงานได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ (สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, 2548:1)

ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการใช้ภาษาเพื่อทำให้เกิดความงามทางวรรณศิลป์ ดังนี้

5.1.1 กลวิธีการเล่นเสียง

ความงามทางวรรณศิลป์ประการหนึ่งเกิดจากความไพเราะคล้องจองของคำที่กวีนำมาเรียบเรียงเพื่อให้เกิดเสียงสัมผัสซึ่งเป็นข้อบังคับทางฉันทลักษณ์ นอกจากนี้ กวียังเล่นเสียงสัมผัสสระ สัมผัสพยัญชนะ ตลอดจนเล่นเสียงวรรณยุกต์ต่างระดับเพื่อเพิ่มความไพเราะให้แก่บทประพันธ์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.1.1.1 การเล่นเสียงสัมผัสสระ

กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเลือกสรรถ้อยคำที่มีเสียงสระและมาตราตัวสะกดเดียวกันมาใช้ประพันธ์ในคำประพันธ์วรรคเดียวกัน เพื่อให้เกิดความไพเราะ ขณะเดียวกันก็ช่วยนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังตัวอย่างคำประพันธ์ในโคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ ตอนหนึ่งที่ว่า

๑ พระมานมาโนชแม่นัน	อินทร์องค์
เกล็ดศักดิ์จักรพรรดิพงศ์	ผ่านหล้า
ชูปเกล้าเหล่าประยูรวงศ์	มवलมาตย์
บานกมลไพรฟ้า	นอบน้อมถวายพร ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 2)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เห็นได้ว่ากวีเลือกสรรคำมาเรียงร้อยให้เกิดสัมผัสระหว่างคำว่า “ศักดิ์” และ “จักรพรรดิพงศ์” ซึ่งนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นพระจักรพรรดิราชผู้ทรงศักดิ์ สอดคล้องกับคำประพันธ์ในบาทแรกที่เปรียบพระองค์กับพระอินทร์ นอกจากนี้ กวียังนำคำว่า “เกล้า” และ “เหล่า” มาเรียงต่อกันให้เกิดสัมผัส ทั้งยังช่วยนำเสนอให้เห็นพระเมตตาของพระองค์ที่มีต่อบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ตลอดจนราษฎร

ตัวอย่างคำประพันธ์อีกบทหนึ่งในเบญจมาศสุคติ กวีเลือกนำคำมาเรียงร้อยให้เกิดสัมผัสเพื่อนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ต่อกลุ่มเกษตรกร ซึ่งเป็นราษฎรส่วนใหญ่ของประเทศ ดังคำประพันธ์ว่า

อีกด้านการเกษตรสำคัญ เพาะปลูกผูกพัน
กับเศรษฐกิจพาณิชย์การ
พระทรงดำกลชลประทาน จากท่าหลวงละหาน
ลงสู่มหาสาร
และชุด “คลองเปรมประชากร” ผ่านถิ่นดินดอน
รังสิตธัญญาบางปะอิน

(พระธรรมกิติโสภณ, 2533: 7)

จากคำประพันธ์ข้างต้น เห็นได้ว่าในภาพย์บทแรก กวีเลือกนำคำที่สัมผัสคล้องจองกัน มาวางไว้คู่กัน ทั้งคำว่า “ด้าน-การ” “ปลูก-ผูก” และ “เศรษฐกิจ-พาณิชย์” เพื่อนำเสนอให้เห็น ความสำคัญของการเกษตรที่มีผลต่อการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและการค้า บทต่อมา กวีนำคำว่า “ดำกล” ซึ่งเป็นศัพท์ภาษาเขมรที่แผลงมาจากคำว่า ถกกล แปลว่า ก่อสร้าง ตั้ง ตั้งไว้ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 406) มาใช้เพื่อให้สัมผัสสัมผัสกับคำว่า “ชลประทาน” ทั้งยังส่งสัมผัสระหว่าง คำว่า “มหา-สาร” ในบทสุดท้ายก็กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ที่โปรดให้ขุดคลองเปรมประชากร กวีเลือกคำมาใช้เพื่อเล่นสัมผัสระหว่างคำว่า “ถิ่น” และ “ดินดอน” และ คำว่า “ธัญญา” และ “บางปะอิน” ซึ่งเป็นการให้รายละเอียดว่าคลองเปรมประชากรที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ขุดนั้นผ่านบริเวณรังสิต ธัญบุรี และบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

5.1.1.2 การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ

การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะเป็นการเลือกนำคำที่มีเสียงพยัญชนะต้นเหมือนกันหรือ ใกล้เคียงกันมาวางไว้ต่อเนื่องกันหรือใกล้เคียงกัน เพื่อช่วยสร้างความไพเราะให้แก่บทประพันธ์ มากยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างบทประณามพจนินโคลงพระยามหาอำมาตย์ที่ว่า

๑ สรวมชีพบังคมบาท จอมภูวนาทเลอลบ ผ่านแผ่น
ภพมณฑล จบสกลลิตมา อยุธยาเกษมสุข ท้าวไท้ทุกประเทศ
อ่อนโอนเอนคณมาน้อม ค้อมบรรณาการถวาย หลากหลายมาก
มอมมูล พูนเพิ่มภินิหาร สู่สมภารบารมี มอบชีวิตต่อได้ เบื้องบาท
ไ้ธีราช ปิ่นภูวนาทรังรักษ์ องค์เอกอัครเฉลิมหล้า แซ่มชื่นหน้า
ไปคัลย์ ต่างเคียมคัลชื้อซ้อม โอนคิโรตมน์อบน้อม ต่อเบื้อง
บทมालย์ ท่านนา

(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 65)

ตัวอย่างบทประพันธ์ข้างต้น เห็นได้ว่ากวีบรรจงเลือกสรรถ้อยคำมาใช้เพื่อให้เกิดเสียงสัมผัสพยัญชนะภายในวรรคเกือบทุกวรรค บางวรรคกวีเลือกเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะเกือบทั้งวรรค ได้แก่ “ท้าว-ไท้-ทุก-เทศ” อันสื่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระจักรพรรดิราชผู้มีพระราชอำนาจแผ่ไพศาล บรรดาผู้ปกครองแคว้นต่างๆ จึงต่างมา “โอน” “อ่อน” เพื่อถวายเครื่องราชบรรณาการแต่พระองค์ กวีเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะทั้งวรรคเพื่อเน้นย้ำให้เห็นว่าเครื่องราชบรรณาการที่ชาติต่างๆนำมาถวายมีหลายชนิดและมีจำนวนมาก ดังในคำว่า “หลาก-หลาย” และ “มาก-มอง-มุล” อย่างไรก็ตามกวีแสดงให้เห็นว่าชนชาติต่างๆ ที่มาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารล้วนแต่มีความสุข ดังที่กวีเล่นสัมผัสพยัญชนะคำว่า “แซม-ชื่น” ซึ่งสอดคล้องกับคำว่า “ไปคล้าย”

คำประพันธ์อีกบทหนึ่งในราชสดุดีสมเด็จพระปิยมหาราช กวีสดุดีพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดเกล้าฯ ให้เลิกทาส ทำให้ราษฎรมีสติและเสรีภาพในการประกอบอาชีพ อันเป็นการนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย ดังคำประพันธ์ว่า

โหม้ทหารูญเกื้อหนุนทาส	ซึ่งสิ้นชาติวาสนาสิ้นราชสี
เชิดเศียรชูสุภาพสบเสรี	สมนามที่กำเนิดเกิดเป็นไทย
คงคืนสิทธิ์อิสระประกอบกิจ	เหมือนชีวิตกำเนิดเกิดมาใหม่
ได้ล้มตาอำปากพันยากไร้	ก็เพราะได้มหาปรีชาชาญ
โอโลहितไม่มีหยดรดลงดิน	ทั่วทุกถิ่นเห็นงามตามบรรหาร
ก้องแต่เสียงเซ็งซ่าสารุกการ	ทั้งทาสทั้งนายสมครสมานสามัคคี

(สุภร ผลชีวิติน, 2529: 33)

จากบทประพันธ์ข้างต้น เห็นได้ว่ากวีเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะทุกวรรค ยกเว้นวรรคที่กวีเลือกนำสำนวน “ล้มตาอำปาก” มาใช้ กวีเลือกเล่นเสียงสัมผัส “การูญ-เกื้อ” เพื่อแสดงถึงพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะต้น “เชิด-ชู” และ “เศียร-สุ-สพ-เสรี” อันแสดงให้เห็นว่าทรงทำให้ทาสซึ่งถูกกดขี่ได้มีเสรีภาพ กวียังเล่นเสียงสัมผัสในคำว่า “คง-คืน” “สิทธิ์-อิสระ” และ “ประกอบ-กิจ” เพื่อเน้นย้ำให้เห็นว่าการที่พระองค์ทรงเลิกทาสทำให้ราษฎรได้มีสิทธิในการประกอบอาชีพ กวียังเล่นสัมผัส “ปรีชา-ชาญ” เพื่อเน้นให้เห็นว่าเพราะพระองค์มีพระปรีชาสามารถ จึงทำให้การเลิกทาสในสยามไม่สูญเสียดื้อเนื้อเป็นที่ยกย่องของคนทั่วไป ดังที่กวีเล่นสัมผัสในคำว่า “ทั่ว-ทุก-ถิ่น” และ “เสียง-เซ็ง-ซ่า-สารุกการ”

5.1.1.3 การเล่นเสียงวรรณยุกต์ต่างระดับ

การเล่นเสียงวรรณยุกต์เป็นการเลือกนำคำที่มีเสียงพยัญชนะต้น เสียงสระและเสียงตัวสะกดเหมือนกันแต่มีเสียงวรรณยุกต์ต่างกันมาเรียงต่อกันเพื่อให้เกิดความไพเราะ อันเกิดจากความแตกต่างของระดับเสียงวรรณยุกต์ ดังตัวอย่างบทประณามพจน์ในโคลงของ หม่อมเจ้าสุพรรณ กวีเล่นเสียงวรรณยุกต์ เพื่อนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น พระจักรพรรดิราชผู้มีพระราชอำนาจแผ่ไพศาล เครื่องราชบรรณาการที่ชาติต่างๆ นำมาถวายพระองค์ จึงมีจำนวนมาก ดังที่กวีเลือกใช้คำว่า “เนื่อง” และมีผู้มาถวายเครื่องราชบรรณาการแต่พระองค์โดย ตลอดไม่ขาดสาย ดังที่กวีเลือกใช้คำว่า “เนื่อง” ดังคำประพันธ์ว่า “ศรีสิทธิไชยไตรบวร ชาติเชษฐจรทศทิศ **เนื่องเนื่อง**นิตยบรรณา ทูลมุลิกาละเล้า นอบน้อมเกล้าฯระดัก ...” (โคลงของ หม่อมเจ้าสุพรรณ, 2516: 1)

ตัวอย่างบทประพันธ์อีกบทหนึ่ง กวีเล่นเสียงวรรณยุกต์โดยนำคำว่า “ว่าง” และ “ว่าง” ซึ่งมีเสียงวรรณยุกต์โทและตรีมาเรียงต่อกัน เพื่อนำเสนอว่าไม่มีดินแดนแว่นแคว้นใกล้เคียงใด ที่พระองค์ทรงแผ่พระราชอำนาจไปไม่ถึง ดังคำประพันธ์ว่า

เดชพระมายตลอดด้าว	ดินเหนื่อ
ทั่วเทศลาวบ่เหลือ	ว่างว่าง
เงี้ยวเกรียงข่าละว้าเผือ	โอนอ่อน
แหลมมะลายูข้าง	ทิศใต้แดนสยาม

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 238)

บางครั้งกวีอาจเลือกนำคำที่มีเสียงวรรณยุกต์ต่างกันมาเรียง โดยไม่ได้ไล่ระดับกัน ดังที่ กวีผู้ประพันธ์ **แหล่เทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต** เลือกนำคำว่า “ไอ้” และ “ไอ้” มาเรียงต่อกัน เพื่อสื่ออารมณ์ความรู้สึกของกวี คำว่า “ไอ้” เป็นคำอุทานที่แสดงความตกใจทั้งยังเป็นการรำพึงรำพัน ที่เป็นการปลอบใจตนเอง สอดคล้องกับคำว่า “ไอ้” ซึ่งเป็นคำที่ใช้ปลอบโยนเช่นกัน การเลือกใช้คำ ว่าไอ้ไอ้จึงสะท้อนให้เห็นว่ากวีรู้สึกตกใจและพยายามปลอบใจตนเองเมื่อทราบว่าพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงดูแลราษฎรให้อยู่อย่างสุขสบาย ซึ่งสื่อให้เห็นว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ไอ้ไอ้ พระทูลกระหม่อม	เคยอยู่ถนอมชาวประชา
ได้เป็นสุขทุกถ้วนหน้า	เพราะพระบารมีไท

(แหล่เทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต, 2516: 233)

กล่าวได้ว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเลือกสรรถ้อยคำมาใช้เพื่อเล่นเสียงสัมผัส ทั้งเสียงสัมผัสสระ เสียงสัมผัสพยัญชนะ และเสียงวรรณยุกต์ กลวิธีการเล่นเสียงนอกจากช่วยสร้างความไพเราะให้แก่บทประพันธ์แล้ว ยังมีส่วนทำให้เนื้อหาที่กวีมุ่งนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดดเด่นขึ้นอีกด้วย

5.1.2 กลวิธีการเล่นคำและกลุ่มคำ¹

การเล่นคำและกลุ่มคำเป็นกลวิธีการใช้ภาษารูปแบบหนึ่งที่กวีเลือกใช้คำและกลุ่มคำที่มีเสียงและความหมายเหมือนกันในบทประพันธ์ ได้แก่

5.1.2.1 การเล่นคำและกลุ่มคำที่เป็นกลบท

การเล่นคำและกลุ่มคำที่เป็นกลบทเป็นลักษณะการเล่นคำและกลุ่มคำที่มีแบบแผนการเล่นคำและกลุ่มคำที่เป็นกลบท ได้แก่

1) การเล่นคำและกลุ่มคำที่เป็นกลบทชนิดเดียว จำแนกออกได้เป็น

1.1) การเล่นคำที่เป็นกลบทชนิดเดียว ได้แก่

1.1.1) การเล่นคำเดียวกันต้นบาท หรือที่เรียกว่า กลบทบุขบงแยมผกา เช่น ใน **ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช** กวีใช้คำว่า “งาม” ในตำแหน่งต้นบาทของโคลงทุกบาท สื่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระสิริโฉมงดงาม พระองค์มีพระราชนิเวศน์ที่งดงามและพร้อมด้วยเหล่าขุนนางข้าราชการแวดล้อม นอกจากนี้ยังสื่อว่าพระองค์ทรงพัฒนาสยามให้เจริญรุ่งเรืองอีกด้วย ดังที่กวีกล่าวถึงความงามของอาคารที่ตั้งอยู่สองฟากของถนน ดังคำประพันธ์ว่า

<i>งามเกินวังหน่อเนื้อ</i>	<i>บรมวงศ์</i>
<i>งามนิเวศน์มาตยพงศ์</i>	<i>ดินส้าง</i>
<i>งามคฤห์คฤหบดีอง</i>	<i>อาก่อ สร้างนา</i>
<i>งามตึกแถวแนวข้าง</i>	<i>เขตพื้นถนนหลวง</i>

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 235)

¹ คำว่ากลุ่มคำในที่นี้ ผู้วิจัยหมายถึงการนำคำตั้งแต่ 2 คำขึ้นไปมาเรียงต่อกัน

1.1.2) การเล่นคำเดียวกันต้นวรรค หรือกลบทบุษบงแยมผกา ผู้วิจัยพบในพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคำกลอน กวีข้าคำว่า “ทรง” ต้นวรรคในกลอน 2 บท ตอนท้ายเรื่อง เพื่อเน้นย้ำภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอ คือ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์ และภาพกษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดกับราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

<i>ทรง</i> ราชทานสิทธิเสรีภาพ	<i>ทรง</i> ชิมซาบความเป็นไปไทยทั่วหน้า
<i>ทรง</i> ริเริ่มแก้ไขไทยอาณา	<i>ทรง</i> รักษาเอกราชของชาติไทย
<i>ทรง</i> ปรีชาสามารถฉลาดซึ้ง	<i>ทรง</i> เป็นหนึ่งการประพันธ์สุดสรรได้
<i>ทรง</i> เป็นจินตกวีปราชญ์แห่งชาติไทย	<i>ทรง</i> ใฝ่พระราชหทัยในราษฎร

(มงคล ฐประจ่าง, 2517 : 22)

1.1.3) การเล่นคำเดียวกันต้นบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 และเล่นคำเดียวกันต้นบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 หรือที่เรียกว่ากลบทภุมรินเชยทราบเกสร พบในในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ 2 เรื่อง คือ ใน *ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล* และ *ลิลิตคำหลวง*

กวีผู้ประพันธ์ *ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล* ข้าคำว่า “แตร” ในตำแหน่งต้นบาท และบาทที่ 2 และข้าคำว่า “เสียง” ในตำแหน่งต้นบาทที่ 3 และ บาทที่ 4 ทำให้เกิดความสอดคล้องของเนื้อหาและจังหวะ ทั้งยังสื่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ เพราะเพียงแค่เสียงของเครื่องดนตรีที่ประโคมในงานพระราชพิธีก็ยังสามารถให้ฟ้าดินสั่นสะเทือน ดังที่กวีใช้คำว่า “เกริ่นหล้าแหล่งไหว” ดังคำประพันธ์ว่า

๑ <i>แตร</i> รองแตรฝรั่งก้อง	กึ่งวาล
<i>แตร</i> ต่อแตรประสาร	แซ่ซ้อง
<i>เสียง</i> สังข์เป่ารับขาน	<i>เสียง</i> ต่อ กันนา
<i>เสียง</i> พิลิกก็ก้อง	<i>เกริ่น</i> หล้าแหล่งไหว ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยกุล, 2516: 36)

ใน *ลิลิตคำหลวง* กวีข้าคำว่า “ใคร” ในตำแหน่งต้นวรรคของบาทแรก และบาทที่ 2 เพื่อสื่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเมตตาต่อราษฎรทุกคนไม่ว่าจะเป็นคนดีหรือคนชั่ว และข้าคำว่า “แจก” ในตำแหน่งต้นบาทที่ 3 และบาทที่ 4 เพื่อสื่อว่าพระองค์ทรงให้ทั้งวิชาความรู้ พระราชทานยารักษาโรค ตลอดจนทำให้ราษฎรมีความสุขสบาย

การใช้กลบทกุ่มรินเซยซาบเกสรส่งผลให้เนื้อหาที่กวีนำเสนอมีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นเอกภาพและช่วยเน้นย้ำภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร ดังคำประพันธ์ว่า

๑ <i>ใครดีพระช่วยให้</i>	<i>สมดี</i>
<i>ใครชั่วพระปราณี</i>	<i>ปราบน้อย</i>
<i>แจกวินาแจกยามี่</i>	<i>สถานทนุก นิกรเฮ</i>
<i>แจกสวดกผิพนวกร้อย</i>	<i>อย่างให้ไทเกษม ฯ</i>

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 201)

1.1.4) การเล่นคำซ้ำต้นบาททุกบาท หรือที่เรียกว่ากลบทงนำริ้ว พบในโคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ กวีซ้ำคำที่แสดงให้เห็นแสง คือ “พรายพราย” ทั้งยังใช้อัฒภาค “วะวาบ” และสัทพจน์คือการเลียนเสียงธรรมชาติว่า “เปรี้ยง” ช่วยในการสื่อภาพฟ้าแลบและฟ้าร้องในบาทต่อมา กวีให้แสงของฟ้าแลบว่า “แวบแวบ” และให้ภาพว่า “พรั่งพร้อย” ในบาทที่ 3 กวีสื่อถึงพระบรมเดชานูภาพว่าทำให้เกิดเสียงฟ้าผ่าก้องโลก โดยซ้ำคำว่า “ครื้นครื้น” และใช้คำแสดงจำนวนว่า “หมื่น” ช่วยเน้นย้ำถึงพระบุญญาบารมีและพระบรมเดชานูภาพ ในบาทสุดท้าย กวีซ้ำคำที่แสดงถึงแสงจากปรากฏการณ์ดังกล่าว คือ “พรั่งพรั่ง” ว่าส่งผลให้โลกถูกทำลาย ดังที่กวีใช้คำว่า “ฉลาย” ซึ่งแปลว่าสลาย แตกพัง ทลาย ละลาย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 333) การใช้กลบทงนำริ้วจึงช่วยเน้นย้ำภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระบุญญาบารมี ดังคำประพันธ์ว่า

๑ <i>พรายพรายวะวาบเปรี้ยง</i>	<i>ปลาบตา</i>
<i>แวบแวบแสงวิซูลดา</i>	<i>พรั่งพร้อย</i>
<i>ครื้นครื้นหมื่นโลกา</i>	<i>กัมปนาท</i>
<i>พรั่งพรั่งพ่างภพด้อย</i>	<i>เมตัจด้าวดาลฉลาย ฯ</i>

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 21)

1.2) การเล่นกลุ่มคำที่เป็นกลบทชนิดเดียว ได้แก่

1.2.1) การเล่นกลุ่มคำต้นวรรคหน้า เป็นลักษณะกลบทที่พัฒนาจากกลบทบัวบานกลีบที่พบในศิริวิบุลกิตติ์ (2555: 105) ที่กำหนดให้เล่นกลุ่มคำต้นวรรคทุกวรรค แต่กลบทบัวบานกลีบที่ผู้วิจัยพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติจะเล่นกลุ่มคำเฉพาะคำต้นวรรคหน้าเท่านั้น ซึ่งพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ 2 เรื่อง คือ **เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า** และ **ราชสดุติสมเด็จพระปิยมหาราช**

ใน **เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า** กวีซ้ำกลุ่มคำว่า “ทรงสร้าง” ในวรรคหน้าของกลอน 3 บาท เพื่อเน้นย้ำภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนา กวีแสดงให้เห็น

เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างสิ่งต่างๆ ในสยาม ทั้งป้อมปราการ
ประกาศการ วัดราชบพิธ และหอพระสมุทวชิรญาณ ดังคำประพันธ์ว่า

ทรงสร้างป้อมปากน้ำท่าไลต์เฮาส์ สำหรับเข้าออกดูได้รู้หน
ทรงสร้างวัดราชบพิธกิจมมงคล เปนวัดต้นแรกสร้างทางอาราม
ทรงสร้างหอพระสมุทวชิรวิเศษ ไว้ในเทศวิทยาวิทยาลัยยาม

(เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่งสมโภชพระบรมรูปทรงม้า, 2451: 5)

ใน **ราชสดุดีสมาเด็จพระปิยมหาราช** กวีชักกลุ่มคำว่า “เห็นเพียง” ใน
วรรคหน้าของกลอน 3 บาทเพื่อสื่อให้เห็นว่าปวงชนชาวสยามต่างพร้อมใจกันน้อมถวายสักการะ
พระบรมรูปทรงม้าเพราะสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กวีกล่าวว่าสิ่งที่กวีเห็นมีเพียงศิระษะของราชฎที่เต็มลานพระบรมรูปทรงม้า มือของราชฎที่
ก้มลงกราบ และดอกไม้ธูปเทียนที่ราชฎนำมาสักการะพระบรมรูปทรงม้า อันเป็นการช่วยเน้นย้ำ
ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราชฎให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้น ดังคำประพันธ์ว่า

เห็นเพียงเศียรพลกษบพบไฟเหนือ ครอบคลุมลานนั้นไว้เหมือนไม่มี
เห็นเพียงหัตถ์วัดเฉวียนกับเศียรก้ม กราบบังคมบรมรูปพระทรงศรี
เห็นเพียงพวงบุปผาสุมาลี ฐูปเทียนคลี่ลุคณธร์สร้างพระลานราม
(สุภร ผลชีวิติน, 2529: 112)

1.2.2) การเล่นเกมคำเดียวกันต้นบาทที่ 1 กับบาทที่ 3 และเล่นเกมคำ
เดียวกันต้นบาทที่ 2 กับบาทที่ 4 หรือที่เรียกว่ากลบทหงส์ทองลีลา พบใน **ลิลิตของพระองค์เจ้า
คัคณางคยุคล** กวีซ้ำคำว่า “ทุกห่อน” ต้นบาทที่ 1 กับบาทที่ 3 สื่อถึงพระบรมวงศานุวงศ์ที่มี
ความจงรักภักดีคอยอยู่ถวายงานรับใช้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระบรมมหาราชวัง
และซ้ำคำว่า “พระห่อน” ต้นบาทที่ 2 กับบาทที่ 4 สื่อถึงพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่มีต่อพระบรมวงศานุวงศ์อย่างเท่าเทียมกัน ทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์
ซึ่งช่วยเน้นย้ำภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาต่อพระบรมวงศานุวงศ์ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ทุกห่อนจะเรีคร้าง แรมวัง
พระห่อนจะชิงซัง นางน้ออง
ทุกห่อนจะจงหวัง จิตต์แฝก พระนา
พระห่อนจะผิตพ้อง เพื่พร้อมสามัคคี ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางคยุคล, 2516: 50)

1.2) การเล่นคำที่เป็นกลบท 2 ชนิดผสมกัน

ผู้วิจัยพบว่านอกจากกวีเลือกเล่นคำและกลุ่มคำที่เป็นกลบทชนิดใดชนิดหนึ่งแล้ว บางครั้งกวียังแสดงความสามารถทางการประพันธ์ โดยการเล่นคำที่เป็นกลบท 2 ชนิดผสมกัน ได้แก่ การเล่นคำเดียวกันต้นบาทและการเล่นคำเดียวกันในทุกบาทโดยไม่กำหนดตำแหน่งหรือกลบทบุขบงแย้มผสมกับกลบทพวงแก้วกุดัน ซึ่งพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ 3 เรื่อง คือ **ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ** **ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช** และ **ลิลิตคำหลวง**

ใน **ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ** กวีใช้คำว่า “ใคร” ต้นบาททุกบาท เพื่อจำแนกพระบรมวงศานุวงศ์ออกเป็น 4 กลุ่ม คือ พระบรมวงศานุวงศ์ที่มีคุณงามความดี พระบรมวงศานุวงศ์ที่มีฐานะยากจน พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทำราชการผิดพลาด และพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีความรู้ความสามารถ และใช้คำว่า “พระ” ในทุกบาท เพื่อสร้างสัมพันธ์ภาพให้แก่เนื้อหา และนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเมตตาต่อพระบรมวงศานุวงศ์ทุกกลุ่มดังกล่าวข้างต้น ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ใครดีพระแต่งตั้ง	ตามคุณ ตนเอย
ใครโหดพระอุคหนุน	ทุกผู้
ใครพลาดพระการุญ	ออมอด
ใครเปรื่องเรื่องรอบรู้	พระเลี้ยงบำรุง ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 50)

ใน **ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช** กวีใช้คำว่า “งาม” ต้นบาทของทุกบาท และใช้คำว่า “ดูจ” ในทุกบาท เพื่อใช้เปรียบเทียบความงามขององค์ประกอบต่างๆ ในขบวนพระราชพิธีทรงพระผนวชอันแสดงถึงพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งประกอบด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีความงามสง่าเหมือนกับพระอินทร์ พลทหารของพระองค์ที่มีความงามเหมือนเหล่าทวยเทพที่แวดล้อมพระอินทร์ สิ่งของที่ใช้ประกอบในพระราชพิธีที่งดงามเหมือนกับสิ่งของบนสวรรค์ และขบวนแห่ที่มีความงดงามยิ่งใหญ่อันเหมือนกับขบวนของเทพเจ้า ดังคำประพันธ์ว่า

งามเจ้าดูจเทพเจ้า	มฆวาน
งามพหลดูจพหล	เทพล้อม
งามเครื่องแห่ดูจปาน	เครื่องแห่ สรวงพ้อ
งามแห่ดูจอ้อมค้อม	เทพบุรี

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 270)

ใน **ลิลิตคำหลวง** กวีข้าคำว่า “ยาม” ต้นบาททุกบาทเพื่อจำแนกโอกาสต่างๆ คือ ยามทุกข์ ยามสุข ยามเศร้า และยามเจ็บป่วย และข้าคำว่า “พระ” ในทุกบาทเพื่อสร้างสัมพันธ์ภาพของเนื้อหา อันแสดงให้เห็นพระเมตตาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ทุกข์สุขของราษฎรตลอดเวลา ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ยามทุกข์พระไม่ทิ้ง	ไทโถม ทุกข์เลย
ยามสุขพระช่วยโถม	สุขด้วย
ยามคัลย์พระบรรโลม	ฤดีปลอบ แปรแฮ
ยามเจ็บเกื้อเมื่อม้วย	พระเฝ้าเฝ้าผี ๆ

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 201)

กล่าวโดยสรุปได้ว่ากวีสร้างสรรค์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติโดยใช้กลวิธีทางภาษา เล่นคำและกลุ่มคำที่เป็นกลบท ซึ่งมีทั้งมีผลต่อการเน้นย้ำและสร้างสัมพันธ์ภาพให้แก่เนื้อหา และมีส่วนช่วยเน้นย้ำภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้น

5.1.2.2 การเล่นคำและกลุ่มคำที่ไม่เป็นกลบท

นอกจากกวีจะเล่นคำและกลุ่มคำในลักษณะที่เป็นแบบแผนหรือกลบทแล้ว กวียังเล่นคำและกลุ่มคำโดยการซ้ำคำในตำแหน่งต่างๆ อย่างไม่มีแบบแผนอีกด้วย จำแนกได้เป็น

1) การเล่นคำคำเดียวกันที่ไม่เป็นกลบท

ผู้วิจัยพบว่าใน **ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช** กวีเล่นคำ โดยซ้ำคำว่า “ต่าง” ในบาทแรก สื่อให้เห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทรงปรารถนาจะได้ทรงบาตรถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากนั้นกวีซ้ำคำว่า “สม” ในบาทที่ 2 สื่อให้เห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์ต่างได้ทรงบาตรสมพระทัย ทำให้มีความสุข ในโคลงบทที่ 2 กวีซ้ำคำว่า “ไป” ในบาทแรกและบาทที่ 2 สื่อว่าพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงผิดหวังและเสียพระทัยที่พลาดโอกาสที่จะได้ทรงบาตรถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นที่รักของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ดังคำประพันธ์ว่า

ปวงต่างหมายต่างคาด	ขอจอมราชภูร์รับข้า
สมมุ่งสมมาตหน้า	เบิกคล้ายกมลบาน
มานหฤทัยไปสม	โถมน้ลถมจิตแปล้
ไปขึ้นไปบานแล้ว	อึดอันตันทรวง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 254)

ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องเดียวกัน กวียังเล่นคำ โดยการซ้ำคำว่า “ทวย” “สุข” และ “เย็น” ในร้อยแต่ละวรรคตามลำดับ เพื่อเน้นย้ำให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปกครองบ้านเมืองให้ราษฎร ตลอดจนสมณชีพราหมณ์อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุขเกินกว่าที่กวีจะพรรณนาได้ ดังคำประพันธ์ว่า “... *อีกทวยราษฎรทวยชี แสนสุขทวีสุขสิ้น เย็นยิ่งเย็นเย็นพัน พากย์พร้อมพรรณนา ได้น่า*” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 267)

2) การเล่นเกมคำเดียวกันที่ไม่เป็นกลบท

ผู้วิจัยพบว่าใน **ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร** กวีซ้ำกลุ่มคำสร้อยสลับวรรคต่อเนื่องกันในร้อย 11 วรรค การเล่นเกมคำเช่นนี้มีส่วนช่วยเน้นย้ำความ และทำให้เห็นความต่อเนื่องของภาพที่บรรดาข้าราชการบริพารตลอดจนนางสนมกำนัลถวายภัตตาหารและเครื่องดื่มต่างๆ แต่พระสงฆ์ที่มาร่วมงานพระราชพิธีทรงพระผนวช ดังคำประพันธ์ว่า

๑ *สามนายฝ่ายกรมวัง นะพ้อ แลอีกทั้งฝ่ายสนม นะพ้อ
อีกฝ่ายกรมทนายเลือก นะพ้อ ต้นเขือกมหาดเวร นะพ้อ ฝ่ายใน
เกณฑย์กล่ง นะพ้อ เครื่องเลี้ยงสงฆ์เข้างาย นะพ้อ สลาฝ่าย
สังฆการี นะพ้อ คอยเรียกมีบขุนช้อง นะพ้อ ชาวในจ้องใจจ่อ
นะพ้อ อัญฐานพจนคำ นะพ้อ นำขานำส่งเนื่องนิตย์ นะพ้อ
กาแพ็ดิตตามชอบ นะพ้อ โดยระบอบกอบก่อเกื้อ ประจักษ์
พระคุณ แม่เผื่อ ปกป้องสุขหลาย แลรา ฯ*

(ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร, 2516: 94)

ใน**ลิลิตคำหลวง** กวีเล่นเกมคำทั้งในร้อยและโคลง ตัวอย่างร้อยบทหนึ่ง กวีซ้ำกลุ่มคำว่า “พระรัก” และ “ยิ่งกว่า” ในร้อย เพื่อสื่อว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรักษาติบ้านเมืองยิ่งกว่าที่จะทรงแสวงหาความสุขสำราญพระราชหฤทัย ดังคำประพันธ์ว่า

*พระรักชาติยิ่งกว่ารักพระองค์ พระรักพระวงศ์ยิ่งกว่ารัก
พระชีวิต พระรักราชกิจยิ่งกว่ารักการสนุก ...*

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 199-200)

ตัวอย่างโคลงบทหนึ่ง กวีซ้ำคำว่า “พระโถม” ในบาทที่ 1 และบาทที่ 2 สื่อให้เห็นพระสิริโถมและพระราชอัธยาศัยอันอ่อนโยนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กวียังเล่นคำสลับที่ในคำว่า “ขึ้นยิ่ง” โดยสลับคำเป็น “ยิ่งขึ้น” อันเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสามารถของกวี เพื่อสื่อว่าพระรูปโฉมและพระราชอัธยาศัยของพระองค์ทำให้ผู้ใกล้ชิดมีความชื่นจิตเป็นอย่างยิ่ง และ

ถ้ายังได้พูดจากับพระองค์แล้ว ก็จะทำให้ผู้นั้นรู้สึกชื่นชมและรักพระองค์ อันแสดงให้เห็นภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน ดังคำประพันธ์ว่า

๑ <u>พระโคมขึ้นเกล้าพระ</u>	อัธยา ยงเอย
<u>ขึ้นยิ่งพระโคมพา</u>	เพิ่มยิ้ม
โสมสันเมื่อตรัสปรา	ไสเสนาะ
ยิ่งขึ้นชีวาอลิม	รักรู้ลิมไฉน ฯ

(ลิลิตคำหลวง, 2516: 201)

กล่าวได้ว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติใช้กลวิธีการเล่นคำและกลุ่มคำทั้งแบบที่เป็นกลบทและไม่เป็นกลบทเพื่อช่วยเน้นย้ำความ อันเป็นการช่วยทำให้ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีมุ่งนำเสนอมีความเด่นชัดมากยิ่งขึ้น

5.1.3 กลวิธีการสื่อความ

กลวิธีการสื่อความเป็นกลวิธีการใช้ภาษาเพื่อช่วยทำให้เนื้อหาที่กวีต้องการสื่อมีความชัดเจนและน่าสนใจมากยิ่งขึ้น ได้แก่ การใช้ภาพพจน์และการอ้างอิง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

5.1.3.1 การใช้ภาพพจน์

ภาพพจน์ หมายถึง การใช้สำนวนภาษารูปแบบหนึ่งที่ผิดแผกไปจากปรกติหรือผิดไปจากตัวอักษรในด้านการเรียบเรียงลำดับคำหรือความหมายของคำ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นสำนวนที่แปลกใหม่และมีพลัง และเพื่อให้เกิดภาพขึ้นในใจผู้อ่านหรือให้มีความหมายเป็นพิเศษ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2539: 109) ผู้วิจัยพบว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ภาพพจน์ ดังนี้

5.1.31.1 อุปมา

อุปมา (Simile) คือภาพพจน์เปรียบเทียบสิ่งที่เหมือนกัน โดยมีคำเชื่อมโยง เช่น คำว่า เหมือน ดุจ ดัง เช่น ราว ปาน ประหนึ่ง เพียง เทียม ฯลฯ (กาญจนา นาคสกุล และคณะ, 2521: 240.1)

ผู้วิจัยพบว่าภาพพจน์อุปมาเป็นภาพพจน์ที่กวีเลือกนำมาใช้มากที่สุด ผู้วิจัยจำแนกภาพพจน์อุปมาในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยพิจารณาจากวัตถุประสงค์ของกวีออกเป็นกลุ่มต่างๆ ดังนี้

1) อุปมาที่แสดงสถานภาพ

กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติใช้อุปมาเพื่อแสดงให้เห็นถึงสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยนำไปเปรียบ ดังนี้

1.1) เปรียบกับเทพเจ้า

ผู้วิจัยพบว่ากวีเปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเทพเจ้าทั้งในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตและในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว

กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติขึ้นก่อนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกใช้อุปมาเปรียบว่าพระองค์ทรงเป็นพระนารายณ์ที่เสด็จอวตารลงมาเพื่อปราบยุคเข็ญ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ อัญชลิตสารชำช่อง	เคียมคัล
เบื้องบาทจุฑาภวัณ	ราชเรือง
ตั้งองค์กฤษณสรค์	สฤษฏ์รุ่ง เรืองนา
แบ่งภาคจากเกษียรเบื้อง	สมุทรห้องผทมสินธุ์ ฯ

(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 65)

นอกจากพระนารายณ์แล้ว ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ยังใช้อุปมาเปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเทพเจ้าองค์อื่น คือ

- พระอิศวร ดังคำประพันธ์ว่า “**ตั้งอิศวรฤทธิราม เรืองเดช**” (โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 69)

- พระพรหม ดังคำประพันธ์ว่า “**เอกพระกมลასน์ป้อง ปกเลี้ยงโลกา ฯ**” (ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 54)

- พระอินทร์ ดังคำประพันธ์ว่า “**ขอพระยครจนาสง่าพร้อม เหมือนเจิมจอมจักรพรรดิสหัสไนย์**” (กลอนสุภาพสรรเสริญพระเกียรติ, 2516: 105)

ส่วนกวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกใช้อุปมาเปรียบพระองค์กับเทพเจ้า คือ พระนารายณ์เพียงองค์เดียว ดังที่กวีกล่าวว่า “**ให้สำเร็จเสร็จประสิทธิ์ฤทธิรงค์เสมอองค์อะวตารผลาญไกรรี**” (เฉลิมพระเกียรติยศในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า, 2451: 14) เช่นเดียวกับในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากสวรรคตแล้ว ดังคำประพันธ์ว่า

เทอดเกียรติพระองค์เป็น

สร้างชาติประเทศฉาย

กลเช่นพระนารายณ์

ชุดีซัซวาลสรรพ

(พระธรรมกิตติโสภณ, 2533: 12)

อนึ่ง ผู้วิจัยเห็นว่าแม้การใช้อุปมาเปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระนารายณ์ปรากฏในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม แต่มีการนำเสนอแตกต่างกัน กล่าวคือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตมุ่งใช้ความเปรียบเพื่อแสดงถึงสถานภาพอันสูงส่งของพระมหากษัตริย์ผู้มีพระบุญญาบารมี ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วมุ่งแสดงถึงพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์เป็นสำคัญ

1.2) เปรียบกับพระจักรพรรดิราช

ผู้วิจัยพบว่ากวีเปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระจักรพรรดิราชโดยเชื่อมโยงกับคติเรื่องช้างแก้ว ซึ่งปรากฏเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนพระองค์เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเท่านั้น ดังที่กวีกล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชสมภพว่ามีช้างเผือกเข้ามาสู่พระบารมี กวีจึงเปรียบพระองค์กับพระจักรพรรดิราช ดังคำประพันธ์ว่า

๑ สมภารสมภพพ้อง	เศวตกุญ
ชราชาดิราชอดุล	เดชล้ำ
เสมอองค์อรรคจอมจุล	จักรพรรดิ โพนเอย
อาจพลิกสามภพขัว	เพิกฝ้ายภินพัง ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 9)

การใช้ความเปรียบเช่นนี้สอดคล้องกับที่กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครอบครองช้างเผือก 3 ช้าง ทำให้พระองค์ทรงเปรียบได้กับพระจักรพรรดิราช ดังคำประพันธ์ว่า “... ไตรคชาเสวตรวณวี หัตถินีตรีเปรียบ เทียบจักรพรรดิราช คชชาติคิวงค์...” (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 2)

1.3) เปรียบกับบิดา

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วเปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับบิดาของราษฎร ตัวอย่างเช่น ใน พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคำกลอน กวีกล่าวยกย่องพระมหากษัตริย์คุณว่าทรงเป็น

ผู้ที่ควรแก่การเคารพบูชา ทั้งนี้เพราะทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ต่อการปกครองอาณาจักรและทะนุบำรุง ศาสนจักร พระองค์ทรงห่วงใยต่อความเป็นอยู่ของพสกนิกร ซึ่งกวีเปรียบว่าเป็นเหมือน “ลูกยา” หรือ ลูกรัก พระองค์จึงทรงหึง “หวง” และ “ห่วง” ดังที่กวีกล่าวว่า

พระองค์ท่านเป็นยอดบุษนิยชน ทรงกังวลทั้งชาติศาสนา
 รักราชฎีร์จุพอหวงห่วงลูกยา มองลูกทุกมรรคาจะครรรไล
 (มงคล ฐปกระจ่าง, 2517 : 12)

กล่าวได้ว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติใช้ภาพพจน์อุปมาเพื่อนำเสนอ สถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แตกต่างกัน กล่าวคือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเปรียบพระองค์กับ เทพเจ้า และพระเจ้าพรตดิราช อันแสดงให้เห็นภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระบุญญาบารมี ขณะที่ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วเปรียบพระองค์กับบิดาของราษฎร ซึ่งช่วยเน้นย้ำภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดกับราษฎรและทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ทุกข์สุขของ ราษฎรให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้น

2) อุปมาที่แสดงพระคุณสมบัติ

อุปมากลุ่มนี้ผู้วิจัยพบเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้น ครองราชย์จนถึงก่อนประพาสยุโรปครั้งแรกเท่านั้น ได้แก่

2.1) อุปมาที่แสดงพระสิริโฉม

ด้วยเหตุที่กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้น ครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกมักเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีความใกล้ชิดกับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทำให้กวีกลุ่มนี้กล่าวถึงพระสิริโฉมของพระองค์ โดยใช้ อุปมาเพื่อเปรียบเทียบ ดังที่ใน **ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช** กล่าวชม พระสิริโฉมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงประกอบพระราชพิธีทรงพระผนวช ไว้ว่า **“งามเจ้าตุงเทพเจ้า มขวาน”** (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 270)

เหตุที่กวีกล่าวเปรียบพระสิริโฉมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวกับความงามของพระอินทร์น่าจะเป็นเพราะพระอินทร์เป็นเทพเจ้าที่มีรูปร่าง ทั้งยังเป็นเทพเจ้าที่ ปราศจากความแก่และความตาย จึงเป็นรูปแบบของพระมหากษัตริย์ที่มีความสุขที่สุด (G.P. Malalawker, 1960: 309 อ้างถึงใน ปัทมา ธิขประเสริฐกุล, 2547: 85) อนึ่ง ความงามยังเป็น

คุณสมบัติสำคัญของผู้ปกครองตามคติทางพระพุทธศาสนา ดังที่ใน **อัครัญสูตร ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค** กล่าวว่า “ครั้นแล้วสัตว์เหล่านั้นจึงเข้าไปหาท่านที่มีรูปงดงามกว่า น่าดูกว่าน่าเลื่อมใสกว่า ... เพราะเหตุผู้ที่เป็นหัวหน้าอันมหาชนสมมติ ดังนี้แล อีกชื่อว่า มหาชนสมมติ จึงอุบัติขึ้นเป็นลำดับแรก เพราะเหตุผู้ที่เป็นหัวหน้าเป็นใหญ่ยิ่งแห่งเขตทั้งหลาย ดังนี้แล อีกชื่อว่า กษัตริย์ จึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง ...” (พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1, 2543: 159-160)

2.2) อุปมาที่แสดงสิ่งคู่บุญบารมี

ผู้วิจัยพบว่ากวีเปรียบพระราชพาหนะของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพาหนะของเทพเจ้าหลายองค์ เช่น เปรียบข้างทรงกับข้างเระธาวิณของพระอินทร์ เปรียบม้าทรงกับม้าของพระมารุต เปรียบราชรถกับรถทรงของพระอินทร์และพระอาทิตย์ และเปรียบเรือพระที่นั่งกับบุษบกแก้วของพระพรหม ดังตัวอย่างตอนหนึ่ง กวีเปรียบรถพระที่นั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับรถทรงของพระอินทร์ที่มีความงดงามยิ่ง อนึ่ง การใช้ความเปรียบเช่นนี้ยังสื่อให้เห็นว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่เช่นเดียวกับพระอินทร์ผู้เป็นราชาแห่งทวยเทพด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

๑	รถไชยไทธิราชเจ้า	จอมสยา มินทร์เฮย
	งามยิ่งงามพอลดา	อะเคื้อ
	เทียมรถสหัสันยนา	เทวราช
	ลอยเลื่อนเคลื่อนนลมเมื้อ	แมกฟ้ามาดิน ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 17)

นอกจากนี้ เมื่อกวีกล่าวถึงเรือกลไฟซึ่งเป็นสิ่งคู่บุญบารมีในยุคสมัยใหม่ที่แตกต่างกันไปจากในอดีต กวีก็นำมาเปรียบกับจักรแก้วของพระจักรพรรดิราช ดังคำประพันธ์ว่า

๑	ดุจดั่งจักรกรวดเจ้า	จักรพาห
	ประเวศขโลธรพิศาล	คว่างคว่าง
	สี่ทวีปรีบเร็วปาน	เหิรเหาะ ไปเฮย
	เฉียวฉับพริบเนตรค่าง	ค้ำมพันพิงแสง ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 20)

การที่กวีเปรียบเช่นนี้เพราะเรือกลไฟสามารถพาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปยังที่ต่างๆ ได้รวดเร็วกว่าเรือพายดังเช่นในอดีต ดังที่กวีใช้คำว่า

“เฉียวฉับพริบเนตรค่าง” คือ เร็วจนทำให้ผู้ที่เห็นตาค่าง ทั้งยังเกิดความรู้สึกเกรงในพระบุญญาบารมี ดังที่กวีใช้คำว่า “ฟังแสง” อีกด้วย

กล่าวได้ว่าการใช้อุปมาที่แสดงสิ่งคู่บุญญาบารมีเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ช่วยทำให้ภาพพระจักรพรรดิราชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีนำเสนอมีความเด่นชัดมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม เห็นได้ว่า แม้กวีจะกล่าวถึงสิ่งคู่บุญญาบารมีในยุคสมัยใหม่เช่นเรือกลไฟ แต่กวีก็เลือกนำไปเปรียบกับจักรแก้วตามขนบเดิม

2.3) อุปมาที่แสดงพระเกียรติยศ

พระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่มีฐานะสูงสุดในแผ่นดินและได้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมือง จึงเป็นผู้ที่มีพระเกียรติยศสูงสุด ผู้วิจัยพบว่ากวีสดุดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงมีอิสรภาพ ซึ่งหมายถึงความเป็นใหญ่ ความเป็นไทแก่ตัว การปกครองตนเอง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 19) โดยเปรียบกับแสงของดวงจันทร์ในวันเพ็ญที่งามเด่น รวมทั้งเปรียบว่าพระองค์มีพระเกียรติยศยิ่งกว่าพระอาทิตย์ที่มีรัศมีเจิดจ้า ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พระองค์คือศรภาพพูน	เพ็ญจันทร์
พระยศยิ่งสุริยัน	ส่องฟ้า
พระเดชดุจครุขรรค์	รอนราพณ์ แลแฮ
พระเกียรติเลิศแหล่งหล้า	เพ็ญฟ้าผไทเกษม

(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 66)

2.4) อุปมาที่สื่อความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีบิรวารเวดล้อม

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ที่มีบิรวารคอยช่วยปรนนิบัติรับใช้และช่วยเหลือราชกิจ ผู้วิจัยพบว่ากวีใช้อุปมาที่แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบิรวารเวดล้อมจำนวนมากอันแสดงถึงพระบารมี โดยกวีใช้ความเปรียบ ดังนี้

2.4.1) เปรียบกับดาวล้อมดวงจันทร์

ใน **ลิลิตเจลิมพระเกียรติ** กวีกล่าวถึงนางสนมกำนัลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีความสมบูรณ์ทั้งรูปสมบัติ คือ มีความงามเพียบพร้อม และคุณสมบัติ คือ เป็นลูกหลานของเสนาบดีหรือเป็นผู้มีฐานันดรศักดิ์สูง เหมาะสมกับพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ โดยเปรียบนางสนมเหล่านี้ว่ามีจำนวนมากเหมือนกับดวงดาว (สตาร์-star) ที่รายล้อมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งกวีเปรียบกับดวงจันทร์ (นิสากร) ดังคำประพันธ์ว่า

... อนงค์นางพนักงาน ล้วนบุตรหลานมุขมนตรี
มีถ้านันดรศักดิ์ ภักตร์ผุดผ่องละอองนวล ควรเปนเลดี
อินเวติง กิงอิเรศเชษฐบุดินทร์ เพิ่มภิญโญยศดิเรก
เอกสตาล้อมนิสากร ...

(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, 2514: 11)

2.4.2) เปรียบกับเทพเจ้าที่แวดล้อมพระอินทร์

พระอินทร์เป็นราชาแห่งทวยเทพ พระองค์จึงมีบริวารจำนวนมาก กวีกล่าวเปรียบข้าราชการและพระบรมวงศานุวงศ์ที่แวดล้อมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเสด็จออกมายังพระที่นั่งอนันตสมาคมว่ามีจำนวนมากเช่นเดียวกับเหล่าทวยเทพที่แวดล้อมพระอินทร์ ดังคำประพันธ์ว่า

... ฝ่ายภูธรเสด็จออก พระโรงนอกสมญา อนันตสมาคม
พร้อมบรมวงศ์เสนา เฝ้าซ้ายขวาเรียง ... **ดั่งอมร**
เทพเจ้า ล้อมองค์เท่าโกศีย์

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514: 265-266)

กล่าวได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกใช้อุปมาที่แสดงพระคุณสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 4 ประการ คือ อุปมาที่แสดงพระสิริโฉม อุปมาที่แสดงสิ่งคู่บุญญาบารมี อุปมาที่แสดงพระเกียรติยศ และอุปมาที่สื่อความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีบริวารแวดล้อม อุปมาเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีคุณสมบัติที่แตกต่างจากบุคคลทั่วไป ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระบุญญาบารมีคล้ายตามที่กวีนำเสนอ

3) อุปมาที่แสดงความมั่นคงและความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง

ผู้วิจัยพบว่าการใช้อุปมาที่แสดงความมั่นคงและความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองปรากฏในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตเท่านั้น ซึ่งจำแนกออกได้เป็น

3.1) อุปมาที่แสดงถึงบ้านเมืองที่งดงามและเจริญก้าวหน้า

การกล่าวถึงบ้านเมืองที่งดงามแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงปกครองบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง ขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองมีความมั่นคงเป็นปึกแผ่นอันแสดงถึง

พระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ ผู้วิจัยพบว่ากวีกลุ่มนี้ใช้ความเปรียบกล่าวถึงบ้านเมืองที่งดงาม ดังนี้

3.1.1) เปรียบกับสวรรค์

ในวรรณคดีไทย กวีนิยมเปรียบบ้านเมืองที่งดงามและอุดมสมบูรณ์กับสวรรค์ เพราะเป็นสถานที่ที่มีความงามตามอุดมคติ ดังที่กวีกล่าวชมความงามของบ้านเมืองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรืองและงดงาม เหมือนกับเมืองที่ลอยลงมาจากสวรรค์ ความงามนี้ทำให้ผู้พบเห็นต้องตะลึงหลง ดังคำประพันธ์ว่า

๑ อุดมเมืองพิศแมน	เมืองเขิน ไฉ่ฤ
ตั้งเลื่อนชะลอเจียน	จากฟ้า
รายรอบรัถยาเตียน	แลลิว
งามยิ่งงามทุกถ้ำ	หลากล้วนแลหลง ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุพรรณ, 2516: 26)

เนื้อความข้างต้นสอดคล้องกับที่กวีกล่าวว่าพระองค์ทรงพัฒนาสยามให้เจริญรุ่งเรืองเหมือนสวรรค์ ด้วยเหตุนี้กวีจึงเปรียบพระองค์ว่าเหมือนกับพระวิษณุกรรมซึ่งเป็นเทพผู้สร้างวิมานปราสาทบนสวรรค์ กวียังกล่าวว่าความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมืองนี้ส่งผลให้ชาติต่างๆ มาอ่อนน้อมขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พระสฤษฏ์นาคเรศล้ำ	เลอสวรรค์
ปานพระวิษณุกรรมสรรค์	เขกค้ำว
แสนสนุกไต่ทัน	โทเทียบ ถึงฤ
ทุกประเทศไต้หวัน้าว	นอบน้อมสดุดี ฯ

(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 66)

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระองค์เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคตก็เปรียบบ้านเมืองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีความสะดวกสบายเหมือนกับสวรรค์เช่นกัน แต่กวีมุ่งเน้นให้เห็นภาพบ้านเมืองที่มีการพัฒนาให้ทัดเทียมชาติตะวันตก ทั้งนี้เพราะมีการคมนาคมที่สะดวกสบายทั้งทางบกและทางน้ำ ดังคำประพันธ์ว่า

ครั้งแรกเท่านั้น ดังตัวอย่างตอนหนึ่งที่กวีกล่าวถึงทหารในขบวนเสด็จของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดคลองเปรมประชากรว่ามีจำนวนมากและมีความเก่งกล้าสามารถ เหมือนกับดวงดาวที่ล้อมดวงจันทร์ ทั้งยังเพิ่มน้ำหนักในการสวดโดยใช้อุปมาเปรียบพระองค์ว่าเหมือนกับพระรามที่ยกกองทัพวานรอันยิ่งใหญ่ไปรบกับทศกัณฐ์ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ดุจดวงดาเรศล้อม	จันทร์
ส่องสว่างกลางอัมพร	ผ่องแผ้ว
หนึ่งคือกฤษณศร	ยกพยุห รงค์แฮ
พร้อมพรั่งพานรเกล้า	กลั่นกล้าคำแหง ฯ
	(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 67)

นอกจากนี้ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องเดียวกันยังใช้อุปมาเปรียบพระองค์ที่มีกองทัพตามเสด็จจำนวนมากกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ยกกองทัพอันยิ่งใหญ่ไปรบกับพระมหาอุปราชา ดังคำประพันธ์ว่า

๑ หนึ่งคือพระนเรศวรเรื่อง	ฤทธา
ยกพยุหเสนา	เทียบไท่
รอรุรับทัพหงสา	อุปราช แลฤ
จรจากเขตกรุงไ้	เผด็จเสี้ยนเคิกหนี ฯ
	(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 73)

นอกจากนี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกองทัพที่ยิ่งใหญ่แล้ว กวียังใช้อุปมาที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีม้าชั้นเลิศไว้ใช้ในกองทัพ ดังที่กวีเปรียบว่าม้าที่ใช้ในกองทัพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะสง่างามราวกับม้าสวรรค์ ดังคำประพันธ์ว่า “งามสรรพสรรพางค์ล้ำ เล่ห์ม้าเมืองแมน ฯ” (โคลงของหม่อมเจ้าสุพรรณ, 2516: 13)

อนึ่ง กวียังเปรียบม้าที่ใช้ในกองทัพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพญาไกรสรราชสีห์ซึ่งในไตรภูมิภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง (2545: 45) กล่าวว่า เป็นสัตว์ที่มีความสง่างาม และพลังมาก ด้วยเหตุนี้ ม้าศึกที่ใช้ในกองทัพสยามจึงเป็นม้าที่สามารถต่อสู้กับข้าศึกศัตรูได้อย่างองอาจแก้วกล้า ดังคำประพันธ์ว่า

๑ ตูรงค์เรื่องฤทธิ์เกล้า	กลางสมร
ยงยิ่งจักรภมร	ลอบเกล้า
ดาดเดชดุจไกรสร	โผนแผ่น ทยานเฮย
เยื้องอกยกคอต้า	ต่อด้วยดัสกร ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 14)

กล่าวได้ว่าอุปมาที่แสดงแสนยานุภาพทางทหาร ทั้งอุปมาที่แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกองทัพที่ยิ่งใหญ่ และอุปมาที่แสดงว่าพระองค์ทรงมีม้าชั้นเลิศไว้ใช้ในกองทัพ ล้วนสื่อให้เห็นภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระบุญญาบารมี อันเป็นการนำเสนอตามขนบวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ

5.1.3.1.2 อุปลักษณ์

อุปลักษณ์ (Metaphor) คือภาพพจน์เปรียบเทียบที่นำลักษณะเด่นของสิ่งที่ต้องการกล่าวเปรียบมากล่าวแทนที่ โดยไม่มีคำเชื่อมโยง หรือบางครั้งอาจมีคำว่าเป็น (กาญจนา นาคสกุล และคณะ, 2521: 240.1) และคำว่า คือ การใช้ภาพพจน์เช่นนี้จึงให้น้ำหนักมากกว่าการใช้ความเปรียบอุปมา ผู้วิจัยพบว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้อุปลักษณ์ ดังนี้

1) อุปลักษณ์แสดงว่าทรงเป็นเทพเจ้า

ผู้วิจัยพบว่าอุปลักษณ์ประเภทนี้ปรากฏเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก โดยกวีกล่าวเปรียบพระองค์กับเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คือ พระอิศวร อันเป็นการใช้ความเปรียบตามขนบเดิม ดังคำประพันธ์ว่า

๑ เทียรทวยเทเวศรไ้	ทัตจันทร์
เทียรพฤษภเหจหัน	หาค้าว
สังวาลอรุคพัน	เฉวียงเวียด องค์กรแฮ
ทาย ² ธนูเหนียวนิ้ว	หวังโน้มแมลงผลง ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 9)

² ทาย ในที่นี้หมายถึง ยก ถือ เช่น ทายธนู ว่าถือธนู (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 525)

โคลงข้างต้น กวีเปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระอิศวรซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยนำลักษณะเด่นของเทพเจ้าองค์นี้ คือ มีดวงจันทร์เป็นปิ่นประดับศีรษะ ประทับอยู่บนหลังโคอุสุภราช มีสังวาลเป็นนาค และทรงถือธนูเป็นอาวุธ เพื่อสื่อให้ผู้อ่านเห็นว่ากวีเปรียบพระองค์กับพระอิศวร โดยไม่ได้ใช้คำเชื่อมโยง

ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องเดียวกัน กวียังใช้อุปลักษณ์เปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระพรหมที่เสด็จลงมาจากภวคพรหม³ ซึ่งเป็นพรหมชั้นสูงสุดเพื่อลงมาสร้างทวีปทั้ง 4 ได้แก่ อุตตรกรูทวีป อมรโคยานทวีป บุรวิวเททวีป และชมพูทวีป ดังที่กวีกล่าวว่า

๑ แท้ไทเทวราชท้าว	จัดพักตร์
ทรงมหิทิมเหล็กข์	แก้วนแก้ว
เลอลงจากภวค	พรหมเมศ
รังสฤษฏ์สี่ภพแผ้ว	แผ่พื้นภูวดล ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 9)

2) อุปลักษณ์แสดงว่าทรงมีช้างตระกูลดี

ผู้วิจัยพบว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกใช้ภาพพจน์เน้นย้ำให้เห็นว่าช้างศึกที่มีใช้ในกองทัพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวล้วนเป็นช้างตระกูลดีที่มีความเก่งกล้าสามารถในการต่อสู้ โดยเปรียบว่าช้างเหล่านี้ล้วนสืบเชื้อสายมาจากช้างเอราวัณซึ่งเป็นพาหนะทรงของพระอินทร์ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พลสารแสนท้าว	หาญรงค์
ล้วนสมัตถ์ใจจง	แก้วนกล้า
เชื้อสมิทธีมีงมาตงค์	ตัวกาจ
อาจเช่นคชฝ่ายข้า	ศึกแพ่พ้งหนี ฯ

(ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ, 2516: 56)

3) อุปลักษณ์แสดงว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่รักของราษฎร

ผู้วิจัยพบว่าอุปลักษณ์กลุ่มนี้พบเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้วเท่านั้น อันเป็นลักษณะการใช้อุปลักษณ์ที่แตกต่างไปจากวรรณคดีเฉลิม

³ ภวคค หมายถึง พรหมชั้นสูง หรือเนวสัณญานาสัณญาดนะ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 818)

พระเกียรติก่อนหน้า กวีกล่าวเปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงเป็นมิ่งขวัญของชาวสยาม อันแสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎรเพราะคำว่ามิ่งขวัญ หมายถึงสิ่งหรือผู้เป็นที่รักหรือเคารพนับถือ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 860) ดังคำประพันธ์ว่า

ไทยทั้งชาติมาดหมายองค์พระทรงธรรม *เป็นมิ่งขวัญภักดีไม่มีคลาย*
 ห้าสิบแปดปีนี้เป็นที่ประจักษ์ *ว่าน้อยนักยังไม่สมอารมณ์กระหาย*
 (สุภร ผลชีวิน, 2529: 105)

นอกจากนี้ กวียังกล่าวเปรียบพระองค์ว่าทรงเป็นขวัญตาขวัญใจของราษฎร คำว่า ขวัญตา หมายถึง มิ่งขวัญดวงตา สิ่งที่เห็นเป็นที่เจริญตา (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 170) ส่วนคำว่า ขวัญใจ หมายถึง ยอดกำลังใจ เป็นที่นิยมรักใคร่ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 170) อันแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็นที่รักและเคารพของราษฎร เมื่อราษฎรได้มาเห็นพระบรมรูปทรงม้าซึ่งเป็นตัวแทนของพระองค์ จึงมีแต่ความสุขและสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอยู่เสมอ ดังคำประพันธ์ว่า

ไทยทุกผู้ดูสีหน้าสรรหาแสน *รูปหล่อแทนทรงฤทธิสถิตมัน*
 คือขวัญตาขวัญใจไทยนิรันดร์ *เดือนกตัญญูตาไทยทั่วไปนา*
 (สุภร ผลชีวิน, 2529: 103)

สรุปได้ว่า กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติขณะดำรงพระชนม์ชีพใช้ความเปรียบอุปลักษณ์เพื่อนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสถานภาพสูงส่งเช่นเดียวกับเทพเจ้า และทรงมีช้างตระกูลดีไว้ใช้ในกองทัพ อันเป็นการใช้ความเปรียบตามขนบที่มุ่งแสดงพระบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วใช้อุปลักษณ์ที่ต่างไปจากเดิม คือ มิได้มุ่งสดุดีพระบารมี หากแต่มุ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นที่รักของราษฎร

5.1.3.1.3 อติพจน์

อติพจน์ (Hyperbole) คือภาพพจน์เปรียบเทียบกับความจริง (กาญจนา นาคสกุล และคณะ, 2521: 240.3) ภาพพจน์เกินความจริงนี้เป็นจริงได้ในความรู้สึก ผู้วิจัยพบว่าการใช้อติพจน์ปรากฏเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนพระองค์เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเท่านั้น ซึ่งจำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

1) อติพจน์ที่แสดงความยิ่งใหญ่ของกองทัพ

ใน โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ ผู้วิจัยพบว่านอกจากกวีพรรณนากองทัพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง 4 เหล่าอย่างละเอียดแล้ว กวียังใช้อติพจน์เพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพคล้ายตามกวีว่ากองทัพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความยิ่งใหญ่เพียงใด ดังที่กวีกล่าวเปรียบว่าทหารของพระองค์นั้นมีจำนวนมากจนเต็มทั้งแผ่นดิน เพียงแค่พลทหารเหล่านี้เดินก็ทำให้ฝุ่นผงจากดินทรายฟุ้งไปทั่วทั้งท้องฟ้า จนกระทั่งบดบังแสงจากดวงอาทิตย์อันแรงกล้าที่สาดส่องอยู่ได้หมดสิ้น ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พลหาญเมืลมีดท่อง	ธราดล
เพ็ญเพียบภูมิภมณฑล	ทุ้งทุ้ง
ผงคลีกระหลบปน	อากาศ
กลุ่มกลัดภาณุมาศบ้อง	ปิดสิ้นแสงสุริย์ ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 19)

2) อติพจน์ที่แสดงความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง

กวีนำเสนอภาพบ้านเมืองที่เจริญรุ่งเรือง โดยเปรียบว่าเสียงดนตรีที่มีผู้ขับร้องบรรเลงให้ราษฎรในเมืองฟังนั้นดังไปทั่วทั้งเมือง เสียงนี้ยังกังวานไกลไปทั้งแผ่นดิน ทั้งในเวลากลางวันและกลางคืน อันสื่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปกครองบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง ทำให้ราษฎรอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุขตลอดเวลา ดังคำประพันธ์ว่า

๑ นිරินครทั่วทั้ง	ธานี
อังกุโฆษปัทพี	ลั่นก้อง
ทิวาและราตรี	เซงแซ่ หูนา
ยินแต่เสียงขับร้อง	อ่อนเอ็นเอาใจ ฯ

(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 10)

สรุปได้ว่าอติพจน์เป็นภาพพจน์ประเภทหนึ่งที่กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกใช้เพื่อนำเสนอภาพพระจักรพรรดิราชที่มีกองทัพอันยิ่งใหญ่ และภาพพระมหากษัตริย์ที่ปกครองบ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุข ขณะที่ผู้วิจัยไม่พบการใช้อติพจน์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะกวีมุ่งเน้นนำเสนอเหตุการณ์ตามข้อเท็จจริง สอดคล้องกับปัจจุบันที่ให้ความสำคัญกับข้อมูลเชิงประจักษ์ที่มีเหตุผลพิสูจน์ได้

จากที่กล่าวมาทั้งหมด เห็นได้ว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติใช้ภาพพจน์ 3 ประเภท คือ อุปมา อุปลักษณ์ และอติพจน์ เป็นกลวิธีในการทำให้ผู้อ่านเห็นภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคล้ายตามภาพที่กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่ม มุ่งนำเสนอ

อนึ่ง น่าสังเกตว่าการใช้ภาพพจน์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่มก็มีพัฒนาการที่สอดคล้องกับความคิดในแต่ละยุคสมัย ดังเห็นได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนเสด็จประพาสยุโรปยังคงดำเนินตามขนบ แต่มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงบางประการ เช่น การนำเรือกลไฟซึ่งเป็นสิ่งคู่พระบารมีในยุคสมัยใหม่มาเปรียบเทียบกับจักรแก้ว และการเปรียบบ้านเมืองของสยามกับบ้านเมืองของชาติตะวันตก ต่อมา วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังเสด็จสวรรคตแล้วมุ่งใช้ความเปรียบในลักษณะที่สมจริงมากขึ้น จึงไม่พบว่ากวีใช้อติพจน์ นอกจากนี้ ความเปรียบที่ใช้ก็มักแสดงภาพพระมหากษัตริย์ที่ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร ได้แก่ การเปรียบว่าทรงเป็นมิ่งขวัญ และการเปรียบว่าทรงเป็นบิดาของราษฎร

5.1.3.2 การอ้างอิง

การอ้างอิง (allusion) หมายถึง การกล่าวเรื่องอื่นนอกเรื่องที่เขียน เช่น กล่าวถึงบุคคล เหตุการณ์ นิทาน หรือวรรณกรรมอื่นๆ การอ้างอิงเป็นการแสดงความรอบรู้ของผู้เขียน จุดประสงค์ทั่วไปของการอ้างอิงเพื่อที่จะขยายงานวรรณกรรมนั้นให้ชัดเจน หรือให้ถ้อยคำมีน้ำหนักหรือให้น่าสนใจ ประทับใจยิ่งขึ้น (ราชบัณฑิตยสถาน, 2545: 13-14) ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้การอ้างอิง ดังนี้

1) การอ้างอิงตัวละครและบุคคล

ผู้วิจัยพบว่าการอ้างอิงในลักษณะนี้ปรากฏทั้งในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตและประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว

กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกอ้างอิงทศโยธาและพลทหารวานรของพระรามเพื่อนำเสนอว่าทรงมีกองทัพที่ยิ่งใหญ่ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ จัตุรงค์สี่หมู่ล้วน	อาจอง
เทียรทศโยธายง	ยิ่งล้ำ
อภัยทฤษฎ์คามินีปลง	ปลดชีพ
ทมิฬหมู่อาลัยต์ห้า	หันกลิ้งกลางสนาม ฯ

๑ เพียงพลพิษณนาถไต้
เจ็ดสิบเจ็ดสมุทร
 อาจปลิตสุริยจันทร์
 สี่ทวีปท่อนแคล้ว

สังกร
กลั่นแก้ว
 ทูลบาท พระนา
 คลาศเบื่องบมาลย์ ฯ
 (โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 19)

ในโคลงบทแรกกวีอ้างถึง “ทศโยธา” ซึ่งเป็นทหารที่แก้วกล้าและมีลักษณะพิเศษทั้ง 10 คนของพระเจ้าทุขฐคามินีอโยไทย ได้แก่ สันธิมิตตะ สุรนิมมละ มหาโสณะ โคทยิมพระ เกรปุตตาไภยะ ภรรณะ เวฬุสมณะ ชัญชเวาะ ปุสสเทวะ และ ลหิวสภะ (คัมภีร์มหาวงษ์ พงศาวดารลังกาทวีป เล่ม 2, 2454: 448) ทศโยธายังเป็นทหารที่มีส่วนทำให้พระเจ้าทุขฐคามินีอโยไทยรบชนะพระเจ้าเอฬาระ กษัตริย์ทมิฬที่แย่งชิงราชสมบัติจากพระเจ้ากากรรณดิศผู้เป็นพระราชบิดาของพระองค์ไปได้

โคลงบทต่อมา กวีอ้างถึง “เจ็ดสิบเจ็ดสมุทร” ซึ่งเป็นพลทหารวานรของพระรามที่เกณฑ์มาจากเมืองขีดขินจำนวน 50 สมุทร⁴ และจากเมืองชมพูอีก 27 สมุทร พลาวานรเหล่านี้ล้วนมีความสามารถเก่งกล้าทั้งสิ้น (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2540: 69) ด้วยเหตุนี้ กวีจึงกล่าวว่าทหารของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความเก่งกล้าจนสามารถนำเอาดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์มาถวายให้พระองค์ได้ ดังนั้นแผ่นดินทั้ง 4 ทวีปต้องอยู่ใต้พระราชอำนาจของพระองค์อย่างแน่นอน

กล่าวได้ว่ากวีใช้การอ้างถึงตัวละคร คือ ทหารวานรของพระรามในวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์และบุคคล คือ ทศโยธา ทหารเอกทั้ง 10 คนของพระเจ้าทุขฐคามินีอโยไทยตามที่ปรากฏในพงศาวดารลังกา เพื่อนำเสนอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกองทัพที่ยิ่งใหญ่และมีทหารที่มีฝีมือเก่งกล้าสามารถ อันเป็นการนำเสนอภาพพระจักรพรรดิราชตามขนบเดิม

⁴ มีผู้สันนิษฐานว่าคำว่า “สมุทร” นั้นน่าจะมาจากคำว่า “กุมุท” ซึ่งเป็นศัพท์สังขยาที่ในมูลบทบรรพกิจเทียบจำนวนได้เท่ากับ 1 และมีศุูนย์ตามอีก 21 ตัว (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน “นับ”, วชิรญาณวิเศษ 9,43 (3 สิงหาคม 2437): 504-507) ขณะที่ผู้วิจัยพบว่า ใน Sanskrit-English Dictionary: etymologically and philologically arranged with special reference to cognate Indo-European Languages มีศัพท์คำว่า สมุทร (Samudra) ซึ่งหมายถึงจำนวนนับ 1 และมีศุูนย์ตามอีก 14 ตัว (Sir Monier Monier-Williams, 1964: 1166)

ส่วนในรายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากรซึ่งเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกแล้ว กวีเสดุดิเรื่องการเสด็จประพาสยุโรป โดยอ้างถึงตำนานที่พ่อขุนรามคำแหงเสด็จประพาสลังกาไว้ว่า

... ฝ่าภัยพาลพันคนเนนิก ข้ามทะเลลึกเหลือหยั่ง ฝ่าจากฝั่งแสนไกล
ไปพื้นถิ่นหลายประเทศ ทนทุกข์ทเวษข้ามทวีป รีบจรดลหนไกล
พันพิไลสุรکشัตริย์ ปวงปางชัตติยประเพณี บมีคู่เคียงคง ตั้งแต่
องค์รามราช ก็เคยประพาสเพียงลังกา แต่ได้ฝ่าล่องธูลีพระบาท
สามารถได้เสด็จประเวศ ทุกประเทศทั่วปัจฉิมทิศ ...

(รายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร, 2516: 134)

ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วนิยมนำถึงราชกรูที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัวอย่างเช่นใน **ราชเสดุดิสมเด็จพระปิยมหาราช** กวีอ้างถึงอำแดงข้างกับนายพลับซึ่งเป็นราชกรูที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พบขณะเสด็จประพาสต้น ดังคำประพันธ์ว่า

“อำแดงพลับ” กับ “นายข้าง” ขออ้างถึง	คือคู่หนึ่งซึ่งองค์พระทรงศรี
ทรงสนิทชิดเชื้อเอื้ออารี	คู่สองนายนางนี้มีมากมาย
เพราะครั้งแรกเรือทรงพระองค์ผ่าน	เห็นสะพานบ้านนายข้างนั้นกว้างหลาย
เพราะทรงศักดิ์ตระหนกว่าน่าสบาย	หยุดทูลหาคราสายวุ่นวายครัน
เจ้าของเรือนเพื่อนปล้นขม้นขมิ	เข้ากุลิกุจอร้องขอล้น
เชิญขึ้นเรือนฝากกระดานบ้านกำนัน	ลูกเขยขวัญปรุงอาหารลำราญกระไร
นายข้างเข้าเคียงองค์พระทรงศรี	แล้วพาทีกับพระองค์มีทรงชัย
ว่ากำลังนั่งชิตองค์พระทรงชัย	ด้วยคิดไปเห็นเป็นว่าข้าราชการ
ยังคุยโวโอ้อวดยิ่งยวดนัก	พระทรงศักดิ์ซักถามความหลายด้าน
นายข้างว่าบางกอกออกช้านาญ	เพราะจากบ้านไปบ่อยไม่น้อยนา
ไปเยี่ยมบุตรชายบวชผนวชพระ	วัดเบญจฯ บ่อยเหลือเชื่อใหม่ว่า
ในหลวงเล่าก็ได้เฝ้าอยู่หลายครา	หัวร่อรำฮากระทุ้งฝอยฝู้งไป
ถูกพระทัยในพระองค์จึงทรงซัก	เห็นพระพักตร์องค์ษัตริย์ชัดหรือไม
ฟังพระองค์ทรงศักดิ์ซักจิตใจ	ชู้ว่าไยจะลืมนเล่าเคยเฝ้ามา
รูปในหลวงองค์นี้ยังมีอยู่	แขวนเหนือตู่ันยังงังเห็นไหมหว่า
ส่วนพระองค์ทรงเดชกลับเมตตา	สนทนากับนายข้างอย่างสำราญ

นายข้างเรียกราชาว่า “คุณ” ซักวุ่นมาก	แถมยังฝากธุระองค์ผู้ทรงศานต์
ให้ซื้อปืนมาเซอร์ท่อมานาน	ขอให้อ่าน “คุณ” ช่วยด้วยสักครา
ครั้งพระองค์ทรงธรรมรับคำแล้ว	ก่อนคลาดแคล้วตบสนองด้วยของหนา
ธนบัตรเป็นปีกผืนกามา	ลงนาวาคลาเคลื่อนจากเรือนไป
	(สุภร ผลชีวิน, 2529: 41-42)

การอ้างถึงบุคคลทั้ง 2 ข้างต้นทำให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใกล้ชิดกับราษฎรโดยไม่ทรงถือพระองค์ ทรงไม่กริ้วนายข้างที่กล่าวว่าเคยเห็นพระองค์ ทั้งยังทรงรับปากว่าจะซื้อปืนมาเซอร์ท่อมานาน นอกจากนี้ พระองค์ยังมีพระเมตตาพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้แก่อำแดงพลับและนางข้างอีกด้วย

จากที่กล่าวมาเห็นได้ว่าการอ้างถึงตัวละครและบุคคลในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่มมีความแตกต่างกัน ส่งผลให้ภาพที่กวีนำเสนอแตกต่างกัน กล่าวคือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกอ้างถึงทหารวานรของพระรามและทหารของพระเจ้าทุขฐคามินีอโยธยา ทำให้เห็นภาพพระจักรพรรดิราชาที่มีกองทัพอันยิ่งใหญ่และมีทหารที่เก่งกล้า ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระองค์เสด็จกลับจากประพาสยุโรปอ้างถึงพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เพื่อเน้นภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วอ้างถึงราษฎรที่เป็น “เพื่อนต้น” เพื่อเน้นภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดกับราษฎร

2) การอ้างถึงเหตุการณ์

ในโคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณซึ่งประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต กวีอ้างถึงเหตุการณ์ตอนสั้นกลับดังที่**ไตรภูมิภคา** อธิบายไว้ว่าดวงอาทิตย์จะขึ้นมาตามลำดับจนครบทั้ง 7 ดวง แผลดเผาในแผ่นดินและแม่น้ำทุกสายจนเหือดแห้ง กระทั่งพญาปลาทั้ง 7 ตัว⁵ ที่หนูนโลกหลอมละลายกลายเป็นน้ำมันเผาโลกจนสิ้น (ไตรภูมิภคาหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 290-292) แต่แม่สิ้นกลับ กวีก็ขอให้พระบรมเดชาภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงอยู่ตลอดไป ดังคำประพันธ์ว่า

⁵ พญาปลาทั้ง 7 ตัวนี้อาศัยอยู่ในมหานทีสีทันดร 7 ชั้น มีชื่อตามลำดับนับจากชั้นนอกสุดถึงชั้นในสุด ดังนี้ ติมิมหามัจฉา ติมิงคคมหามัจฉา ติมิริงคคมหามัจฉา อานนทมหามัจฉา ติมินทมหามัจฉา อัชฌาหาร และมหาตมิหามัจฉา (ไตรภูมิภคาหรือไตรภูมิพระร่วง, 2555: 292)

๑ ตราบแสงสุริเยศเจ้า	เจ็ดดวง
ลวกโลกประลัยลง	ลุ่มมล้าง
เจือมันมัจฉติมิงจง	เจียวจ่อ จุดแฮ
ดาลพระเดชเจ้าข้าง	อย่าเศร้าเลื่อมสลาย ฯ
	(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 8)

3) การอ้างอิงบทพระราชนิพนธ์

การอ้างอิงในลักษณะนี้พบเฉพาะใน **ราชสดุดีสมาเด็จพระปิยมหาราช** ซึ่งเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วเท่านั้น โดยกวีได้นำตัวบทพระราชนิพนธ์เรื่องต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาอ้างอิง ได้แก่ **พระราชนิพนธ์เรื่องไดอริซิมทราบ** **พระราชนิพนธ์เรื่องตามเสด็จไทรโยค** **โคลงสุภาสิตพระราชนิพนธ์** **บทละครพระราชนิพนธ์เรื่องเงาะป่า** เพื่อสดุดีพระราชอัจฉริยภาพด้านอักษรศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังตัวอย่างตอนหนึ่งที่กวีอ้างอิงโคลงสุภาสิตไว้ว่า

โคลงบทหนึ่งซึ่งพระองค์ทรงลิขิต	เป็นภาสิตสอนใจซึ่งให้ผล
แสนซาบซึ่งตรึงหูทุกคน	เพราะทรงพลผูกความงดงามครั้น
“ว่าความรู้คู่เปรียบเทียบกำลัง	อันแข็งขลังของบรรดาผู้กล้ากล้า
สุจริตจิตซื่อคือเกราะกัน	อาวุธมหันตรายผองมาพ้องพาน
มีปัญญาอุปมามีอาวุธ	ไว้รบรุดไพร่ร้ายยียาน
กุมสติต่างโล่ป้องจากผองมาร	องอาจหาญกลางสนามมิคร้ามใคร”
	(สุภร พลชีวิน, 2529: 98-99)

โคลงสุภาสิตที่กวีนำมาอ้างอิงข้างต้นนี้ เป็นโคลงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชนิพนธ์ไว้ในสมุดรวบรวมสุภาสิตของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ความว่า

ความรู้คู่เปรียบด้วย	กำลัง ภายแฮ
สุจริตคือเกราะบัง	ศาสตรพ้อง
ปัญญาประดุจดั่ง	อาวุธ
กุมสติต่างโล่ป้อง	อาจแก้วกลางสนาม

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2487: ๕)

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบโคลงสุภาสิตที่กวีนำมาอ้างอิงในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกับโคลงสุภาสิตพระราชนิพนธ์ เห็นได้ชัดว่ามีความแตกต่างกันเล็กน้อยในเรื่องการใช้ถ้อยคำ ทั้งนี้เนื่องจาก

กวีประพันธ์ด้วยกลอนสุภาพซึ่งมีจำนวนคำมากกว่าโคลงพระราชนิพนธ์ อย่างไรก็ตาม เนื้อความที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ ตลอดจนการใช้ความเปรียบที่คมคาย กวียังคงกล่าวไว้คงเดิม

การอ้างอิงบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวข้างต้นนี้ ทำให้ผู้อ่านได้ประจักษ์ชัดถึงพระอัจฉริยภาพของพระองค์ในการเลือกใช้ถ้อยคำมาสร้างสรรค์บทพระราชนิพนธ์อย่างมีวรรณศิลป์ ขณะเดียวกันเนื้อหาดังกล่าวก็นับเป็นคำสอน อันทรงคุณค่าที่ชี้ให้เห็นความสำคัญของการศึกษาได้เป็นอย่างดี การอ้างอิงเช่นนี้จึงช่วยนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์ให้เด่นชัดขึ้น

5.2 กลวิธีการประพันธ์

กลวิธีการประพันธ์มีผลต่อการสร้างสรรค์งานของกวี ทำให้งานประพันธ์ที่มีรูปแบบหรือองค์ประกอบเหมือนกันมีลักษณะแตกต่างกัน และมีส่วนทำให้งานประพันธ์มีคุณค่าทางวรรณศิลป์ และสามารถสื่อความได้ตามที่กวีมุ่งนำเสนอ (วิภา กงกชนันท์, 2533: 76) ผู้วิจัยพบว่ากวีใช้กลวิธีในการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

5.2.1 การใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์

คำถามเชิงวรรณศิลป์ (rhetoric question) หมายถึงคำถามที่ไม่ต้องการคำตอบเพราะทราบคำตอบชัดเจน ที่ใช้รูปประโยคคำถามก็เพื่อเป็นการเน้นให้ข้อความมีน้ำหนักดึงดูดความสนใจหรือให้ข้อคิดสื่อความหมายที่ต้องการ หรือเร้าอารมณ์ผู้อ่าน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2539: 179) ผู้วิจัยพบว่ากวีใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม ดังนี้

กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์ เพื่อนำเสนอสถานภาพอันสูงส่งของพระองค์ กวีกล่าวว่าพระองค์เป็นพระอินทร์ที่เสด็จจากสวรรค์ลงมาอุบัติในแผ่นดินสยามใช่หรือไม่ ดังคำประพันธ์ว่า

๑ <i>ถืองค์อมรมศท้าว</i>	<i>เทวินทร์</i>
<i>เสถียรคิริยเมฆิน</i>	<i>ผ่องแผ้ว</i>
<i>กรกลอภวชิรจิน</i>	<i>ดาเชิด ชูแฮ</i>
<i>แสงวิเชียรพรายแพรว</i>	<i>พรั่งห้องหาวหน ฯ</i>
	(โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ, 2516: 10)

ส่วนกวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์นำเสนอภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาส

ต่างประเทศ กวีกล่าวว่าตั้งแต่อดีตเคยมีพระมหากษัตริย์ของสยามพระองค์ใดหรือไม่ที่เสด็จประพาสไกลถึงทวีปยุโรป เพื่อราชการบ้านเมือง ดังคำประพันธ์ว่า

๑ จาก สิริราชนี้เพื่อ	อันใด เล่าเอ๋ย
ประโยชน์พระประสงค์ใน	กิจเกื้อ
เทศ ชาตีสานพึงไฟ	บุลยยิ่ง บรรพแล
ยุโรป บุรพกษัตริย์เมื่อ	แต่ก็ฤามี ฯ

(ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม, 2516: 164)

ขณะที่กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์เพื่อนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของสยามไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก กวีใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์ถึง 3 ครั้ง เพื่อเน้นย้ำให้ผู้อ่านได้ขบคิดด้วยตนเองว่าสยามยังคงดำรงอยู่ได้โดยไม่ตกเป็นเมืองขึ้นเพราะพระบุญญาบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช่หรือไม่ อย่างไรก็ตามกวีชี้ให้เห็นว่าพระบุญญาบารมีดังกล่าวคือพระมหากษัตริย์ที่มาจากพระปรีชาสามารถของพระองค์ (เปรียบกับนายท้ายเรือ) ที่ทรงนำพาสยามประเทศ (เปรียบกับเรือ) ให้รอดพ้นจากการคุกคามของชาติตะวันตก (เปรียบว่าเป็นมาร) ได้สำเร็จ ดังคำประพันธ์ว่า

เอกราชเสรีศักดิ์ศรีไทย	ยังดำรงอยู่ได้เพราะใครนา
มิใช่บุญบารมีองค์นี้หรือ	จึงรอดมีอมารุกบุกเอาหล้า
มิใช่เดชพระหรือถือท้ายพา	ไทยนาวาล้ำนี้ล่องพันห้วงพาล

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 72)

นอกจากนี้ กวียังใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์เพื่อเน้นย้ำให้เห็นภาพของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดกับราษฎร ดังที่กวีกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ความเป็นอยู่ของราษฎรทั้งยามสุขและยามทุกข์แฉกเช่นทรงเป็นบิดาของราษฎรชาวสยามใช่หรือไม่ ดังคำประพันธ์ว่า

ทรงปล้ำปลุกทุกทางเสริมสร้างให้	ประเทศไทยเจริญต่อไม่ย่อหย่อน
ทรงเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าไม่อาวรณ์	อดิศรทรงอุทิศสฤษฎ์ชัย
เมื่อชนชั้นรินพระองค์ทรงชื่นบ้าง	เมื่อชนหมางหมองจิตอดคิดัย
พระองค์หรือคือบิดาประชาไทย	ล้ำเลิศในแนวประพุดตียัตินิยม

(สุภร ผลชีวิน, 2529: 57)

กล่าวโดยสรุปได้ว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่มใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์ เป็นกลวิธีในการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างกันไป กล่าวคือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์เพื่อนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระบุญญาบารมีและภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์เพื่อนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตกและภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดกับราษฎร

5.2.2 การเลือกใช้ผู้เล่าเรื่อง

อิราวตี ไตลิ่งคะ (2546: 2) กล่าวว่าการศึกษาเรื่องเล่าตามองค์ประกอบของบันทึทศคดี ประกอบด้วยโครงเรื่อง กลวิธีการเล่าเรื่อง ตัวละคร ฉาก และแนวคิด ผู้เล่าเรื่อง (narrator) ซึ่งหมายถึง ผู้ที่เล่าเรื่องแต่ง เป็นผู้มีความรู้ อาจเป็นตัวละครหรือไม่มีตัวละครใดทำหน้าที่เป็นผู้เล่าเรื่อง แต่มีเสียงพูดออกมาซึ่งไม่สามารถบอกได้ว่าเป็นคำพูดของตัวละครใดและมีลักษณะเป็นกลาง ผู้เล่าเรื่อง เป็นผู้ควบคุมเนื้อเรื่อง ตัวละคร และเปิดเผยให้ผู้อ่านทราบตัวละครอย่างลุ่มลึกมากขึ้น (ฌ็อง-ปีแยร์ โกลเด็นชไตน์, 2541: 59-60) ผู้วิจัยพบว่าในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเลือกใช้ผู้เล่าเรื่อง ดังนี้

1) ผู้เล่าเรื่องแบบผู้ประพันธ์

ผู้เล่าเรื่องแบบผู้ประพันธ์ (authorial narrator) คือ ผู้เล่าเรื่องที่ไม่ใช่ตัวละคร แต่เรียกตัวเองว่า “ข้าพเจ้าผู้เขียน” หรือ “ผู้เขียน” คอยวิพากษ์วิจารณ์ชีวิตของตัวละครทุกตัว (อิราวตี ไตลิ่งคะ, 2546: 37) ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกเรื่องเลือกใช้ผู้เล่าเรื่องประเภทนี้ ยกเว้น**ราชสดุดีสมเด็จพระปิยมหาราช**

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตปรากฏตัวตนของกวีในฐานะผู้เล่าเรื่อง ดังเห็นได้จากบทอรรถวิพากษ์ที่กวีมีกระบวนนามของตนไว้ ดังตัวอย่างเรื่อง**โคลงของหม่อมเจ้าสุพรรณ** กวีระบุชื่อของตนและกล่าวถึงวัตถุประสงค์ที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้เพื่อสดุดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

๑ ข้าบาทนรนาถไท้	ธเรศตรี ควรแฮ
โอนศิโรตม์สดุดี	ผ่านเฝ้า
หม่อมเจ้าสุพรรณมี	มาโนช
ทูลบาททูลจอมเกล้า	ภพพื้นภูวดล

(โคลงของหม่อมเจ้าสุพรรณ, 2516: 23)

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่ากวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกมีกระบวนนามของตนไว้ ทั้งนี้อาจเนื่องจากกวีประพันธ์ขึ้นเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานโคลงชื่นชมวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์คุณกุล กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงพระนิพนธ์เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อครั้งที่ทรงได้รับพระสุพรรณบัฏเป็นกรมหมื่นพิชิตปรีชากรไว้ว่า

กรมหมื่นพิชิตเกล้า	เกลากลอน
ไพเราะพจนสุนทร	ถ่องถ้อย
เฉลิมเกียรติกระวีวร	ถ่วง วายเอย
เอกอุบลเบิกสร้อย	สรดฟุ้งฉมจร ฯ

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516: (4))

ใน โคลงของพระยามหาอำมาตย์ กวีระบุตำแหน่งของตนและระบุว่าตนประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ กวียังแสดงให้เห็นความจงรักภักดีที่มีต่อพระพระองค์อย่างชัดเจน ดังที่กวีกล่าวว่าหากตนตายไปแล้วก็ขอให้ บทประพันธ์นี้เป็นเครื่องแสดงความจงรักภักดีที่มีต่อพระองค์อย่างไม่มีวันเสื่อมคลาย ดังคำประพันธ์ว่า

๑ พระราชวรินทร์	กรมขวา นอกแฮ
เกลากล่าวลักษณะสารา	พรั่าพรัอง
ถวายจอมพระจุฑา	อิราช แลเฮย
ชูพระเกียรติยศซ้อง	ส่งสร้อยสรรเสริญ
๑ แม่มาดข้าบาทม้วย	มรณัง
เสาวพจน์บทกลอนหวัง	กล่าวไว้
แทนตัวต่างตนยัง	รองบาท พระนา
ตราบประลัยโลกใหม่	มอดม้วยอย่าสูญ

(โคลงของพระยามหาอำมาตย์, 2516: 78)

ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกและหลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว ส่วนใหญ่กวีมิได้ระบุชื่อตนเองในบทประพันธ์โดยตรง แต่เล่าเรื่องโดยใช้คำสรรพนามแทนตัวกวี ตัวอย่างเช่นในพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคำกลอน กวีกล่าวถึงวัตถุประสงค์ที่ประพันธ์ และกล่าวขอพระบรมราชานุญาตประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้ ดังคำประพันธ์ว่า

ขอถวายบังคมบรมราช	โปรดประทานอนุญาตอดิศร
เกล้ากระหม่อมเฝ้ามาจาดเขียนตอน	ราชประวัติบางตอนในราชวงศ์
เป็นความรู้ทางประวัติศาสตร์ไทย	เพื่อเทิดไว้ซึ่งกิจอันสูงส่ง
เกียรติประวัติกษัตริย์ไทยได้ยืนยง	ขอเขียนด้วยซื่อตรงและจริงใจ
	(มงคล ฐประจ่าง, 2517 : 2)

แม้การเลือกใช้ผู้เล่าเรื่องแบบผู้ประพันธ์นี้มักปรากฏเฉพาะในตอนต้นเรื่องหรือตอนท้ายเรื่อง อันเป็นการดำเนินตามขนบของวรรณคดีไทยก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างกวีกับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ากวีเป็นผู้ที่ได้เห็นเหตุการณ์ด้วยตนเอง หรือประพันธ์ขึ้น จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่ตนรับรู้มาอีกทีหนึ่งเพราะมิได้อยู่ร่วม

2) ผู้เล่าเรื่องแบบเสมือนมีตัวตน

ผู้วิจัยพบว่า **ราชสุตติสมเด็จพะปิยมหาราช** ซึ่งเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้น หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือ ตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใช้ผู้เล่าเรื่องต่างจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องอื่น กล่าวคือ กวีใช้ผู้เล่าเรื่องแบบเสมือนมีตัวตน (personal narrator) ซึ่งเป็นเพียง “เสียง” แต่ผู้อ่านจะ รู้สึกว่าเสมือนมีตัวตน เพราะเสียงที่วิจารณ์หรือตัดสินตัวละครนั่นเอง เราจะรู้สึกว่าผู้เล่ามีทัศนะ หรือ บรรทัดฐานในการตัดสินสิ่งต่างๆ (อิรวดี ไตลิ่งคะ, 2546: 37)

กวีกำหนดให้เสียงดังกล่าวเป็น “เสียงทิพย์” ซึ่งอาจจัดเป็นผู้เล่าเรื่องแบบผู้รู้ (Omniscient) ที่สามารถแสดงทัศนะ ความคิดเห็น ตีความ วิเคราะห์ ตลอดจนสามารถถ่ายทอดอดีต ปัจจุบัน และ อนาคตของตัวละครได้ ฯลฯ (อิรวดี ไตลิ่งคะ, 2546: 28) ดังที่กวีกล่าวถึงเหตุการณ์มหัศจรรย์ที่ พระบรมรูปทรงม้าก่อนที่กวีจะได้ยินเสียงทิพย์ไว้ว่า

สงบสงัดรัตติกาลในย่านนี้	บังเกิดมีเสียงทิพย์กระซิบใส
“นี่แน่ะสุผู้จงรักภักดีใน	ปียราชชาติไทยยิ่งใหญ่ครัน
จงหลับตาพาดจิตสนิทแน่ว	นบบาทแก้วกษัตริย์ผู้สุใฝ่ฝัน
ภณียกิจองค์พระทรงธรรม	ธ สร้างสรรค์สยามรัฐวัฒนา
เรื่องทั้งมวลล้วนปรากฏผลสดใส	สุจะได้สดับคดีมีคุณค่า
ปิดตาเถิดเปิดหูสุตรีกตรรา	ฟังดูข้าแกล้งเรื่องในเบื้องบรรพ์
	(สุภร ผลชีวิน, 2529: 4)

จากคำประพันธ์ข้างต้นเห็นได้ว่า “เสียงทิพย์” ได้สื่อสารกับผู้อ่าน โดยใช้คำว่า “สู” แทนคำเรียกผู้อ่าน และใช้คำว่า “ตู” แทนคำเรียกตนเอง การเล่าเรื่องในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องนี้เล่าผ่านเสียงทิพย์ตลอดทั้งเรื่อง ด้วยเหตุนี้ในบทประพันธ์จึงปรากฏเครื่องหมายคำพูดโดยตลอด การเล่าเรื่องโดยใช้คำสรรพนามเรียกแทนเสียงเล่าและผู้อ่านเช่นนี้ ยังทำให้เสมือนหนึ่งว่าผู้เล่ากำลังเล่าเรื่องนั้นให้ผู้อ่านฟัง

แม้กวีไม่ได้กล่าวว่าผู้ใดเป็นเจ้าของเสียงทิพย์ แต่อาจอนุมานได้ว่าเสียงทิพย์คือเสียงของผู้ที่อยู่รับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เล่าเรื่องราวของพระองค์ ดังที่กวีกล่าวถึงเสียงทิพย์ในตอนท้ายเรื่องก่อนที่จะเลือนหายไปไว้ว่า

ความฟางเพื่อนเลือนหลงก็คงมี	เพราะเหตุการณ์สถานที่นานปีหลาย
เราคงหลงเลือนรางเป็นบางราย	คิดคล้ายคล้ายคล้ายคลาพาเคลื่อนไป
ได้ยืนอยู่กับหูดด้วยตา	คงไม่พาพิปริตเล่าผิดได้
...	
เพราะตัวต้อยอยู่สนิทชิดทรงชัย	ย่อมรู้ในกรณีทุกทีนา
	(สุภร ผลชีวิติน, 2529: 110)

กวียังทำให้เสียงทิพย์มีลักษณะเช่นเดียวกับบุคคล แม้จะอยู่ในภาวะของเสียงก็ตาม ดังเห็นได้ว่าเมื่อกวีกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เสียงทิพย์เล่าถึงตอนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้เสด็จสวรรคต กวีกล่าวว่าเสียงทิพย์พูดเล่าได้ช้าลง กวีให้ภาพของเสียงทิพย์ว่า “แหบแห้ง” แหบจะหายไป และเสียง “กระแอมถี่” สะท้อนให้เห็นว่าผู้เล่ารู้สึกโศกเศร้าตามเหตุการณ์ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่เสียงทิพย์เสมือนเป็นบุคคลที่มีตัวตน ทั้งยังอาจส่งผลให้ผู้อ่านมีอารมณ์ความรู้สึกเศร้าโศกคล้ายตามเสียงทิพย์ด้วย ดังคำประพันธ์ว่า

แล้วเสียงทิพย์กระซิบหยุดสะตูดก๊ก	ประหนึ่งนึกเนื่องเค้าซึ่งเล่านั้น
กริ่งจิ้งหรีดกรีดเพราะเสนาะครัน	ผสมกันกับเสียงใสเรไรครวญ
สังัดเจ็บบเขียบพร่างน้ำค้างพร้อย	ละอองปรอยไปรยผลมลายลมหวาน
แสนวังเวงเพลงธรรมชาติชวน	คนจวนเคลิ้มจิตสู่นิทรา
สดับเสียงทิพย์แซมกระแอมถี่	สำเนียงนี้จึงขจัดสังัดหง้า
ผวาอุบถวังค์สว่างกระจ่างตา	สลดคราเสียงทิพย์กระซิบครวญ
สำเนียงแหบแทบจะหายสลายลับ	สะอื้นสลับเสียงเล่าเศร้ากำครวล
บรรยายความยามนี้มีแต่ชวน	ให้โหยหวนครวญเศร้าตามเล่าครัน
	(สุภร ผลชีวิติน, 2529: 104)

จากการศึกษากลวิธีการประพันธ์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ากวีเลือกใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์เพื่อนำเสนอภาพของพระองค์ที่กวีมุ่งนำเสนอ ส่วนการเลือกใช้ผู้เล่าเรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้ผู้เล่าแบบเสมือนมีตัวตน ก็นับเป็นกลวิธีการเล่าเรื่องในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องอื่นๆ

กล่าวโดยสรุปได้ว่ากลวิธีทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่

กลวิธีการใช้ภาษา กวีใช้กลวิธีการเล่นเสียง เพื่อสร้างความไพเราะให้แก่บทประพันธ์ ใช้กลวิธีการเล่นคำและกลุ่มคำ เพื่อเน้นย้ำความ และใช้กลวิธีการสื่อความ อันได้แก่ การใช้ภาพพจน์ และ การอ้างถึงเพื่อสื่อสารที่กวีต้องการนำเสนอได้อย่างมีวรรณศิลป์

กลวิธีการประพันธ์ กวีใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์เพื่อเน้นย้ำเนื้อความ ให้ผู้อ่านขบคิดและ ใช้การเลือกผู้เล่าเรื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้ผู้เล่าเรื่องแบบเสมือนมีตัวตนใน **ราชสุดีสวมเด็จพระปิยมหาราช** ซึ่งนับเป็นการใช้กลวิธีการเล่าเรื่องที่แตกต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องอื่น

เห็นได้ว่า กวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมุ่งบรรจงสร้างสรรค์งานประพันธ์ของตนอย่างพิถีพิถันเพื่อให้เกิดความงาม ทั้งด้านเสียงและความหมาย นอกจากนี้ กลวิธีทางวรรณศิลป์ยังมี ส่วนช่วยนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้นอีกด้วย

บทที่ 6

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นขณะดำรงพระชนม์ชีพและประพันธ์ขึ้นหลังจากพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว จำนวน 24 เรื่อง เพื่อเปรียบเทียบภาพของพระองค์ที่กวีนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม โดยได้ตั้งสมมติฐานไว้ว่าลักษณะเด่นของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แตกต่างกันในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม ความแตกต่างดังกล่าวมีปัจจัยมาจากความสัมพันธ์ของกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมุมมองของคนในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน

จากการศึกษาได้ผลสรุป ข้ออภิปราย และข้อเสนอแนะ ตามลำดับหัวข้อ ดังนี้

6.1 สรุปผลการวิจัย

ผลจากการวิเคราะห์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำแนกเป็นหัวข้อได้ ดังนี้

6.1.1 การจำแนกวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผลการศึกษาพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453) และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2529) ดังนี้

6.1.1.1 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต จำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่มย่อย คือ

ก. วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2439) มีทั้งสิ้น 7 เรื่อง ประพันธ์เป็นร้อยกรองทั้งหมด เป็นลิลิตสุภาพ 3 เรื่อง โคลงสี่สุภาพ 2 เรื่อง ร่ายสุภาพ 1 เรื่อง และกลอนเพลงยาว 1 เรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มีองค์ประกอบครบทั้ง 3 ส่วนตามขนบการประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ คือ ส่วนของบทประณามพจน์ ส่วนของเนื้อเรื่อง และส่วนของบทสรุป ส่วนของบทประณามพจน์เป็นการชมบ้านเมือง ส่วนของเนื้อเรื่องส่วนใหญ่กวีเลือกนำบางเหตุการณ์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แสดงพระวิสัยทัศน์และพระเกียรติยศมาบันทึกเพื่อ

เฉลิมพระเกียรติ ได้แก่ เหตุการณ์เรื่องทรงพระผนวช เหตุการณ์เรื่องพระราชพิธีโสกันต์ที่โปรดให้จัดแต่พระอนุชาและพระขนิษฐา และเหตุการณ์ที่แสดงถึงพระวิสัยทัศน์ในการวางรากฐานการคมนาคม (การขุดคลองเปรมประชากรซึ่งเป็นคลองแห่งแรกในรัชสมัยของพระองค์) และการวางรากฐานการศึกษา (โปรดให้สอบความรู้พระสงฆ์ที่เป็นอาจารย์สอนตามพระอาราม) ส่วนที่เป็นบทสรุป ประกอบด้วย บทอติวิพากษ์ การถวายพระพรและขอพร และการระบุนามกวีและเวลาที่ประพันธ์

ข. วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2440- พ.ศ. 2453) มีทั้งสิ้น 8 เรื่อง เป็นร้อยแก้ว 4 เรื่อง และร้อยกรอง 4 เรื่อง ร้อยแก้ว มีร้อยแก้วที่แปลขยายความมาจากคาถาบาลี 2 เรื่อง และร้อยแก้ว บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร้อย โดยมิคาถาบาลีขึ้นต้นและแทรกบางตอน 2 เรื่อง ส่วนร้อยกรองเป็นกลอนเพลง 1 เรื่อง กลอนเพลงยาว 1 เรื่อง ร่ายสุภาพ 1 เรื่อง และคำฉันท์และโคลงทอกาพย์ 1 เรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มีองค์ประกอบของเนื้อหาเพียง 2 ส่วน คือ ส่วนของเนื้อเรื่อง และส่วนของบทสรุป ไม่มีส่วนที่เป็นบทประณามพจน์ เนื้อเรื่องเลือกสดุดีพระราชกรณียกิจเพียงประการเดียว ได้แก่ การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก และการปฏิรูปการปกครองตามแบบตะวันตก

6.1.1.2 วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2529) จำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่มย่อยเช่นกัน คือ

ก. วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454) มีทั้งสิ้น 5 เรื่อง เป็นร้อยกรองทั้งหมด เป็นกลอนเพลงที่ประพันธ์เป็น 3 เรื่อง ลิลิตสุภาพ 1 เรื่อง และเป็นคำฉันท์ 1 เรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มีองค์ประกอบเพียง 2 ส่วน คือ ส่วนของเนื้อเรื่องและส่วนของบทสรุป ไม่มีบทประณามพจน์ เนื้อเรื่องเป็นบันทึกเหตุการณ์เรื่องการเสด็จสวรรคตและการจัดงานพระราชพิธีพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแสดงความอาลัย นอกจากนี้ ยังมีบันทึกเหตุการณ์คราวพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกอีกด้วย ส่วนของบทสรุป มีลักษณะที่ต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติอื่นๆ กล่าวคือ กวีขอให้ราษฎรทำบุญอุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแทนการถวายพระพร นอกจากนี้ กวียังชี้ให้เห็นสัจธรรมของชีวิตที่ไม่เที่ยงแท้ และเตือนสติคนอ่านให้หมั่นทำบุญ

ข. วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปี เป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2529) มีทั้งสิ้น 4 เรื่อง เป็นกลอนสุภาพ 2 เรื่อง กลอนเพลงยาว 1 เรื่อง และคำฉันท์ 1 เรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้มีองค์ประกอบ 2 ส่วน คือ ส่วนของเนื้อเรื่องและส่วนของบทสรุป ไม่มีส่วนที่เป็นบทประณามพจน์

เนื้อเรื่องเป็นการประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจตลอดพระชนม์ชีพ พระราชกรณียกิจที่กวีเน้นมี 3 เรื่อง ได้แก่ การเลิกทาส การรักษาเอกราชของชาติ และการเสด็จประพาสต้น

6.1.2 รูปแบบคำประพันธ์ของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2439) นิยมประพันธ์เป็นลิลิตสุภาพและโคลงสี่สุภาพ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ากวียังคงใช้รูปแบบคำประพันธ์ตามอย่างกวีโบราณดังปรากฏในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องสำคัญสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังเช่น **โคลงสรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช** และ **ลิลิตตะเลงพ่าย** วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในระยะต่อมา (พ.ศ. 2440-พ.ศ. 2453) แสดงให้เห็นว่ากวีเลือกผสมผสานรูปแบบคำประพันธ์แบบเก่าพร้อมทั้งสร้างสรรค์ลักษณะใหม่ เช่น ร้อยแก้วที่บางแห่งมีสัมผัสคล้ายร้อย โดยมีการขึ้นต้นและแทรกบางตอนมาประพันธ์ และโคลงห่อกาพย์ซึ่งนำมาประพันธ์ร่วมกับคำฉันท์ ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วเป็นต้นมา (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2529) นิยมประพันธ์เป็นกลอนเพลงและกลอนสุภาพ ทั้งนี้จะเป็นเพราะกลอนเป็นรูปแบบคำประพันธ์ที่ได้รับความนิยมและสื่อความให้เข้าใจได้ง่ายกว่าคำประพันธ์รูปแบบอื่น

นอกจากนี้กวียังสร้างความไพเราะให้แก่บทประพันธ์โดยประพันธ์เป็นกลบท 5 ชนิด คือ กลบทบุษบงแย้มผกา กลบทบัวบานกลีบ กลบททุมรินเขยทราบเกสร กลบทหงส์ทองลีลา และกลบทธงนำริ้ว เห็นได้ว่ากลบทเหล่านี้เป็นกลบทที่บังคับให้ใช้คำเดียวกัน เพื่อช่วยเน้นย้ำเนื้อความที่กวีนำเสนอ

6.1.3 เนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพิจารณาเนื้อหาในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้ง 2 กลุ่ม คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ผู้วิจัยพบว่า

6.1.3.1 ลักษณะเด่นของเนื้อหาในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต มีเนื้อหาที่ต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนหน้า ได้แก่

- 1) การเสนอพระราชกรณียกิจที่แสดงพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในอดีต 2 ประการ คือ การโปรดเกล้าฯ ให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย และการเสด็จประพาสต่างประเทศที่ไม่เกี่ยวเนื่องกับการสงคราม
- 2) การกล่าวถึงการสืบราชสันตติวงศ์
- 3) การกล่าวถึงพระบรมวงศานุวงศ์ โดยเฉพาะอย่างการกล่าวถึงพระมเหสีที่มีบทบาทด้านการเมืองการปกครองในฐานะนางแก้วในสังคมยุคใหม่

6.1.3.2 เปรียบเทียบเนื้อหาของวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 กลุ่ม

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง 2 กลุ่มมีลักษณะเนื้อหาทั้งที่เหมือนกันและแตกต่างกัน

ลักษณะที่เหมือนกัน คือ เป็นบันทึกเหตุการณ์ โดยวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตบันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชวงศ์ ตลอดจนการพัฒนาประเทศ ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วบันทึกเหตุการณ์เรื่องสวรรคต

ลักษณะที่ต่างกัน ได้แก่

- 1) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตไม่ได้กล่าวเรื่องการเสด็จสวรรคต ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วกล่าวเรื่องการเสด็จสวรรคต
- 2) วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตมุ่งสดุดีพระราชกรณียกิจเพียงประการเดียว ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจมาสดุดี

6.1.4 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่มนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

6.1.4.1 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453) จำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

ก. ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2439) มี 7 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาประเทศ
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย
- 4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์
- 5) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่ขุนนางและข้าราชการบริพาร
- 6) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความกตัญญูกตเวทิตา
- 7) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชศรัทธาและมีพระราชจริยาวัตรเคร่งครัดขณะทรงพระผนวช

ข. ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกจนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2440-พ.ศ. 2453) มี 6 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตก
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมชาติตะวันตก
- 4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่
- 5) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่นานาชาติ
- 6) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาต่อพระบรมวงศานุวงศ์

การนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่ สะท้อนให้เห็นว่า กวียังคงนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามแนวคิดเดิม แต่ปรับให้

ทันสมัยขึ้น ทั้งยังแสดงให้เห็นความสามารถของกวีในการเลือกเรื่องไปเชื่อมโยงกับชนบ่เก่า เช่น การกล่าวถึงเรือกลไฟโดยเปรียบกับจักรแก้ว การกล่าวถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในฐานะ นางแก้วในยุคสมัยใหม่ที่มีบทบาททางการเมืองการปกครอง

6.1.4.2 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2529) จำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

ก. ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ 1 ปี (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2454) มี 3 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน

ข. ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว 22 ปีเป็นต้นมา หรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลง การปกครอง (พ.ศ. 2475-พ.ศ. 2529) มี 7 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยามประเทศ
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย
- 4) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก
- 5) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม
- 6) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์
- 7) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นแบบอย่างแก่เยาวชน

6.1.4.3 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏร่วมกันและ ปรากฏเฉพาะในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่ม ได้แก่

ก. ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏร่วมกันใน วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้ง 2 กลุ่ม มี 2 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนาผู้ทรงพระราชหฤทัยใส่ราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย

ข. ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นลักษณะเด่นในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละกลุ่ม มีดังนี้

- วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตเน้นนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นลักษณะเด่น 3 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชในยุคสมัยใหม่
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระเมตตาแก่พระบรมวงศานุวงศ์
- 3) ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่เสด็จประพาสต่างประเทศ

- วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วเน้นนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นลักษณะเด่น 2 ภาพ ได้แก่

- 1) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักและทรงใกล้ชิดกับราษฎร
- 2) ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก

6.1.5 ปัจจัยที่มีผลต่อการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรตินำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างกันเนื่องจาก

6.1.5.1 ความสัมพันธ์ของกวีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กวีแต่ละคนมีความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างกัน ได้แก่

ก. กวีที่อยู่ร่วมสมัย

กวีกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทำให้กวีนำเสนอภาพของพระองค์ตามที่กวีได้เห็นมา เพราะกวีเป็นผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับพระราชกรณียกิจเรื่องนั้น หรืออาจประพันธ์ขึ้นด้วยความจงรักภักดี นอกจากนี้เนื่องจากกวีกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์จึงอาจรู้ความนัยและนำเสนอภาพของพระองค์ที่ต่างจากกวีสมัยหลัง เช่น ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปสู่นานาชาติ ภาพพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามที่ประพาสต่างประเทศ และภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีความกตัญญูกตเวทีตา

ข. กวีสมัยหลัง

กวีกลุ่มนี้เป็นราษฎรที่ไม่ได้มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ตามที่ตนรับรู้มาอีกทีหนึ่ง กวีจึงมักประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดพระชนม์ชีพมาสดุดี อย่างไรก็ตาม กวีกลุ่มนี้มักไม่กล่าวเกินจริง แต่มุ่งแสดงให้เห็นพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ที่มีต่อราษฎรเป็นสำคัญ

กล่าวโดยสรุปได้ว่าเนื่องจากกวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมีความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแตกต่างกัน คือ กวีกลุ่มหนึ่งมีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับพระองค์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์หรือขุนนางที่ได้รับพระเมตตาหรือมีโอกาสได้รู้จักพระองค์โดยตรง ส่วนกวีอีกกลุ่มหนึ่งเกิดสมัยหลัง ส่วนใหญ่เป็นราษฎรที่รับรู้เรื่องของพระองค์จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ส่งผลให้กวีนำเสนอภาพของพระองค์แตกต่างกัน

6.1.5.2 บริบททางสังคมที่มีผลต่อมุมมองของกวี

กวีอยู่ในสังคมย่อมได้รับอิทธิพลจากสังคมทั้งด้านวัฒนธรรม ขนบประเพณี ศาสนา ปรัชญา และการเมือง บริบททางสังคมเหล่านี้ย่อมที่มีผลต่อมุมมองของกวีและการนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

ก. แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์

เดิมคนมองว่าพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพ ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ความเป็นสมมติเทพเริ่มลดลง แต่มองว่าพระมหากษัตริย์คือผู้ที่มีพระบุญญาบารมี ทำให้กวีนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชซึ่งมีรายละเอียดแตกต่างไปจากเดิมตามยุคสมัยที่เปลี่ยนไป คือมีสิ่งของและบุคคลคู่บุญญาบารมีในยุคสมัยใหม่ เช่น เรือกลไฟ รถม้าพระที่นั่ง นางแก้วที่มีบทบาทด้านการปกครอง ต่อมาเมื่อคนในสังคมเริ่มเปลี่ยนความคิดว่าพระมหากษัตริย์คือมนุษย์ที่ทรงประกอบคุณงามความดีเพื่อราษฎร ทำให้ภาพของพระองค์ที่กวีนำเสนอในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว คือภาพพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีสิทธิธรรมและทรงมีอารมณ์ความรู้สึก

ข. แนวคิดเรื่องการเมืองการปกครอง

เดิมสยามปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อย่างไรก็ตามการปกครองที่มีพื้นฐานความคิดเรื่องพระจักรพรรดิราชที่มีอำนาจเหนือเมืองประเทศราช ทำให้กวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก่อนเสด็จประพาสยุโรปนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชที่มีพระราชอำนาจแผ่ไปทั่วดินแดนที่เป็นประเทศราชของสยาม ส่วนช่วงที่ปกครองด้วยแนวคิดความเท่าเทียมกันระหว่างรัฐ ส่งผลให้กวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติหลังเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกแล้วนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทำให้สยามเป็นที่ยอมรับของชาติตะวันตกในฐานะประเทศเอกราช เช่นเดียวกับประเทศต่างๆ ในยุโรป ขณะที่เมื่อเปลี่ยนแปลงมาปกครองในระบอบประชาธิปไตย กวีย่อมได้รับอิทธิพลจากหลักการเรื่องสิทธิเสรีภาพ และความเสมอภาค ทำให้กวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงวางรากฐานประชาธิปไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกล่าวถึงพระราชกรณียกิจเรื่องการเลิกทาส และภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ราษฎรทุกกลุ่มในสยามประเทศ

ค. การศึกษาประวัติศาสตร์

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วมักประพันธ์ในโอกาสสำคัญ กวีจึงมุ่งนำเสนอเนื้อหาจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่ตนศึกษามา พระนิพนธ์เรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5 และพระนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและการนำเสนอประวัติศาสตร์กระแสหลักว่าด้วยการรักษาเอกราชของชาติ ส่งผลให้ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีในปัจจุบันนำเสนอ ได้แก่ ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีสิทธิธรรม ภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักและทรงใกล้ชิดกับราษฎร และภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรักษาเอกราชไว้ได้ท่ามกลางการคุกคามของชาติตะวันตก

6.1.6 กลวิธีทางวรรณศิลป์

กวีประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์เพื่อสร้างความงามและความไพเราะให้แก่บทประพันธ์ ดังนี้

6.1.6.1 กลวิธีการใช้ภาษา

กวีสร้างความงามทางวรรณศิลป์โดยใช้กลวิธีทางภาษา ได้แก่ กลวิธีการเล่นเสียง กลวิธีการเล่นคำและกลุ่มคำ และกลวิธีการสื่อความ ดังนี้

1) กลวิธีการเล่นเสียง กวีเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ เล่นเสียงสัมผัสสระ และเล่นเสียงวรรณยุกต์ต่างระดับ สะท้อนให้เห็นว่ากวีบรรจงเลือกนำคำมาประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ เพื่อให้เกิดความไพเราะนอกเหนือไปจากข้อบังคับทางฉันทลักษณ์

2) กลวิธีการเล่นคำและกลุ่มคำ มีทั้งการเล่นคำและกลุ่มคำที่เป็นกลบทและไม่เป็นกลบท เพื่อเน้นย้ำความและภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีมุ่งนำเสนอ

3) กลวิธีการสื่อความ ได้แก่ การใช้ภาพพจน์ และการอ้างอิง กวีใช้ภาพพจน์ ได้แก่ อุปมา อุปลักษณ์ และอติพจน์ ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพคล้ายตามกวี วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตใช้ภาพพจน์เพื่อนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้มีพระบุญญาบารมี ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วใช้ภาพพจน์เพื่อนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นที่รักของราษฎร มีข้อสังเกตว่าการใช้ภาพพจน์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติก็มีพัฒนาการที่สอดคล้องกับสังคมสมัยใหม่ เช่น การเปรียบกับบ้านเมืองของตะวันตก ส่วนการอ้างอิง กวีใช้เพื่อสื่อความให้ผู้อ่านเข้าใจสารที่กวีสื่อได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

6.1.6.2 กลวิธีการประพันธ์

กวีเลือกนำกลวิธีการประพันธ์มาใช้สร้างสรรค์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ได้แก่ การใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์ และการเลือกใช้ผู้เล่าเรื่อง ดังนี้

1) การใช้คำถามเชิงวรรณศิลป์เพื่อเน้นย้ำและทำให้ผู้อ่านเกิดการขบคิดด้วยปัญญา เพื่อชี้ให้เห็นภาพที่กวีมุ่งนำเสนอ

2) การเลือกใช้ผู้เล่าเรื่อง กวีเลือกใช้ผู้เล่าเรื่องทั้งผู้เล่าเรื่องแบบผู้ประพันธ์และผู้เล่าเรื่องแบบเสมือนมีตัวตน การใช้ผู้เล่าเรื่องแบบเสมือนมีตัวตนในราชสุตีสมเด็จพระปิยมหาราช นับเป็นกลวิธีการเลือกใช้ผู้เล่าเรื่องที่ต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติเรื่องอื่นๆ

กล่าวโดยสรุปได้ว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำแนกออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453) และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว (พ.ศ. 2453-พ.ศ. 2529)

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต นับเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของการสร้างสรรค์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่มีทั้งการดำเนินตามขนบ และการสร้างสรรค์ โดยการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดของเนื้อหาที่สัมพันธ์กับสภาพสังคมที่

เปลี่ยนแปลงไป เช่น การกล่าวถึงสิ่งคู่บุญบารมีในสังคมสมัยใหม่ การกล่าวถึงการสืบราชสันตติวงศ์ และการกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ที่มีบทบาทด้านการเมืองการปกครอง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติช่วงนี้ยังคงเลือกนำเหตุการณ์หรือพระราชกรณียกิจด้านใดด้านหนึ่งมาเฉลิมพระเกียรติ ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วมีลักษณะที่ต่างออกไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติช่วงแรก คือ กวีประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจตลอดพระชนม์ชีพมานำเสนอ

ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กวีแต่ละกลุ่มนำเสนอก็มีความแตกต่างกัน เนื่องจากกวีผู้ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่ละคนมีความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างกัน และอยู่ในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม เห็นได้ว่ากวีบรรจงสร้างสรรค์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติให้มีความงามทางวรรณศิลป์ โดยใช้กลวิธีการใช้ภาษา และกลวิธีการประพันธ์

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีคุณค่าทางสังคมที่แสดงให้เห็นว่าบริบททางสังคมมีอิทธิพลต่อการประพันธ์ และคุณค่าทางวรรณศิลป์อันเกิดจากความพิถีพิถันของกวีที่เลือกสรรรูปแบบและถ้อยคำมาเรียงร้อยเพื่อให้เกิดความไพเราะและสูงส่ง เหมาะกับการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อชาติบ้านเมืองและราษฎรชาวสยามอย่างอเนกอนันต์

6.2 อภิปรายผล

เมื่อนำผลจากการศึกษาวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาเปรียบเทียบกับงานวิจัยที่มีผู้ศึกษาไว้แล้วในประเด็นดังต่อไปนี้

6.2.1 รูปแบบคำประพันธ์

แต่เดิมนั้นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติมักประพันธ์ด้วยโคลงและลิลิต ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นเริ่มมีการนำกลอนมาประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ดังปรากฏในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวของนายมี นอกจากนี้พระยาไชยวิชิต (เผือก) ยังนำกลอนมาประพันธ์ร่วมกับโคลงด้วย (กาญจนา ธรรมเมธี, 2519: 119) สอดคล้องกับที่ผู้วิจัยพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในระยะแรกประพันธ์เป็นลิลิตสุภาพ 3 เรื่อง และโคลงสุภาพ 2 เรื่อง นอกจากนี้ ยังมีกลอนสุภาพ 1 เรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์หลังจากนั้นประพันธ์เป็นกลอนมากขึ้นตามลำดับ คือ วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกเป็นกลอนเพลง 1 เรื่อง และกลอนเพลงยาว 1 เรื่อง วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์หลังจากเสด็จสวรรคตแล้วประมาณ

1 ปีประพันธ์เป็นกลอนเพลง 3 เรื่อง และวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์หลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนิยมประพันธ์เป็นกลอนเพลงยาว 1 เรื่อง และกลอนสุภาพ 2 เรื่อง

6.2.2 เนื้อหา

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติแต่เดิมมักเลือกพระคุณสมบัติ หรือเหตุการณ์ในรัชสมัยที่แสดงถึงพระเกียรติยศมาเฉลิมพระเกียรติ สอดคล้องกับลักษณะเนื้อหาที่ผู้วิจัยพบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคต ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วตั้งแต่ 22 ปีเป็นต้นมาหรือตั้งแต่หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง มีลักษณะที่ต่างไป กล่าวคือ มักประมวลพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจตลอดพระชนม์ชีพมาสรุปโดยภาพรวม เช่นเดียวกับที่ธงชัย ดิษโส (2547) พบในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

นอกจากนี้ แม้แต่เรื่องสงครามที่กวีในอดีตมักนำเสนอเพื่อมุ่งสดุดีพระปรีชาสามารถด้านการรบของพระมหากษัตริย์ก็ต่างออกไป ทั้งนี้เพราะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีสงครามเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่เหนือดินแดนดังเช่นอดีต หากแต่มีสงครามรูปแบบใหม่ในลักษณะการล่าอาณานิคมแทน อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่ากวีที่ประพันธ์วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงเสด็จสวรรคตมิได้กล่าวถึงเรื่องสงครามการล่าอาณานิคม สอดคล้องกับที่เสาวณิต วิงวอน (2530: 528) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วกล่าวถึงสงครามการล่าอาณานิคม ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะกวีประพันธ์ตามข้อมูลทางประวัติศาสตร์ กระนั้นกวีก็เลือกนำเสนอเพื่อแสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการดำเนินพระวิเทโศบายเพื่อรักษาเอกราชของสยามซึ่งสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์กระแสหลักของไทย

6.2.3 กลวิธีทางวรรณศิลป์

วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติสมัยต้นรัตนโกสินทร์ใช้ความเปรียบเพื่อแสดงสถานภาพที่สูงส่งพระคุณสมบัติที่พิเศษ และสิ่งเสริมพระบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ (ปราโมทย์ สกุลรักความสุข, 2554: 159-164) ผู้วิจัยพบว่าการใช้ความเปรียบเช่นนี้ส่วนใหญ่ปรากฏในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นก่อนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติกลุ่มนี้ยังคงได้รับอิทธิพลทางความคิดจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่วนวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกเป็นต้นมาไม่ค่อยปรากฏ

การใช้ความเปรียบดังกล่าว อันเป็นผลมาจากความคิดที่เปลี่ยนแปลงไป ขณะที่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้วมุ่งใช้ความเปรียบเพื่อแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใกล้ชิดและทรงเป็นที่รักของราษฎร

6.2.4 ภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เนื่องจากสภาพสังคมเปลี่ยนแปลงไปส่งผลให้โลกทัศน์ของผู้ปกครองเริ่มเปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังที่อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2538: 45) กล่าวว่าสำนักทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ อันเป็นสำนักที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 และปรากฏอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 5 คือสำนักที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่มีพันธกิจและศักยภาพที่ทำให้รัฐก้าวหน้า สำนักทางประวัติศาสตร์เช่นนี้เป็นพลังทางภูมิปัญญาสำคัญที่ผลักดันให้พระมหากษัตริย์ทรง “กระทำกร” ที่ทำให้สังคมเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่พระองค์ทรงมุ่งหวังและถือเป็นความเจริญก้าวหน้า ทำให้วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นในช่วงเวลาที่เสด็จขึ้นครองราชย์จนถึงก่อนเสด็จสวรรคตทั้ง 2 กลุ่มนำเสนอภาพพระมหากษัตริย์นักพัฒนา ทั้งการวางรากฐานกิจการต่างๆ ภายในประเทศ และการพัฒนาประเทศตามแบบตะวันตก

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่ประพันธ์ขึ้นหลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว ตั้งแต่ 22 ปี เป็นต้นมาหรือตั้งแต่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงเป็นมนุษย์ที่มีคุณงามความดี สอดคล้องกับที่ประคองนิมมานเหมินท์ (2542: 24) และธงชัย ดิษโส (2545: 364-365) กล่าวว่าวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติปัจจุบันนำเสนอภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในลักษณะที่เป็นมนุษย์ปุถุชน ทรงมีเลือดเนื้อและทรงประกอบพระราชกรณียกิจเพื่อบ้านเมือง

6.3 ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยที่มุ่งศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติส่วนใหญ่เลือกศึกษาจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่กวีผู้ประพันธ์เป็นบุคคลร่วมสมัย ผู้วิจัยจึงเห็นว่าน่าจะมีการศึกษาภาพของพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติต่างสมัย นอกจากนี้ยังอาจศึกษาภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในวรรณคดีประเภทอื่นหรือในวรรณกรรมปัจจุบัน เพื่อเปรียบเทียบกับภาพที่ปรากฏในวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติต่อไป

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

100 ปี การโทรคมนาคม. กรุงเทพมหานคร: การสื่อสารแห่งประเทศไทย, 2526. (จัดพิมพ์เนื่องในวันครบรอบ 100 ปี ของการไปรษณีย์และการโทรคมนาคมไทย 4 สิงหาคม 2526).

100 ปี การไปรษณีย์ไทย. กรุงเทพมหานคร: การสื่อสารแห่งประเทศไทย, 2526. (จัดพิมพ์เนื่องในวันครบรอบ 100 ปี ของการไปรษณีย์และการโทรคมนาคมไทย 4 สิงหาคม 2526).

กัตถัญญ ชูชื่น. **วรรณกรรมท้องถิ่นไทย**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2550.

กรรณิการ์ สารตปรง. การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวีย และสมารังในปี 1871 และการพิสูจน์ “ตัวตน” ของสยามในฐานะรัฐเอกราช. ใน **ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล (บรรณาธิการ), รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป**, หน้า 171-201. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547. (เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2396-2546).

กลอนสุภาพของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 173-178. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

กลอนสุภาพของขุนสารดีธรรมาจารย์. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 213-215. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

กลอนสุภาพสรรเสริญพระเกียรติ. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 101-105. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

กาญจนา ธรรมเมธี. **วิเคราะห์วรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)**. ปริญญาโทปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย วิทยาลัยวิชาการศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519.

กาญจนา นาคสกุล และคณะ. **การใช้ภาษา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย, 2521.

การสาธิตปฐมภูมิ คือการพิมพ์พระไตรปิฎก. **ราชกิจจานุเบกษา** 5, 47 (18 เมษายน 2431): 408-410.

- กำธร สติรกุล, เรียบเรียง. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำนุบำรุงเศรษฐกิจของประเทศอย่างไร. ใน **เรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับได้รับรางวัลที่ 1 เริ่มตั้งแต่พุทธศักราช 2467-2499**, หน้า 173-186. พระนคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2510.
- โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. **การเมืองการปกครองไทย: หลายมิติ**. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2547.
- ข้าราชการเมืองแขกเฝ้าถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ. **ราชกิจจานุเบกษา** 20, 8 (11 ตุลาคม 2446): 462.
- คาถาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 121-132. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- คาถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 114-120. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- คำกราบบังคมทูลถวายประกาศนียบัตรแลเหรียญชिरญาณ. **ราชกิจจานุเบกษา** 33, ง (14 มกราคม 2549): 2866-2869.
- โคลงกระที่ได้รับรางวัลในการประกวดสำนวน. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 209. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- โคลงของนายชิน ราชเลข. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 181-189. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- โคลงของพระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ). ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 65-78. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- โคลงของหม่อมเจ้าสุวรรณ. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 1-24. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- โคลงและฉันทของ “เอกชน”. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 179-180. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- จตุพร มีสกุล. **การศึกษา “วรรณคดีโคกกลาย” ในสมัยรัตนโกสินทร์ในฐานะวรรณคดีเฉพาะประเภท**. วิทยานิพนธ์ปริญญาคุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2556.

- จักรกฤษณ์ ดวงพิตรา และคณะ. **พุทธศักราช 2547-2467 ลิขป็นั้น วรรณคดีสโมสร**. ขอนแก่น: ขอนแก่นการพิมพ์, 2557. (หนังสือที่ระลึกเนื่องในวันภาษาไทยแห่งชาติ พ.ศ. 2557 และวาระ 100 ปี วรรณคดีสโมสร).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ 5 พระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอ**. พระนคร: บริษัทชุมนุมช่าง จำกัด, 2506. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายบุญเชิด ศุภมณี และนายประสิทธิ์ พรหมสาขา ณ สกลนคร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 4 เมษายน 2506).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชกรณียานุสรและเรื่องนางนพมาศ**. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร, 2507.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453)**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2458. (ประไพ แลพระราชพินิจจ่าย (อุไทยวรรณ อมาตยกุล) พิมพ์แจกในการศพอำพัน อมาตยกุล).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดาร กับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหากุปราช**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2479. (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินทุ์เพญภาคย์ ณ วันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2479).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชปรารภพระพุทธชินราช**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2500. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสกล ตันติเจริญ 21 เมษายน 2500).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชนิพนธ์เรื่องโกลบ้าน ฉบับมีรูปภาพ**. เล่มที่ 2. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: โกลบอลอินเตอร์คอมมิวนิเคชั่น, 2551. (จัดพิมพ์ขึ้นเนื่องในวโรกาสครบรอบ 100 ปี การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชพิธีสิบสองเดือน**. กรุงเทพมหานคร: รัชชังทอง, 2552. (พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชทานเพลิงศพพระธรรมญาณมุนี (วรรณ มนุญญมหาเถร) ณ เมรุวัดคูสิดารามวรวิหาร เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร วันอังคารที่ 20 ตุลาคม พ.ศ. 2552).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440**. เล่มที่ 2. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **สำเนาพระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชนครุฑพระนราธิปประพันธ์พงศ์ กับโคลงกลอนพระโอวาทและพระพร ซึ่งพระชนกทรงอำนวยแก่พระนางเธอลักษมีลาวัณ.** พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพัฒน์กรกร, 2474. (พระนางเธอลักษมีลาวัณ ทรงพิมพ์แจกในการบำเพ็ญพระกุศลที่นำพระศพกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ในวันคารบ 50 แต่วันสิ้นพระชนม์).

จุลจักรพงษ์, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. **เจ้าชีวิต.** พระนคร: คลังวิทยา, 2505.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. **มหาวิทยาลัย 23 ตุลาคม 2535.** กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.

แจ้งความกระทรวงนครบาล เรื่องหลวงจิตรจันทน์วานิช เจ้าของโรงสีถมยาและหีบเจงจันและสามเสน พร้อมด้วยภรรยาและคนทำงานได้จัดข้าวสารกับสตางค์แจกเป็นทานแก่ราษฎร เนื่องในการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต. **ราชกิจจานุเบกษา** 27, ๐ง (30 ตุลาคม 2453: 1803-1804.

โจรี, แพทริก. สงครามประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย: การต่อสู้ของสถาบันกษัตริย์ในประวัติศาสตร์สมัยใหม่. แปลโดย จิรวัดน์ แสงทอง. **ฟ้าเดียวกัน** 8, 1 (มกราคม-กันยายน 2553: 101-124.

ฉันทของ “เอกชน”. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** หน้า 241-249. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

ฉันทของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

ฉันทและกาพย์ห่อโคลงของหม่อมเจ้าเพิ่ม. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** หน้า 143-164. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2516.

เฉลิมพระเกียรติยศ ในการแห่สมโภชพระบรมรูปทรงม้า. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2451.

ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. กาพย์ห่อโคลง-โคลงห่อกาพย์. **ภาษาและวรรณคดีไทย** 25 (ธันวาคม 2551: 1-21.

ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. คติเรื่องพุทธราชาในวรรณคดีไทย. ใน **วรรณกรรม-ศิลปะสดุดี,** หน้า 57-75. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2538. (จัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนาทางวิชาการ “ยอยศธรรมิกราช” ในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชสมบัติครบ 50 ปี 6-7 กรกฎาคม 2538).

ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. **วรรณคดีอยุธยาตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล.** กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.

ชลดา เรื่องรักษ์ลิขิต. **อ่านลิลิตพระลอ ฉบับวิเคราะห์และถอดความ.** พิมพ์ครั้งที่ 2. (ฉบับปรับปรุง). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553.

- ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. **ความทรงจำจากพระพุทธเจ้าหลวง**. กรุงเทพมหานคร: ต้นไม้, 2547.
- ฌอง-ปีแยร์ โกลเด็นชไตน์. **การอ่านนวนิยาย Pore lire le roman**. แปลโดย วัลยา วิวัฒน์ศร. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- ญาณินี ไททวิวัฒน์. **การศึกษาวาทกรรมเรื่องทาสไทย**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553.
- ณัฐภัทร จันทวิช, บรรณาธิการ. **100 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440-2540**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2541. (หนังสือประกอบนิทรรศการพิเศษเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรปครบ 100 ปี พ.ศ. 2540 ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร ระหว่างวันที่ 12 กุมภาพันธ์-31 มีนาคม 2541).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ความทรงจำ**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2546.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. คำนำ. ใน **กฎหมายคำฉันท์**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2472ก. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์เอกหลวงธรรมาภิวัฒน์ (ถึก จิตรกลึก) พ.ศ. 2472).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. คำนำ. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า (1)-(10). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานโรงเรียนเด็กของพระอัครชายาเธอ**. พระนคร: ราชบัณฑิตยสภา, 2472ข.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ปาฐกถาเรื่องสมเด็จพระปิยมหาราช. ใน **พระนิพนธ์ประวัติศาสตร์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**, หน้า 267-278. กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2556. (จัดพิมพ์เพื่อเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เนื่องในโอกาส 150 ปีวันประสูติ และครบ 50 ปี บุคคลสำคัญของโลก วันที่ 21 มิถุนายน 2555).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระประวัติของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร. ใน **ประชุมพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร**, หน้า (1)-(20). พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472ค. (พระองค์เจ้าหญิงอภาพรรณนี พระชายาในสมเด็จพระสวสดีวัฒนวิศิษฐ์ ทรงพิมพ์ในงานทำบุญฉลองอายุ หม่อมสุ่น คัคณางค์ ณ อยู่ชยา ครบ 70 ปี 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2472).

- ตำราพระราชานุญาต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2545.
- ตำราพระราชานุญาต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **เสด็จประพาสต้น**. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาคาร, 2519.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. **นวนิยายกับสังคมไทย (2475-2500)**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.
- ตำนานเมืองพิษณุโลกและประวัติ “พระพุทธชินราช”**. พิษณุโลก: ตระกูลไทย, 2523. [จุลสาร].
- ไตรภูมิภิกขา หรือไตรภูมิพระร่วง**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิการและสวัสดิภาพของครูและบุคลากรทางการศึกษา, 2555.
- ไตรภูมิโลกวิจิตรภิกขา**. เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2520.
- ทรงพระผนวช**. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการโครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย, 2554.
- ทรงสรรค์ นิลกำแหง. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงได้รับปริญญาคุณวุฒิปริญญาบัณฑิตกิตติมศักดิ์. **ศิลปวัฒนธรรม** 31, 12 (ตุลาคม 2553): 80-89.
- ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา. **แผ่นดินพระจุลจอมเกล้าฯ**. กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ 1991, 2552.
- เทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. การวางรากฐานการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ใน สิริพงษ์ อรุณไพโรจน์ (บรรณาธิการ), **ปียมหาราชานุสรณ์ พ.ศ. 2546**, หน้า 1-33. กรุงเทพมหานคร: สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2546. (พิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี).
- ธงชัย ดิษฐ์ไส. **การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมร้อยกรองเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช**. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตรมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547.
- ธงชัย วินิจจะกุล. ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยมจากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อกระฎุมพีไทยในปัจจุบัน. **ศิลปวัฒนธรรม** 23 (พฤศจิกายน 2544): 56-65.
- ธงทอง จันทรางศุ. แนวความคิดเกี่ยวกับสถาบันและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในประเทศไทยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พุทธศักราช 2475. **ศิลปากร** 30, 4 (กันยายน 2529): 59-82.
- ธรรมนิธย์, ผู้เรียบเรียง. **สมเด็จพระปียมหาราช: ประมวลเหตุและสถานการณ์สำคัญตลอดพระชนม์ชีพ**. กรุงเทพมหานคร: ไทยควอลิตี้บุ๊ก (2006), 2551.
- ธโรธร ตู้อองคำ. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับรัฐสภา และการปกครองระบอบประชาธิปไตย. **รัฐสภาสาร** 52, 10 (ตุลาคม 2547): 1-13.

- ธิดา สารระยา. **บ้าน เมือง และประเทศในสายพระเนตร**. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม. เล่ม 3. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2540ก.
- ธิดา สารระยา. **ราษฎรในครรถองแห่งความเจริญของสยาม**. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม. เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, 2540ข.
- นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. **กรณี ร.7 สละราชสมบัติ: การตีความและการสานต่อความหมายทางการเมือง**. กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2550.
- นรเศรษฐ์ นาคภัทระพงศ์, สัญญา สัญญาวิวัฒน์ และ ปิยนาด บุนนาค. การบริหารจัดการมณฑลเทศาภิบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **วารสารพฤติกรรมศาสตร์** 18, 2 (กรกฎาคม 2555): 140-154.
- นันทนา กปิลกาญจน์. **การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์เรื่องบทบาทของวังหน้าสมัยรัตนโกสินทร์: พ.ศ. 2325-2428**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2539.
- นับ. **วชิรญาณวิเศษ** 9, 43 (3 สิงหาคม 2437: 504-507).
- นิตยา แก้วคัลณา. ภาพสะท้อนเกี่ยวกับสถานภาพของกษัตริย์ในวรรณกรรมไทย. **วารสารธรรมศาสตร์** 25, 1 (มกราคม-เมษายน 2542): 127-135.
- นิตยา วงศ์วิวัฒน์. **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2524.
- บทดอกสร้อยได้รางวัลในการประกวดสำนวน. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 211. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- บาราบปรปักษ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยา. **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส**. กรุงเทพมหานคร: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, 2545.
- บุญสมหญิง พลเมืองดี. **สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง: ประวัติศาสตร์กับมุมมองทางคติชนวิทยา**. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2551.
- ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชนิพนธ์คำนำ. ใน **พระราชดำรัสในพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2493. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงไผ่เกษมสุขการี ต.จ. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2493).
- ประกาศกระทรวงนครบาล เรื่องกำหนดวันและเวลาที่ประชาชนจะมาถวายบังคมพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท. **ราชกิจจานุเบกษา** 27, ๐ง (6 พฤศจิกายน 2453): 1841-1843.

- ประกาศกระทรวงมรดกวัฒนธรรมว่าด้วยให้เรียกพระยาภาสกรวงศ์เป็นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์. **ราชกิจจานุเบกษา** 9, 40 (1 มกราคม 2435): 355.
- ประกาศในการที่ออกพระนามสมเด็จพระบรมราชินีนาถ. **ราชกิจจานุเบกษา** 14, 1 (4 เมษายน 2440): 10.
- ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ว่าด้วยรัฐนิยมใช้ชื่อประเทศ, ประชาชน และสัญชาติ. **ราชกิจจานุเบกษา** 56, ๐ง (24 มิถุนายน 2482): 810.
- ประคอง นิมมานเหมินท์. ภาพพระมหากษัตริย์ไทยจากวรรณคดีของพระเกียรติ. **ภาษาและวรรณคดีไทย** 16 (ธันวาคม 2542): 1-24.
- ประไพพรรณ จารุทวี, รวบรวมและเรียบเรียง. พระราชประเพณีฉลองสิริราชสมบัติ. **โตมทัศน์** 17, 1 (มกราคม-มิถุนายน 2539): 35-50.
- ประภัศสร บุญประเสริฐ. **ขอบเขตพระอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- ประสิทธิ์ แก้วสิงห์. **การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435-พ.ศ. 2453**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2517.
- ปราโมทย์ สกุลรักความสุข. **ความเปรียบเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในวรรณคดีของพระเกียรติสมัยกรุงศรีอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2554.
- ปัทมา ทีฆประเสริฐกุล. **ภาพลักษณ์พระมหากษัตริย์ไทยในวรรณคดีสมัยอยุธยา**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2547.
- ปิยนาด บุนนาค. **การเมืองระหว่างองค์การของรัฐ: ศึกษาเฉพาะกรณีความขัดแย้งที่สำคัญระหว่างกระทรวงต่างๆ ในสมัยปฏิรูป (พ.ศ. 2435-2453)**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชารัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.
- ปิยนาด บุนนาค. **การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพมหานคร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518. (รายงานทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช).
- ปิยนาด บุนนาค. **บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล “บุนนาค”**. กรุงเทพมหานคร: ดวงกมล, 2520.

- ปิยนาค บุนนาค และคณะ. **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: พระปิยมหาราชผู้ทรง
วางรากฐานระบบราชการไทยและปฏิรูปประเทศแบบ “พลิกแผ่นดิน”**. เล่มที่ 5. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ, 2550. (จัดพิมพ์เนื่องใน
มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 80 พรรษา 5 ธันวาคม 2550).
- ปิยนาค บุนนาค และคณะ. **รายงานผลการวิจัยเรื่องพระมหากษัตริย์กับการสื่อสารโทรคมนาคม**.
กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ, 2553.
- เปรมมา สัตยาวุฒิมงคล. **แรงงานรับจ้างชาวจีนในกรุงเทพฯ ตั้งแต่ พ.ศ. 2425-2492**. วิทยานิพนธ์
ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2546.
- พรสวรรค์ วัฒนางกูร. **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในยุโรป**. กรุงเทพมหานคร:
ศูนย์บริหารกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553. (เอกสารประกอบการบรรยายปาฐกถา
เสาสถึกของแผ่นดินชุดปิยมหาราชานุสรณ์ เมื่อวันที่ 29 ตุลาคม 2553).
- พระธรรมกิตติโสภณ (สมุท รัชฎาวรรณ). **เบญจมราชาสดุดี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เจริญผล,
2533. (คณะศิษย์พิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาพระธรรมกิตติ
โสภณขึ้นเป็นรองสมเด็จพระราชาคณะมีราชทินนามว่าพระพรหมจริยาจารย์).
- พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 19 พระองค์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา,
2543. (พิมพ์เผยแพร่ถวายเป็นพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติองค์สังฆบิดร สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในวโรกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ 87
พรรษา).
- พระพรหมจริยาจารย์ (สมุท รชตวณโณ). **กวีนิพนธ์ของพระพรหมจริยาจารย์**. กรุงเทพมหานคร:
สหธรรมิก, 2550. (พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพพระพรหม
จริยาจารย์ (สมุท รชตวณโณ) ป.ศ.7, พธ.ด. อดีตกรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะใหญ่
หนใต้ เจ้าอาวาสวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัด
เทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร 1 พฤษภาคม 2550).
- พระราชประวัติและพิธีบวงสรวงพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราช**. กรุงเทพมหานคร: เอ็ม.บี.เอ.,
2535.
- พระราชวิจิตรปฏิภาณ. **มหาเวสสันดรชาดก: ฉบับตำนานศาสนา ตำราดำเนินชีวิต ตำรับนักพูด-
นักคิด คัมภีร์วิจิตรของนักเทศน์-นักแปล**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, 2550.
- พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม 1 ภาค 2 ตอน 2**. กรุงเทพมหานคร:
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2527.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาตก เล่ม 3 ภาค 7. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2527.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย เถรคาถา เล่ม 2 ภาค 3 ตอน 3. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2527.

พระสูตรและอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 3 ภาคที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543.

พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2527.

พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ, เรียบเรียง. พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง: กษัตริย์ดีเด่นของโลก. กรุงเทพมหานคร: กุติมอร์นิ่ง, 2546.

พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ, เรียบเรียง. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้ากรุงสยาม รัชกาลที่ 4. กรุงเทพมหานคร: One World, 2547.

พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ, เรียบเรียง. รัชกาลที่ 5 กับพระราชปฏิพัทธ์. ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพมหานคร: กุติมอร์นิ่ง, 2549.

พันธุม ดิษยมณฑล, เรียบเรียง. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำรุงการศาสนา อย่างไร. ใน เรียงความยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับ ได้รับรางวัลที่ 1 เริ่มตั้งแต่พุทธศักราช 2467-2499, หน้า 94-100. พระนคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2510.

พาชื่น สมคำนึ่ง. ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปรับปรุงบ้านเมืองตามแบบตะวันตก. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

พิทยาลงกรณ์, พระราชวรรังษีเธอ กรมหมื่น. ผสมผสาน. เล่ม 3. ธนบุรี: โรงพิมพ์ไทยเทิดธรรม, 2513.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. บทละครเรื่องรามเกียรติ์. เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2540.

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. พระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์. กรุงเทพมหานคร: ชวนพิมพ์, 2523. (มูลนิธิพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระญาติ และมิตรจัดพิมพ์ถวายเป็นที่ระลึกในงานฉลองพระชันษาครบ 84 พรรษา เมื่อ 17 กุมภาพันธ์ 2523).

เพลงยาวกลบทและกลอักษร แต่งจารึกที่วัดพระเชตุพนฯ ในรัชกาลที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 8. พระนคร: ประจักษ์การพิมพ์, 2513.

- เพลินพิศ กำราญ, เรียบเรียง. **พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์**. ใน ทรงวิทย์ แก้วศรี (บรรณาธิการ), **พระประวัติและผลงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์**, หน้า 3-27. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธินราธิปประพันธ์พงศ์-วรวรรณ, 2522. (มูลนิธิ “นราธิปประพันธ์พงศ์-วรวรรณ” จัดพิมพ์เนื่องในพระราชวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเปิดศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ 10 ตุลาคม 2522).
- เพิ่ม ลดาวัลย์, หม่อมเจ้า. **โคลง ฉันท กายพย์ ร่าย**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2478. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.จ. เพิ่ม ลดาวัลย์ และงานฌาปนกิจศพหม่อมสอาด ลดาวัลย์ กับ ม.ร.ว. สบั้ง ชุมแสง ณ วัดเทพศิรินทราวาส 24 พฤศจิกายน 2478).
- เพิ่ม ลดาวัลย์, หม่อมเจ้า. **ฉันทและกายพย์ห่อโคลงสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2469. (พิมพ์ในงานฉลองพระพุทธรูปไสยาสน์ ณ วัดราชโอรส 8 มีนาคม 2469).
- ภาสกรวงศ์, เจ้าพระยา. **ลิลิตเฉลิมพระเกียรติ**. ใน **คำกลอนของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)**, หน้า 1-27. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมพิศว์ (พิศว์ บุนนาค) ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส วันที่ 21 กุมภาพันธ์ 2514).
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **โคลงสุภาพิต “สันนทโย ชัตติโย ตะปะติ”** (ธรรมะบท. ขุทตะกะนิกาย). **ดุสิตสมิต 1**, ฉบับพิเศษสำหรับเป็นที่ระลึกในงานเฉลิมพระชนมพรรษา (ธันวาคม-กุมภาพันธ์ 2461): 19-20. มหาวิทยาลัย
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระนลคำหลวง**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, 2557.
- มงคล ฐปกระจำง. **พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคำกลอน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2517.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. **ประวัติวรรณคดีสันสกฤต**. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2551.
- มหาวงษ์ พงษาวดารลังกาทวีป **ทั้งภาษาไทยและภาษาปาลี ฉบับหลวงในทอพระสมุดวชิรญาณ**. เล่ม 2. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2454.
- มานอชญ์ มุลทรัพย์. **การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของสตรีไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)**. สารนิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2555.

- มารศรี สอทิพย์. **เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช: กลวิธี การเล่าเรื่องกับการสร้างภาพลักษณ์.** วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551.
- เมธีพัชญ์ จงวโรทัย. **สุขาภิบาล: การปกครองท้องถิ่นสยาม พ.ศ. 2440-2476.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.
- ยศ สันตสมบัติ. **มนุษย์กับวัฒนธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2544.
- ยุพร แสงทักษิณ, เรียบเรียง. **ยิ่งยศพระปิยมหาราชเรื่อง โลกซ่องสตุดี.** กรุงเทพมหานคร: สถาบันภาษาไทย กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2546.
- ยุวดี ตปนียากร. **วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย ตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, แผนกวิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- ร.5 ชุตคลองเปรมประชากร ใช้ชนข้าวขาวย ก่อนสร้างถนน. **มติชนรายวัน** (29 ธันวาคม 2554): 20. ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2545.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542.** กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์, 2546.
- ร่ายต้นของกรมหลวงพิชิตปรีชากร. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** หน้า 113-142. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- ลิลิตของพระวรวงศ์เธอ, พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** หน้า 79-100. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- ลิลิตของพระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ (กรมหลวงพิชิตปรีชากร). ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** หน้า 25-63. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- ลิลิตคำหลวง. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** หน้า 195-208. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.
- วชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง. **บุรพทิศานมัสธรรม.** พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473. (เจ้าภาพพิมพ์ทุกเกล้าฯ ถวายเป็นของพระราชทานแจกในงานทำบุญ 50 วัน พระศพพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าจุฑารัตนราชกุมารี เมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม 2473).

- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เรื่องหังสชาติก.** พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468. (พิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาแสด รัชกาลที่ 5 ครบสตามหา เมื่อวันที่ 21 มกราคม 2468).
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พระธรรมเทศนาเรื่องพระรัฐประศาสน์.** พระนคร: กรมศิลปากร, 2500. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงจำเริญพิจารณาปลุชามาตย์ ต.จ. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 26 มีนาคม 2500).
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวช.** ใน **พระนิพนธ์ต่างเรื่อง**, หน้า 233-278. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514. (พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 1-7 สิงหาคม 2514).
- วรรณกรรมสมัยธนบุรี.** กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2532.
- วรรณกรรมสมัยอยุธยา.** เล่ม 3. กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2531.
- วรุณญา อัจฉริยบดี. **สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติและนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ไทย.** วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2554.
- วัฒน์ระวี. **แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวงกับความทรงจำแห่งรัชสมัย.** กรุงเทพมหานคร: แสงดาว, 2552.
- วันชนะ ทองคำเกา. **ภาพตัวแทนของสมเด็จพระมหาธรรมราชาในวรรณกรรมไทย.** วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.
- วารุณี โอสถารมย์. **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสบริติช-อินเดีย พ.ศ. 2415.** ใน **ชาลววิทย เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล (บรรณาธิการ), รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป**, หน้า 280-374. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547. (เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2396-2546)).
- วิเชียรปรีชา (น้อย), พระ. **พระราชพงศาวดารเหนือ.** พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2501.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. **ภาษาไทยในกฎหมายตราสามดวง.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สามลดา, 2550.
- วิภา กงกษนันท์. **วรรณคดีศึกษา.** กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2533.
- วิศณุ ทรัพย์สุวรรณ. **บางสะพาน แหล่งทองคำแห่งแรกในประวัติศาสตร์ไทย.** ใน **ย้อนรอยสยาม**, หน้า 108-117. กรุงเทพมหานคร: เพชรประกาย, 2549.

- วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพมหานคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440)**. กรุงเทพมหานคร: ต้นอ้อ 1999, 2543.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. **ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ. วารสารราชบัณฑิตยสถาน 30,1 (มกราคม-มีนาคม 2548): 210-229.**
- ศรินวล ศิริมิลินท์. **การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453)**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.
- ศรีสวรินทิราอนุสรณ์ย์ น้อมรำลึกถึงสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า, 2549.
- ศรีสทเทพ (เส็ง), พระยา. **จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116**. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: บริษัทเงินทุนหลักทรัพย์ธนชาติ จำกัด (มหาชน), 2539. (จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติ์น้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในมหามงคลวโรกาสฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี พุทธศักราช 2539).
- ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา, เรียบเรียง. **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็จริง แต่ทรงปกครองประชาชนตามแบบประชาธิปไตย. ในเรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับได้รับรางวัลที่ 1 เริ่มตั้งแต่พุทธศักราช 2467-2499**, หน้า 223-241. พระนคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2510.
- ศิริัญญา มงคลวัจน์. **ทองบางสะพาน แหล่งทองเนื้อดีแห่งสุวรรณภูมิ. ผู้จัดการรายวัน (20 กุมภาพันธ์ 2549): 8.**
- ศิริวิบุลกิตติ์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2552.
- ศิลปากร, กรม, รวบรวมและเรียบเรียง. **ประวัติวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการดำเนินงานฉลองพระชนมายุ 90 พรรษา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, 2531. (จัดพิมพ์ทุนถวายการฉลองพระชนมายุ 90 พรรษา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก 2 มีนาคม 2531).
- สงวน เสถียรทิพย์. **พระพุทธชินราช. ใน พระพุทธเจ้าหลวงกับวัดเบญจมบพิตร**, หน้า 147-170. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป, 2531. (จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องในวันปิยมหาราช 23 ตุลาคม 2531).

- สถาบันพระปกเกล้า. วิวัฒนาการสถาบันพระมหากษัตริย์. **วารสารดำรงราชานุภาพ** 9, 32 (กรกฎาคม-กันยายน 2552): 1-28.
- สมบัติ พลายน้อย. **กวีสยาม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์คำ, 2553.
- สมบัติ พลายน้อย. **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ พระปิยมหาราช**. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์คำ, 2553. (จัดพิมพ์ในวาระแห่งการสวรรคตครบ 100 ปี (2453-2553)).
- สมภพ จันทรประภา. สิบสองท้องพระคลัง. ใน **หนังสือมหาวิทยาลัย 23 ตุลาคม 2518**, หน้า 22-24. กรุงเทพมหานคร: สโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- สมมติอมรพันธ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร กรมศิลปากร, 2545ก. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จัดพิมพ์เผยแพร่).
- สมมติอมรพันธ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์**. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2545ข. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จัดพิมพ์เผยแพร่).
- สมรัตน์ จารุลักษณะนันท์ และ ธาดา สืบหลินวงศ์. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: พระราชประวัติ และพระราชกรณียกิจด้านการแพทย์และสาธารณสุข. ใน **สิริพงษ์ อรุณไพโรจน์ (บรรณาธิการ), ปิยมหาราชานุสรณ์ พ.ศ. 2546**, หน้า 138-148. กรุงเทพมหานคร: สมาคมนิสิตเก่า จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2546. (พิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี).
- สายชล สัตยานุรักษ์. **สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชั้น” ของชาวสยาม**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2546.
- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. **จุดเริ่มต้นประชาธิปไตย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักการพิมพ์สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2546. [จุลสาร].
- สิงโต นิลัญชัย, เรียบเรียง. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการป้องกันประเทศอย่างไรบ้าง. ใน **เรียงความขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับได้รับรางวัลที่ 1 เริ่มตั้งแต่พุทธศักราช 2467-2499**, หน้า 263-270. พระนคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2510.
- สุจิตร ตูลยานนท์. **ช่างเผือก**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2519. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลโทบัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 8 พฤศจิกายน 2519).

- สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. **เจมจันท์กังสตาล: ภาษาวรรณศิลป์ในวรรณคดีไทย**. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.
- สุนทร ชูตินทรานนท์. การเสด็จประพาสยุโรป 2440: ความหมายเชิงสัญลักษณ์. ใน กาญจน์ ละอองศรี และ ธนศ อารมณ์สุวรรณ (บรรณาธิการ), **ลิมโคตรเหง้าก็เฝ้าแผ่นดิน**, หน้า 188-226. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2544. (รวมบทความเนื่องในวาระครบรอบ 60 ปี ชาลววิทย เกษตรศิริ).
- สุนทร ชูตินทรานนท์. **บุเรงนองกะยอদিনนรธา: กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2548.
- สุนทร ชูตินทรานนท์. รัชกาลที่ 5 กับอังกฤษและพม่า ร.5 เสด็จพม่า พ.ศ. 2414 (ค.ศ. 1872). ใน ชาลววิทย เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล (บรรณาธิการ), **รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์ และชมพูทวีป**, หน้า 406-432. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547. (เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการ เฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพ ครบ 150 ปี (พ.ศ. 2396 -2546)).
- สุภร ผลชีวิน. **หนังสือส่งเสริมการอ่าน ระดับมัธยมศึกษาตอนปลายเรื่อง ราชสุดีสมเด็จพระปิยมหาราช**. กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ, 2529.
- สุนน อมรวิวัฒน์, สวัสดิ์ จงกล และ ไพฑูรย์ สีนลารัตน์. พระปรีชาญาณด้านการศึกษาของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ใน **100 ปี พระราชสมัญญานาม: พระปิยมหาราชกับการศึกษาไทย**, หน้า 15-95. กรุงเทพมหานคร: สมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2551.
- สุรพล ไตรเวทย์, เรียบเรียง. **พระมหากษัตริย์ รัฐธรรมนูญ และประชาธิปไตย**. กรุงเทพมหานคร: วิญญูชน, 2549. (จัดพิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติคุณในวาระแห่งการเฉลิมฉลองการเสด็จ เถลิงถวัลย์ราชสมบัติครบ 60 ปี ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช วันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2549).
- สุรพล สุพรหมยะ. **การเมืองการปกครองของไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- เสถียร ลายลักษณ์, รวบรวม. **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16: กฎหมาย ร.ศ. 116-117**. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมล์, 2478.
- เสถียร ศุภโสภณ. **ประวัติศาสตร์ไทย ฉบับพัฒนาการ**. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, 2519.
- เสาวณิต วิงวอน. **การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมของพระเกียรติ**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทชั้นปริญญาตรี, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

เสาวณิต วิงวอน. เทวราชาและธรรมราชาในวรรณกรรมยอพระเกียรติ. ใน **วรรณกรรม-ศิลปะ สดุดี**, หน้า 57-75. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2538. (จัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนาทางวิชาการ “ยอยศธรรมิกราช” ในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชสมบัติครบ 50 ปี 6-7 กรกฎาคม 2538).

หมายรับสั่งและใบบอกในรัชกาลที่ 5. พระนคร: กรมศิลปากร, 2510. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน ฌาปนกิจศพนางสาวลัดดา กอสิริกิจ ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2510). แหล่งเทศน์มหาชาติ. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 165-172. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

แหล่งเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องงารพระบรมศพและงารพระเมรุ. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 251-261. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

แหล่งเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องถวายบังคมพระบรมศพ. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 237-240. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

แหล่งเทศน์มหาพน กล่าวเรื่องสวรรคต. ใน **คำกลอนสรรเสริญพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า 233-236. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2516.

อนุชิต, พระยา, รวบรวมและเรียบเรียง. **ประชุมพระบรมราชประวัติ “สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง”**. พระนคร: โรงพิมพ์ศิริอักษร, 2474.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4-พ.ศ. 2475**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.

อรวรรณ ทรัพย์พลอย, เรียบเรียง. **พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2546. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี พ.ศ. 2546).

- อรอนงค์ ทิพย์พิมล. การเสด็จประพาสสิงคโปร์และมลายู: พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเสด็จประพาสต่างประเทศ. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล (บรรณาธิการ), **รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป**, หน้า 202-226. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547. (เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2396-2546)).
- อัญชลี ภูษะกา. **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว: วรรณคดีกับการสร้างชาติ**. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553.
- อัญชลี สุสายัณห์. **ไพโรธมัย ร.5: ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546.
- อานนท์ จิตรประภาส. **ปียมหาราชจอมกษัตริย์**. กรุงเทพมหานคร: ยิปซี สำนักพิมพ์, 2554.
- อิรวดี ไตลังคะ. **ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2546.
- อุดม เขยกิจวงศ์. **ย้อนรอยพระปียมหาราช 100 ปี**. กรุงเทพมหานคร: แสงดาว, 2553.
- อุทัย รักษ์กุล. กลอนสุภาพประกวดเรื่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมแก่ความต้องการของชาติไทย ในยุคที่พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ. ใน **เรียงความยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับได้รับรางวัลที่ 1 เริ่มตั้งแต่พุทธศักราช 2467-2499**, หน้า 263-270. พระนคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2510.
- อุปกิตศิลปสาร, พระยา. **หลักภาษาไทย: อักษรวิธี วจวิภาค วากยสัมพันธ์ ฉันทลักษณ์**. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2541.
- เอนก นาวิกมูล. **ปกิณกะ ร.5**. กรุงเทพมหานคร: แสงแดด, 2535.
- เอนก นาวิกมูล. **รัชกาลที่ 5 กับการเกษตร**. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: สายธาร, 2554.
- เอนก มากอนันต์. **แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2172-2394**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.

Peleggi, Mauricio. บทแปล สยาม/เหลียวหลัง-ไทย/แลหน้า: พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในความทรงจำของชาวไทย. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ อรอนงค์ ทิพย์พิมล (บรรณาธิการ), **รัชกาลที่ 5: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป**, หน้า 152-170. กรุงเทพฯ มหานคร: มูลนิธิ ไทโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2547. (เอกสาร สรุปรการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาส ที่วันพระบรมราชสมภพครบ 150 ปี (พ.ศ. 2396-2546)).

เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

ธรรมาภิรมณ์, หลวง. รัชมังกลาภิเศกคำฉันท์. เล่มที่ 3-6. กระดาษฝรั่ง (เขียนดินสอ) เลขที่ 5-8
ตู้ 113 มัดที่ 67.

ธรรมาภิรมณ์, หลวง. รัชมังกลาภิเศกคำฉันท์. เล่มที่ 1-2. กระดาษฝรั่ง (พิมพ์ดีด) เลขที่ 3-4 ตู้ 113
มัดที่ 67.

สัมภาษณ์

พระครูวินัยธรรมานพ ปาละพันธ์. สัมภาษณ์, 18 พฤษภาคม 2558.

ภาษาอังกฤษ

Monier-Williams, Monier, Sir. **Sanskrit-English Dictionary: etymologically and philologically arranged with special reference to cognate Indo-European Languages.** London: Oxford University Press, 1964.

So Sethaputra. **New model English-Thai dictionary.** Bangkok: Thai Watana Panich, 2000.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายศักดิ์ชัย ตระกูลเลิศงาม เกิดเมื่อวันที่ 5 ตุลาคม พุทธศักราช 2531 ที่อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลายจากโรงเรียนชลราษฎรอำรุง สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย (เกียรตินิยมอันดับ 1) ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรในปีการศึกษา 2553 และเข้าศึกษาต่อระดับปริญญามหาบัณฑิต สาขาวรรณคดีไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปีการศึกษา 2554

